

## B) ALAKTAN

### 1. AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ ALAKTANRÓL

Az alaktan a szóalakok tana, pontosabban: a szóalakok nyelvtani jelentést hordozó közös vonásainak tanulmányozása, rendszerezése, szabályokba foglalása. A szó ugyanis sokalakú, mind hangtani megjelenése, mind más szavakhoz való fűződésének módja tekintetében.

Világítsuk meg a dolgot a román nyelv példájával.

A román nyelvben minden főnévnek két főalakja s négy-öt, ritkán hat mellékalakja van, például *casă*, *case* (főalakok), *casa*, *casei*, *casele*, *caselor* (mellékalakok), vagy *domn*, *domni* (főalakok), *domnul*, *domnului*, *domnii*, *domnilor*, *domnule*, *doamne* (mellékalakok).

A szóalakok rendszert alkotnak:

<i>domn</i>	<i>domni</i>	<i>domnul</i>	<i>domnului</i>	<i>domnii</i>	<i>domnilor</i> stb.
<i>corb</i>	<i>corbi</i>	<i>corbul</i>	<i>corbului</i>	<i>corbii</i>	<i>corbilor</i>
<i>lup</i>	<i>lupi</i>	<i>lupul</i>	<i>lupului</i>	<i>lupii</i>	<i>lupilor</i>

E sorok alapján vonjuk el a következő alakrendszert:

—        -i        -ul        -ului        -ii        -ilor stb.

A fejlődés rendjén a nyelvek alaktani rendszere megváltozik. A román *lup* latin megfelelője *lupus*. Ennek a latin szónak nyolc alakja volt: *lupe*, *lupus*, *lupum*, *lupi*, *lupo*, *lupos*, *lupis*.

A szó román és latin alakjainak összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy a román alakok egy része latin szóalakokat folytat: *lup* < *lupus*, *lupum* vagy *lupi* < *lupi*, más része a román nyelv különételeiben keletkezett új alkotás. Ezeknek az új alkotásoknak elemeit is azonosítani tudjuk latin forrásukkal: *lupu-l* < *lupum illum*.

A nyelv hagyományozása rendjén tehát nem a szavak általában, nem az elvont szavak hagyományozódnak, ha-

nem a konkrét szóalakok, s velük együtt és bennük szó-kincs és alaktani rendszer is. Így az összehasonlító alak-tannak is a szóegyeztetés, az etimológia az alapja. Csak-hogy az összehasonlító morfológus természetesen nem éri be az olyan általános megállapításokkal, hogy a román *fierbinte* a latin *fervens* megfelelője, hanem arra igyek-szik választ találni, hogy a *fierbinte* szóalak a vonatkozó latin szó melyik alakjának felel meg pontosan (és meg is állapítja, hogy a *ferventem*-nek).

A *lup*, *lupi* esetében a szó mindkét főalakját latin szó-alakokkal tudjuk azonosítani, ezek tehát etimologikus alak-  
kok. Ha azonban a román *fum*, *fumuri* alakokat egybevet-jük a megfelelő latin szó alakjaival, azt tapasztaljuk, hogy latin szóalakkal csak *fum* < *fumum* egyeztethető. A *fumuri* nem a latin nyelvből örökölt, hanem a román nyelv kü-lönletében keletkezett új alak, amely, annak köszönheti létét, hogy a beszélők a nyelvfejlődés egy szakaszán a *fum* alakot többé nem a *corb*, *corbi*-félék sorába, hanem valamilyen — valószínűleg jelentéstani — ok miatt a *timp*, *timpuri*-félék sorába tartozónak érezték. A *fumuri* tehát a *timpuri* analógiájának köszönheti létét, és ezért analo-gikus alaknak nevezzük.

Az alaktani rendszer fejlődésének alaptörvénye az ana-logikus alakok szaporodása az etimologikus alakok rová-sára. Két nyelv rokonsági fokának abszolút mértéke az egyeztethető etimologikus alakok száma. A román köze-lebbi rokona az olasznak, mint a franciának, mert az eti-mológiailag egyező román és olasz szóalakok száma felül-múlja az etimológiailag egyező román és francia szóala-kokét. Így például *lup* és *lupi* teljesen azonos az olasz *lupo* és *lupi* alakokkal; már ami a franciát illeti, a *lup* azo-nos a francia *loup*-val, de a *lupi* nem azonos *loups*-val: a román szóalak a latin *lupi*, a francia a latin *lupos* foly-tatása.

Annak ellenére, hogy a román *lupi* és a francia *loups* etimológiailag nem egyeznek egymással, mégis van egy közös vonásuk, és ez az, hogy mindketten etimologikus alakok. Lényegesen nagyobb az eltérés a francia *j'ai fait* és a román *am făcut* kifejezésben szereplő igenévi *fait* és *făcut* között. Ez a két szóalak már csak funkcionálisan egyezik. A francia *fait* etimologikus alak, a latin *factum*

folytatása, a román *făcut* analogikus alak, mely a román nyelv különéletében keletkezett.

Magától értetődik, hogy az analogikus szóalak mindig valamely örökölt szóalak alapján jön létre (amelyet irányító alaknak nevezünk). De az is magától értetődik, hogy az egymást felváltó beszélő nemzedékek semmi különbséget nem tesznek kétezer éves vagy kétszáz éves múlttal rendelkező szóalakok közt; analogikus szóalakok tehát analogikus szóalakok alapján is keletkezhetnek. A latin *radius*, *radii* alapján a románban *\*raz*, *\*razi* alakpárt várnánk, ehelyett azonban *rază*, *raze* alakpárral találkozunk. Mi történt? A fejlődés valamelyik szakaszán a beszélők az etimologikus *\*raz* (illetve akkoriban még valószínűleg *\*radzu*) alapján megalkották az analogikus *raze* (akkoriban még *\*radze*) többes számú alakot. Később a többes számú nőnemű *raze* vált irányító alakká; ennek alapján alkották meg az analogikus egyes számi nőnemű *rază* alakot. Hasonló dolog történt az *ordo* esetében is. Az *ordo*, *ordines* várható román folytatása *\*urd*, *\*urdeni*; az egykori *\*urd* (akkor még *\*urdu*) alapján a beszélők megalkották az analogikus nőnemű *urde* többes számi alakot, s később ennek alapján az ugyancsak nőnemű egyes számi *urdă* 'orda' alakot (a szó jelentésfejlődése: 'szer' → 'tejszer', hasonló jelentésszűkülésre vö lat *speciem* > fr *épice* 'fűszer', magyar *szer* > rom *zer* 'savó'). A román *rază*, *urdă* szavaknak tehát a latinhoz viszonyítva egyetlen etimologikus szóalakjuk sincs.

A ma beszélt román nyelvet a fejlődésnek 1600 éve választja el a IV. században a római birodalomban beszélt vulgáris latin köznyelvtől. Viszont ha a latin—magyar nyelvegység felbomlásának idejét az időszámításunk előtti XIX. századra tesszük, akkor a mai magyar nyelvet a széttartó fejlődésnek mintegy 5700 éve választja el az időszámításunk előtti I. században írt és beszélt klasszikus latin nyelvtől. Egészen természetes, hogy ha már a románnak is vannak olyan szavai, amelyek a latinhoz képest egyetlen etimologikus szóalakkal sem rendelkeznek, a magyarban az ilyen szavak száma éppenséggel nagy lehet. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a magyar és a latin nyelv alaktani rendszerének összehasonlítása nehezebb, mint a románé és latiné. Alaktani fejezetünk döntő

feladata tehát a magyar nyelv őslatin eredetű szóalakjainak egyeztetése a latin nyelv őslatin eredetű szóalakjaival.

Persze roppant körültekintéssel kell eljárunk. Hiszen amikor például egyszerűség kedvéért egy-egy külön szóalak hangtani fejlődését megrajzoljuk, akkor nagyon is leegyszerűsítjük a dolgot. A valóságban a szót alkotó szóalakok sohasem egymástól elszigetelten, hanem mindig egymással a legszorosabb kölcsönhatásban fejlődnek. A *lupum* > *lupu* > *lup* esetében az a tény, hogy egyetlen kiszigetelt szóalak hangfejlődését hibátlanul megrajzoltuk, pusztán annak a körülménynek köszönhető, hogy ez a szóalak éppen az analógiás hatások fő irányvonalába esett. Már az *urdā* esetében a szó hangfejlődését csak alakfelek együttes nyomozásával, az analógiás hatások folytonos szem előtt tartásával rajzolhatjuk meg: *ordo*, *ordines* > \**urdu*, \**urdeni* > \**urd* (analogikus) *urde* > (analogikus) *urdā*, *urde*.

Hasonlóképpen a finnugor nyelvek esetében is. Egy példa jól megvilágítja a dolgot. Az őslatin nyelv ama nyelvjárásában, amelyet folytat a finnugor alapnyelv, többek közt két nevezetes hangfejlődési tendencia érvényesült: egyrészt *e* — *o* > *o* — *o*, másrészt *gi-* > *ji-*, például őslatin \**clepo*, \**rego*, \**peto* > őslatin nyelvjárás *\*clopo*, \**rogo*, \**poto* > magyar *lop-ok*, *rúg-ok*, *fut-ok*, valamint őslatin \**gena* > őslatin nyelvjárás *\*gina* > \**jina* > magyar *íny* 'Zahnfleisch, Kinnbacken' (vö német *Kinn* 'áll', angol *chin* 'ua'). Ez a két hangfejlődési tendencia az igeragozás esetében az alakfelek elkülönítésének irányában hatott: őslatin \**mergo*, \**mergit* > őslatin nyelvjárás *\*inorgo*, \**merjit*. A magyar *mer* ige szemmel láthatólag a latin *mergit* etimologikus megfelelője: *mergit* < ősl ua > nyelvjárás *\*merjit* > finnugor \**merji* > ugor \**merj* > magyar *mer*. Hasonlók: *fugit* < ősl \**phugit* > nyj \**phujit* > fu \**buji* > ug \**buj* > m *bújik*, *búvik*; *tergit* < ősl ua > nyj \**terjit* > fu \**terji* > ug \**terj* > m \**terr* > \**terl* > *törl*, *töröl*. A mai első személyű *merek* természetesen nem a *mergo* etimologikus megfelelője, hanem a harmadik személyű *mer* alapján alkotott új analogikus alak. A *mergo* etimologikus folytatását már a finnugor korban analogikus alak váltotta fel, bár ez az analogikus alak a mélyhangúságot egyelőre még őrizte, tehát: *mergo* < ősl ua

> nyj *\*morgo*, illetve az ekkori *\*merjit* analógiájára *\*morjo* > finnugor *\*morju* > *\*murju* > ug *\*murj*. Az ugor kori *\*murj* etimologikus folytatását a magyar nyelv különéletében kiszorította a *mer* alapján alkotott analogikus *merék*. A vogul nyelvben azonban éppen az ugor kori *\*murj* alak vált irányítóvá, amint ezt a *mūr* 'mergor, merül' igazolja. A vogul *mūr* tehát „azonos“ a magyar *mer* szóval, de anélkül, hogy etimológiai megfelelője volna; viszont a magyar *mer* pontosan a latin *mergit* etimológiai megfelelője. A *clepo* ~ *lop-ok* esetében a magyarban is a mélyhangú alakok váltak irányítóvá (*lopok, lopunk, lopnak*), és ezekhez igazodtak a többi alakok is.

Alakfelek együttesében gondolkozva fejthetjük meg *varr* szavunk eredetét is. Latin megfelelője *vergo*, *vergor*, a csillagjárás igéje, mely azonos a német *wirken* 'hatni' igével, és amelynek jelentésváltozása: 'működik, hat, munkálkodik' → 'iparkodik, vmerre iparkodik' → 'vergál, hajlik vmerre'. Az alakfelek fejlődése: *vergo*, *vergit* < őslua > nyj *\*vorgo*, *\*verjit* > (analogikus) *\*vorjo*, *\*verjit* > fu *\*worju*, *\*werji* > ug *\*worj*, *\*werj* > m *\*vorj-uk* (analogikus) *\*vorj* > *varrok*, *varr*, jelentésszűküléssel: 'megmunkál' → 'túvel megmunkál, varr'.

Egyformán erős szóalakok megannyi új szó csiráivá válhatnak. *Mersat* ~ *merít*, *merso* ~ *márt-ok*; *vertit* ~ öröl, *verto* ~ *árt-ok*; a *meritek* és *márt*, *örlok* és *árt* analogikus alakok. Ugyanígy a román *lume* 'világ' és *lumină* 'világosság' egyetlen latin szó kettéhasadása révén keletkezett: *lumen* > *lume*, *lumina* > (hangsúlycserével) *lumină*. A francia *déjeuner* és *dîner* ugyanannak a latin *\*disjejunare* igének különböző hangsúlyozású szóalakjai alapján keletkeztek.

Már az elmondottakból is láthatjuk, hogy szó és szóalak fogalma nem válik el élesen egymástól. A román igeragozás rendszerében a *făcut* az *a face* 'tenni' ige egyik alakja: *am făcut*, *ai făcut* a.m. *tettem*, *tettél*. Egyúttal azonban ugyanez a *făcut* önálló szó is, az *a face* ige egyik származéka, éppen olyan melléknév, mint a *bun* 'jó'. A latin nyelvtanok a *pangendo*-t a *pango* ige egyik alakjaként tárgyalják, a szótárak — mivel nem szó, hanem csak szóalak — fel sem veszik. A magyarban a *pango*-nak meg-

felelő *fogok* és a *pangendo*-nak megfelelő *fogad* két önálló szónak számít.

Másrészt a szóvégekhez tapadó szavak gyakran elvesztik önállóságukat, és átalakulnak formánssá, nyelvtani jellé. Így az imént említett román *lupul* voltaképpen két latin eredetű szó ötvözete: *lupum illum*. A francia *aimera* szóalak a két szóból álló latin *amare habet* szerkezet folytatása. Egy-egy magyar szóalak is gyakran több latin szó megfelelője: *kérek* ~ *quaero ego*, *kérsz* ~ *quaeris tu*, *kérlek* ~ *quaero te ego* stb. „E francia mondatban: *je ne l'ai pas vu*, a szokásos nyelvtani elemzés hat külön szót ismer fel; igazában egyetlen szó az egész, de bonyolult szó, melyet egymásnak kölcsönösen alárendelt morfémák alkotnak. Egyiküknek sincs önálló léte... Ha a névmás és az ige közé nem iktathatnánk egyéb elemeket (*je dis*, *je le dis*, *je ne le dis pas*), a *je dis* kifejezés *je*-jét olybá vehetnők, mint a latin *dico* szóvégi *o*-ját, és úgy képzelhetnők a dolgot, hogy a francia igeragozásban a rag helye elül van: *je-dis*, *tu-dis*, *il-dit* (ejtsd *idi*). Még nem tartunk itt; de már megállapítható, hogy néhány évszázada az alanyi névmás egyre jobban hozzátapad az igehez“ (Lang 103—4). A magyarban, ahol a névmások az ige végéhez tapadtak, az összeforradás már rég megtörtént.

## 2. A KÉRDŐ ÉS VONATKOZÓ NÉVMÁSOK

Az ie kérdő és vonatkozó névmások kezdő hangja *qu*-. Ezt a görögben három hang folytatja: *t*-, *p*-, *k*- (*tis* 'ki', *poson* 'hány', *u-ki* 'semmi'). A románban is három: *c*- (*k*-), *ci*- (*cs*-),  $\emptyset$  (*cui* 'kinek', *ce* 'mi', *unde* 'hol'; a román-ági fejlődés fokozatai: ie *qu*- > ősl *qu*-, *c*- > lat *qu*-, *c*-,  $\emptyset$  > román *c*-, *ci*-,  $\emptyset$ . Három folytatással találkozunk a magyarban is: *k*-, *h*-, *b*- (*ki*, *hány*, *bár*); a magyar-ági fejlődés fokozatai: ie *qu*- > ősl *qu*-, *c*- > fu *kw*-, *k*-, *p*- > m *h*-, *k*-, *b*-.

a) Ósl *qu*-, nyj *c*- > magyar *k*-:

*cui* < ősl *\*quoi*, *\*quui*, *\*cui* > fu *\*kij*, > ug *\*ki* > magyar *ki*; vö lat *cui* > rom *cui* 'kinek', fr *qui* 'ki' (mint *lui* 'ő', *celui* 'az');

*quot*, *quotī-* < ősl *\*quotī* > nyj *\*quutī*, *\*cutī* > fu *\*-kiti* > ug *\*-kit*, *\*-ket* > m *-kéd* (r) > *-ként*, *-n* ragos szavakhoz tapadva, pl. *naponként* a.m. *quotīdiē*; a lat szónak van *cotīdiē* és *cotīdie* változata is;

*quidem* < ősl *\*quidim*, mondatfonetikai helyzetben *\*quid'* > fu *\*küit*, *\*kit* (*\*küit* alapján *\*kwit* helyett) > ug *\*kit*, *\*ket* > m *\*ked*, nyj *\*ted*, csak *-ig* ragos alakokban: *kedig*, *tedig*; *k-* > *t-*, mint *castē* < ősl *ua* > nyj *\*castā* labiális *a* hangokkal) > fu *\*kosztā* > ug *\*kiszta* > m *tiszta*, továbbragozva *tisztán*, bővebben l. a Határozói alakot folytató magyar névszók című szakaszban; *equidem ekked-ig* (r); a mai alak pedig, és ez vagy nyelvjárási alak, amely aránylag nemrég hatolt be az irodalmi nyelvbe, vagy — valószínűbben — a régi *kedig* és *penig* ~ *paene* kontaminációja.

b) Ősl *qu-* > magyar *h-*:

*quantum* < ősl *ua*, labiális *a* hanggal (vö gör *poson* 'quantum'), mondatfonetikai helyzetben *\*quant'* (vö *\*quant-vīs* > *quamvīs* stb.) > fu *\*kwon* > ug *\*khwon*, ragozva *\*khwony-* > m *\*hvany* > *hány*, ragok előtt *hány-* és *hany-*, pl. *hányan*, *hányadik*, de *hanyadik* is; vö *quantum* > fr *quant* 'hány', rom *cīt* 'ua';

*quot* < ősl *\*quoti* > fu *\*kwoti* (veláris *i*) > ug *\*khwot* > m *\*hvat* > *hát*, pl. *hát aztán?* *hát kivel?* *hát?*; lat *quot* felelő szava *tot*, a régi magyar *\*hvat* felelő szava *tat* (r) volt, l. A mutató névmások című szakaszban;

*quando* < ősl *ua* > fu *\*kwontu* és *\*kwonnu* > ug *\*khwon* (mondatfonetikai helyzetben *\*khwont* is *\*khwon*-nak hangzik) > m *\*hvan* > *ha*, a nazális szóvég nem ritka denazalizálódásával, mint *házban* > *házba'*; *hiszen* > *iszen* > *\*szen* > *sze*; *elhiszem* > *ejisze*, *ejésze* (nyj) stb.; lat *quando* > fr *quand* 'mikor', rom *cīnd* 'ua', mondatfonetikai helyzetben *cīn*, sőt *cī*, pl. *cīnd mă duc* ejtése *cī-măduc*;

*ut*, *uti* < *\*quiti* < ősl *\*quoti* > nyj *\*quiti* > fu *\*kwuti* > ug *\*khut*, *\*khuty* > m *hugy* (r) > *hogy*; ezt a latin szót sem a francia, sem a román nem őrizte meg;

*unde* < *\*quunde* < ősl *\*quonde* > nyj *\*quunde* > fu *\*kwunno* > ug *\*khumn* > m *hun* (nyj) 'hol'; lat *unde* >

rom *unde* 'hol, hová'; *dē unde* > fr *dont*, vonatkozó névmási partitívusz vagy genitívusz;

*ubi* < \**quuifi* < ősl \**quothi* (vö gör *pothen* 'honnán') > fu \**kwothi*, \**kwoti* > \**kwoli* > ug \**khwol* > m \**hvol* > *hol*; lat *ubi* > fr *où*; lat *in, contra, ubi* összetétele rom *încotro* 'merre';

*quō* < ősl *ua* > fu \**kwō* > ug \**khwū* > m \**hu*, csak ragos alakban: \**hu-é*, ejtéskönnyítő *v*-vel \**huvé* > *huvá* (nyj) > *hová*; vö lat *quōad* 'míglen'.

c) Ósl *qu-* > magyar *b-*:

*utrum* < ősl \**quotrom, \*quoterom* (vö gör *poteron* 'vajon') > nyj \**quotrom, \*quotorom* > fu \**porru, \*potoru* > ug \**porr* és *por*, \**potor* > m \**bar, \*bator* > *bár, bátor* 'utrumvis';

*quid* < ősl *ua* > nyj \**qued* > fu \**pet* > ug *ua* > m \**bez* > *beh* > *be*, pl. *be szép! ce frumos!* és ragozva \**bez-ég* > *bezzeg*, melynek legrégebb megfejtési kísérlete: „beelzebub sidoul, maágarul legeknek baluanya; ennen velem hóg jō ez szo: bezzeg“ (NySz adata).

d) A magyar *mi* kérdőnévmás:

*quem* < ősl \**quim* > proto-fu \**pim* > fu \**mim* (nazális hasonulással) > ug *ua* > m *miv* (HB) > *mi*; *quem* > fr *que* (tárgy), rom *ce* 'mi'; számos származékban: *miért, mért, mert* 'amiért'; *míg* 'miig'; *midőn* 'miidőn'; *mikor*; *minő* < *minemő*; felelő szavak mellé analogikus képzések: *eddig — meddig, ekkora — mekkora, ennyi — mennyi*, régi *ely — mely*, mai *ily, ilyen — mily, milyen*; *mihelyt, minap*; *valami, bármi, némi, holmi, hami, ami* stb.; *p* > *m* változásra még nazális szomszédsága nélkül is sor kerülhetett és került is: *liquor* < ősl *ua* > nyj \**lipor* > fu \**lemu* > ug \**lem* > m *lév, lé*, vö vogul *lām* 'leves', finn nyj *lēm* 'lé, leves', más nyelvekben is, vö pl. rom *păcat* > albán *mekat* 'vétek'; a magyar szavak gyakran folytatnak tárgyesetbeli szóalakot: *pēdim* ~ fu \**ptētim* > ug \**tetim* > m *tetiv, tetiv* > *tetű*; *sētam* ~ fu \**sētem*, nyj \**sēlem* > ug \**selem* > m *selyem*, vö lat *sētam* > fr *soie* 'selyem', lat *sēta* > ném *Seide* 'selyem'.



## 3. A MUTATÓ NÉVMÁSOK

A magyar mutató névmásoknak van egy közelre mutató magashangú és egy távolra mutató mélyhangú alakja: *ez, az; ide, oda; itt, ott; így, úgy; ily, oly; im, ám; emez, amaz.*

Ez a kettősség talán őslatin örökség, bár a latinban csak egészen bizonytalan nyomokra utalhatunk. Úgy látszik, hogy *id* 'az' mellett az őslatinban volt *\*od* 'amaz' is, és talán ennek nyomát őrzi a latin összetett *ist-ud, ill-ud.* Eszerint:

*id* < ősl *ua* > fu *\*et* > ug *\*et* > magyar *ez*, természetesen ragos alakokban, mint *ezé, ezen, ezek* stb.; nyomatékos alakja *ez e* > *\*ezé* > *izé*; az *ezé* alakváltozata *\*edé* > *ide*, középfokon *idébb*; az *ilyetén*, régi *tegeten* szavakban is előforduló *-eten* raggal *\*ezeten* > *esztén* (r), ma csak ebben az elhomályosult összetételben: *\*ezeten időre* > *esztendőre*, ebből *esztendő*; ősrokon ang *it* 'az', ném *es* 'az';

(*ill-*)*ud* < ősl *\*od* > fu *\*ot* > ug *\*ot* > magyar *oz* > *az, a*; ragos alakokban: *azé, azon, azok; az után* > *aztán*, mely keveredett a más eredetű *oszt*, régi *osztón* szavakkal, l. ott; a tárgyeset *azt* és *aztat*, mint *ezt* és *eztet*, hasonlók: *\*forin* mellett *forint*, annak alapján *forintot*, innen ragtalan *forint*; *vasa* ~ fu *\*wese* > *\*wise* > ug *\*wis, \*wüs* > m *\*üs*, tárgyesetben *üst*, megkettőzve *üstöt*, ebből elvonva a ragtalan *üst*; *pensilis* < ősl *ua* > nyj *\*penslis* > proto-fu *\*peslji* > fu *\*pesji* > ug *\*pisj* > m *\*fis*, tárgyesetben *fist, fistet*, és ez utóbbiból elvonva ragtalan *fist* > *füst* stb.

A lat *id* kicsinyítő képzős származéka *\*idle* > *ille*, mint ahogy *ūnus* származéka *ullus*; magyar megfelelője:

*ille* < ősl *\*idle* > nyj *\*ille* > fu *\*elle* > ug *\*ell, \*elj* > m *ely* > *ily, ilyen*; *\*elyen s mi* > *\*ilyensmi* > *ilyesmi*, ebből elvonva *ilyes*, vö román *orice, orișice; oarecare, oareșicare.*

Az őslatin *\*od* kicsinyítő képzős származéka *\*odlos* > *ollus*, az ólatinban *ollos* és *ōlos* is, vö *ōlim* 'még valaha'; magyar megfelelője:

*ollus* < ősl *\*odlos* > nyj *\*ollos* > fu *\*ollu* > ug *\*oll, \*olj*

> magyar *oly*; *olyan*, *olyatén* és *olyatán*, *\*olyansmi* > *olyasmi*, innen *olyas*, pl. *olyasféle*, *olyasforma*.

A helyhatározói alakok felismerhetően ragos alakok: *ide* < *ezé*, *oda* < *ozé*, vö *odébb*; *-z-* > *-d-*, mint *ézes*, *bizes* > *édes*, *bides* és *büdös*; *ide*, *oda* ugor kori alakja *\*etěj*, *\*otěj*. A *-t* képzős alakok: ugor kori *\*et-t* és *\*et-ten*, *\*ot-t* és *\*ot-ton* > magyar *itt*, *itten* és *ott*, *ottan*.

A módhatározó *így* latin megfelelője *ita*:

*ita* < ősl *ua* > fu *\*ete* > ug *\*et*, nyj *\*ety* > magyar *egy* > *így*, származéka *ígyen* (de nem *igen!*), elhomályosult összetétel: *ím ígyen* > *\*imgyen* > *ingyen*; az *így* mellé minden bizonnyal az *ily* és *oly*, valamint az *ez* és *az* (régi *oz*) analógiájára alkották meg a mélyhangú *ugy* névmást.

Elhomályosult összetétel még:

*itaque* < ősl *\*itáque* > fu *\*tjekwe* > ug *\*tyekhw* > m *\*gyehv* > *gye* (HB) > *de*; megerősítő szócska: *de szép!* és ellenkezve állító, tagadó kérdésre igenelve felelő szócska: *nem méisz? de megyek*, innen pedig ellentétes értelmű mondatok kötőszava: *ement, de visszajön*.

A latin *ita* maga is összetétel. Első tagja *i-*, mely azonos az *is* 'az' tövével, második tagja *-ta*, mely azonos a szintén összetett *is-te*, *is-ta*, *is-tud* második tagjának valamely — határozói funkciót ellátó — alakjával. A latinban a kérdő névmások egész sorára válaszolt a *t-* kezdetű mutatószó: *quālis*, *tālis*; *quot*, *tot*; *quantum*, *tantum*; *quam*, *tam* stb. Ezekkel a *t-* kezdetű latin mutatószókkal egy töről fakadtak a német *d-* kezdetű mutatószavak: *der*, *da*, *dann*, *denn*, *dort*, *dar*, valamint az összetett *diese*. Az idetartozó finn szó *tuo* 'az'. A magyar szó kétalakú: *\*te* és *\*to*. Csak ragos alakjaik használatosak: *\*te-é* > *té*, középfoka *téb* (r) > *több*, *\*te-él* > *tél*; *\*to-é* > *\*tové* > *tova*, középfoka *tovébb* és *tovább*, *\*to-él* > *\*tovél* > *\*távol* > *távol*, *távul*, valamint *\*toól* > *túl* (a *távol* és *túl* viszonya pontosan egybevethető a *kívül* és *kül*, *hűvös* és *hűs*, *töviske* és *tüske* hangtani viszonyával); *\*to-vel* > *taval*, *tavaly*, tkp 'azzal' (a *tavasszal* vagy *összel* stb.). Összetételekben: *té-tova*, 'ide-oda', innen *tétováz* és *tétova*; *tél-túl* 'innen-onnan', vö *se té*, *se tova*.

Mindezek a magyar nyelvi alakok a finnugor alapszavakból keletkeztek, tehát nem azonosíthatók latin alapszavakkal.

kokkal. Megőrizte azonban a magyar nyelv a *t*- kezdetű mutató névmás néhány őslatin kori származékát is:

*tot* ~ fu *\*tot* > ug ua > magyar *tott*, *tat* (r), vö MünchK 46: *Es δ mona : Tat* vg; vö quot ~ *hát*, l. a kérdő névmások közt;

*tam* < ősl *\*tant*, mássalhangzóval kezdődő szavak előtt *\*tan* (vö német *dann* és *denn*) > fu *\*ton* > ug ua > m *\*tan*, csak ebben az elhomályosult összetételben: *\*tan-hát* > *tahát* > *tehát*, az ismert *a — á* > *e — á* változással: *-nh-* > *-h-*, mint *menhet* > *mehet* stb.

*\*tamque* < ősl ua, labiális *a*-val > fu *\*tokwo* (denazalizálódással és illeszkedéssel) > ug *\*tokw* > m *\*tyok* > *csak*; ug *t-* > magyar *cs-*, mint ug *\*telek-* > magyar *cselek-*, *cselekszik*, *cselekedet* stb. ~ *intelligit*, l. ott.

#### 4. A TAGADÓ ÉS AZ IGENLŐ SZÓ

a) A tagadás latin alapszava *ne*, melyet számos összetétel őriz: *\*ne-filum* 'szál se, csepp se' > *nihil*; *\*ne-homo*, hajlított alakokban *\*nehominem*, illeszkedéssel *\*neheminem* > *nēminem*, innen a nominatívuszi *nēmo*.

A *ne* és *que* összetétele *neque*, melynek már az őslatinban volt *nec* alakváltozata; más alakváltozat *nē*. Ezek magyar megfelelője a tiltó *ne*, valamint *néhol*, *néhány*, *némely* stb. összetett névmásaink *né-* tagja, mely természetesen tiltó tartalmú mellékmondatokban tapadt a rákövetkező névmásokhoz.

*Ne* és *ūnum* összetétele *nōn*, melynek ólatin alakja *nēnu*, *noenu*; magyar megfelelőjük *nem*:

*noenu* < ősl *\*noinom* > fu *\*nojnu*, *\*nijnu* > ug *\*nijnw*, *\*nijm* > m *\*nim* > *nem*, *nöm* (nyj);

*nōn est* < ősl *\*noin' estì* > *\*noinstì* > fu *\*nojnstjì*, *\*nijnstjì* > ug *\*ninscsi*, *\*ninscs* > *nincs*, toldva *nincsen*, többes számban *nincsenek*.

Mint mondtuk, a *neque* tagadószócskának már az őslatinban is volt *nec* változata. Ennek alapján alkották *\*neco* igét, melynek latin folytatása *nego*, a *-c-* nem ritka zöngésülésével (vö *\*dicitos* > *digitus*). A magyar folytatás:

*negat* < ősl *\*necat* > fu *\*neke* > ug *\*nyek* > m *nyeg*; az első személyű alak *nyegök* > *nyögök*, innen elvonva *nyög*; *negāre habet* ~ *nyekereg*, *negābit* ~ *nyekeg*.

A latin fosztóképző, illetve praefixum *in*, melynek őslatin előzménye un-. Fosztóképzős magyar szavak:

*infantīlis* < ősl *\*unphanteilis* > fu *\*mbotīli* > ug *\*mbotil*, *\*botil* > m *\*bodzil* > *boci*, másrészt *\*bacél* > *\*becél* > *bece*, mint *\*abéd* > *ebéd*, *\*arnyeu* > *ernyő* (de *árnyék*) stb.;

*infāmātor* ~ *bámész*, *infāmābat* ~ *\*bámél* > *bámul* stb.

b) Igenlő szavunk *igen*, a világosan felismerhető *-en* rag leválasztásával *ig-*, melynek latin megfelelője *sīc* < ősl *\*sīce* > fu *\*sīke* > ug *\*sīk*, *\*sik* > m *\*hig* > *ig-en*. Vö lat *sīc* > rom *și* 'is, és, szintén', olasz *si* 'igen', francia *si* 'de igen; de'.

## 5. EGYÉB HATÁROZÓSZÓCSKÁK

Az alábbiakban néhány őslatin kori kötőszóknk, módosítószóknk s más effélék latin megfelelőit adjuk:

*et* < ősl *eti* (vö gör *eti* 'még, még egyszer') > fu *\*eszi* > ug *\*eszj* > m *es* > *és*, *is*, *s*; számos összetételben: *is ne* > *se*, *is nem* > *sem*, *is nincs* > *sincs*, *is mög* > *\*isög* > *sóg* > *sőt*, alakváltozata *is még* > *ismét*, *\*ilyen-s-mi* > *ilyesmi* stb.;

*jam* < ősl *ua* > fu *\*jom* > ug *\*jow*, *\*jaw* > m *ja*, ezekben: *ja úgy*, *ja vagy úgy*; emfatikus ejtésben *hja*;

*etiam* < ősl *\*etijam* > fu *\*iszijom* > ug *\*iszjow*, *\*iszjaw* > m *isa* (HB);

*num* 'vajon' < ősl *ua* > fu *\*num* > ug *\*nuw*, *\*now* > m *no*, *na*;

*nae* 'bizonyára' < ősl *\*nai* (vö gör *nai* 'bizony, valóban') > fu *\*nej* > ug *ua* > m *né*, *ni*, *ne*, a *-sze* nyomatékosító elemmel *nesze*, többes számban *nesztek*, mint *jőjsze* mellett *jősztek*;

*vae* < ősl *\*vai* (vö gör *ai* 'vae') > fu *\*woj* > ug *\*woj*, *\*oj* > m *aj* (Szf);

*an* < ősl *ua* > fu *\*en* > ug *ua* > magyar -e kérdőszócska, denazalizálódására vö *házban* > *házba'*, *elhiszem* > *ejésze*, *hiszem* > *iszen* > *sze* stb.;

*vel* < ősl *\*velis*, *vel-* tövel, mint *\*velo* > nyj *volo*, és ennek alapján analogikus *\*volis* > fu *\*woli* > ug *\*wolj* > magyar *vagy*, *vaj*; a 'vajon' jelentésű *vagy* a vallatás műkifejezése volt, a vádlotthoz intézett kérdések mindig *vagy*-gyal kezdődtek, és innen ezeket a kérdéseket *vagy*-oknak nevezték: *vagy* > *vád*, innen *vádol*; a régi *vagy* igei származéka *\*vagylani* > *\*vadlani* > *valani*, mint *igyleni* > *idleni* > *illeni*, *ülteni*, ma *ülni*; hasonló jelentésváltozáson ment keresztül a 18. századi latin vallatás-nyelvben *utrum* 'vajon' is, mely felvette a 'vallató kérdés' jelentést; a magyar *vád* szó alapján alkották a szláv *vaditi* 'vádol' igét is; a régi magyar *\*vadl* átvétele a horvát *vadlupati*, ószlovák *vodlovat'*; a későbbi magyar *vall* átvétele román *\*vălui* > *\*olui* > *ului* 'megdőbönt';

*magis* ~ *még*, *meg*; a magyar szó tkp -é ragos alak, vö *mige* (HB); lat *magis* > rom *mai* 'még', *mai odată* 'még egyszer';

*mox* ~ fu *\*moks* > ug *\*moks*, nyj *\*mokh* > m *\*mah* > *ma*; elhomályosult összetétel *\*ma-it* 'ma itt' > *majt* > *majd*, -n raggal *majdan*; a *ma* alakváltozata -m- ezekben az elhomályosult összetételekben: *em-ez*, *am-az*; -st képzővel *mast* > *most*, *mostan*, *mostanság*;

*majōre* (*tempore*) < ősl *\*magjōre* > nyj *\*majōre* > proto-fu *\*mojōro* > fu *\*moōro*, *\*mōro* > ug *\*mor* > magyar *\*mar* > *már*, elhomályosult összetétel *hamar*, tkp *ha* és *már*;

*diē* (vö *prīdiē*) < ősl *\*dechē* (ie *\*dheghē*, vö ném *Tag*, ang *day*) > fu *\*tekhē* > ug *\*tekhe* > magyar *tege* (r), összetételben *tegnap* ez a kifejezés az estéhez van viszonyítva, *tege*, *tegeten*, *tegnap*, mint *minap*, *minapában*; az estéhez viszonyítva a reggel felveszi a 'holnap' jelentést, vö lat *mānē* 'reggel' > rom *mūne* 'holnap', német *Morgen* 'reggel', *morgen* 'holnap', így vette fel *tege* szavunk eredeti 'nappal' jelentése alapján a 'minap, tegnap' jelentést;

*longē* ~ fu *\*lōnkē* > ug *\*lōnki* > m *\*lōg* > *leg*, alak-

változata *let-* (nyj), csak összetételekben: *legnagyobb*, *legjobb*, vö *longē* > fr *loin* 'messze';

*deorsum* < ősl *\*devorstsom* > fu *\*tiwortsu* > ug *\*tiorscs*, nyj *\*tjorscs* > m *gyors*, *gyorsan* a régi nyelvben *gyars* is, a gyorsan lefutó víz mellékneve; *deorsum* > román *jos* 'le, lefelé', melléknév is: 'alacsony; mély'; magyar *gyors* > román *iureș* 'roham';

*illāc* < ősl *'idlāque* > nyj *\*illāque*, *\*llāque* > fu *\*llēkwe* > ug *\*lekhw* > m *\*lehv*, ebből *-é* raggal *\*lehvé* > *\*levé* > *lé* (nyj) > *le*; a középfok *lejjebb*, vö még *lenn*, *lent*, mint *benn*, *bent* és *fenn*, *fent*, valamint *kinn*, *kint*;

*citerior*, *citerius* < ősl *ua* > nyj *\*citrior*, *\*citrius* > fu *\*kitiu* > *\*kitju* > ug *\*kics* > m *kiss* > *kis*, csak jelzős szerkezetben: *kisfű*, *kis lak*, *kis-karácsony*, *kisbíró*, *kis-király*, *kisisten* stb.; a magyar szó jelentésváltozása: 'inenső' → 'kisebb' → 'kis'; vö *mājor*, *mājus* ~ *nagy*, más középfokú alakot folytató szavak: *strictius* ~ *szoros*; *prior*, *prius* ~ *\*orj*, *orr*, a magyar *kis* szó jelentésváltozásával szembeállíthatjuk a latin *trans* 'keresztül, túl' francia-ági jelentésváltozását: *trans* > *très* 'nagyon', vö még *extra* 'kívül rajta; szerfelett' > rom *stră-* ezekben: *străvechi* 'ösrégi', *străbunicul* 'a dédapa' stb.

## 6. PREPOZÍCIÓK ÉS RAGOK, NÉVUTÓK

A határozószók külön csoportját alkotják az önállóságukat vesztett határozószók, amelyek csak gazdaszavuk társaságában használatosak. Ilyen önállóságukat vesztett határozószók a latin nyelv prepozíciói és a magyar nyelv névutói. A ragok túlnyomó többsége is névutói funkcióban tapadt olyan szorosán gazdaszavához, hogy azzal végül is egyetlen szóalakban forrt össze.

Az őslatinban még kötetlen volt az önállóságukat vesztett határozószók szórendje. Az egyik itáliai dialektusban, az umberben, az *-ar'* (~ lat *ad*), *-com*, *-en*, *-per*, *-to* „prepozíciók“ helye gazdaszavuk mögött van (Comp 480). A kötöttség a régi görögben sem volt teljes. „A névszókhoz járuló prepozíciók hátravetéssel gazdaszavuk mögé is kerülhetnek, Homérosz és más költők nyelvében gyakran, az attikaiban csak a *peri* esetében: *allotrias gēs peri*

'um ein fremdes Land' (Thuk.), viszont például Homérosznál: *Ithakēn kata 'über Ithaka (hin)'*“ (Griech III 93).

A latin-ági fejlődés rendjén törvényé vált az önállótlan határozószócskák előrevetése, ezek tehát prepozíciókká váltak. Viszont a finnugor-ági fejlődés rendjén éppen e szócskák hátravetése lett a törvény, azok tehát névutókká vagy éppen ragokká váltak. A magyar ragok és régi keletű névutók latin megfelelői tehát a prepozíciók közt keresendők. A magyar ragok-névutók és a latin prepozíciók egyeztetésében a neolatin nyelvek példája kalauzolhat legmegbízhatóbban.

Mit tapasztalhatunk például a román nyelv esetében?

A latin prepozíciók egy része a román-ági fejlődés rendjén kiveszett a nyelvből. A románban folytatás nélkül maradtak *prō, sine, trans, ultra, versus, apud* stb., vö francia *pour* '-ért', *sans* 'nélkül', *très* 'nagyon', *outré* 'túl', *vers* 'íránt', *avec* '-vel'. Más részük a románban is prepozíció szerepét játssza: *ad* > *a*, *contrā* > *către*, *inter* > *între*, *per* > *pre* és *pe*, *dē* > *de*, *cum* > *cu*, *in* > *în*, *subtus* > *subt*, *super* > *spre* stb. Harmadrészük összetett prepozíció tagjaként maradt fenn: *ad prope* > *aproape*, *in ab ante* > *înainte*, *per extra* > *peste*, *per intro* > *pentru*.

Az összetett prepozíció keletkezésének az a törvénye, hogy az egybeötvöződés mindig határozói szerkezetben és mindig fokozatosan történik. Tehát nem *de in ab ante* > *dinainte*, hanem *ab ante* > *ainte* (Limba 83, 153, 177), majd *înainte* > *înainte*, *nainte*, végül *de nainte* > *dinainte*, sőt ma már *de dinainte* is. A *din* úgy keletkezett, hogy a *de* prepozíció az *în* prepozíciót tartalmazó határozói szerkezetekhez járult hozzá: előbb alakult *în casă* (mondatfonetikai helyzetben *-n casă*), és aztán ehhez a szerkezethez *s* a hozzá hasonlókhöz járult a *de* prepozíció: *de -n casă* > *din casă*.

Ugyanezeket a jelenségeket tapasztaljuk a magyarban is. *Nélkül* névutónk úgy keletkezett, hogy a *kül* névutó a *-nál* ragot tartalmazó határozóhoz járult: *háznál kül*, *kétségnél kül*. Ebből lett aztán *kétségnélkül*, melyet a beszélők nyelvérzéke szükségszerűen *kétség* és *nélkül* elemekből állónak fogott fel, így keletkezett a nyelvtörténeti korszakban, jóformán a szemünk láttára, az egészen fiatal *nélkül* névutónk. Hasonlóan bontható elemekre *alat-*

*tomban* határozónk: a *-ban* rag *alatt*-hoz járult, ez meg *-on* raggal alakult *alatt*-ból, amely viszont *al* szavunk *-tt* ragos származéka. Magától értetődik, hogy a magyar nyelv különletében formálódott összetett határozószóknak, névutóknak vagy ragoknak csupán alkatelemei egyeztethetők a latin prepozíciókkal. Arra is előre el kell készülnünk, hogy mivel rendkívül gyakran használt nyelvi elemekről van szó, lépten-nyomon a hangalakok maximális kopásával találkozunk. Így például a latin *intrō* aromán megfelelője *ntru*, *tru* és *tu*; magyar párjuk *-t*, *-tt* helyhatározóragunk. Lat *per* > román *pre* > *pe*; magyar megfelelője: ősl *\*peri* > nyelvjárási *\*-peri*, *\*-peli* > fu *\*-weli* > magyar *-vel*, illeszkedve *-val*. Latin *infrā* > olasz *fra* 'unter'; vö *inferum* > ősl *\*untherom* > nyj *\*unthrom* > proto-fu *\*uthru* > fu *\*utu*, nyj *\*ulu* > ug *\*ul* > magyar *ol* > *al*, alakváltozata *alj*, ragozva *alá*, *alatt*, *alól*.

#### a) A ragok

Legrégibb ragjaink a *hol*, *hová*, *honnan* kérdésre felelő *-n*, *-é*, *-ól*, valamint *-t*, *-tt*. Ezek latin megfelelői:

*in* < ősl *\*en* > nyj *\*-en* (mint például az umberben is) > fu *\*-en*, *\*-n* > ug ua > m *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*;

*ad* < ősl ua > nyj *\*-ad* > fu *\*-et*, *\*-el* > *\*-elj* > ug *\*-ej* > m *-é*, mélyhangú szavakban *-é*, > *-á*, határozószóknak gyakran *-e*, *-a*, vö *ide*, *bele*; *oda*, *haza*;

*ab* < ősl *\*apo* (vö gör *apo* 'től, -ről, vhonnan el') > nyj *\*-apo* > proto-fu *\*-owu* > fu *\*iwu* (veláris *i!*) > *\*-ilu* > ug *\*-il* > m *-él* > *-ól*, *-ől*; számtalan összetett ragban, valamint névutóban: *\*roh-él* > *\*rohól* > *\*reól* > *róla*, *-ról*; *\*ol-él* > *\*olól* > *alól*, alakváltozata *alul*;

*intrō* < ősl *\*entrō* > ny *\*-entrō* > proto-fu *\*-entru* > fu *\*-etru*, *\*-etu* és *\*-tru*, *\*-tu* > ug *\*-et*, *\*-t* > m *-ett*, *-t*, pl. *Pécsett*, *közepett* és *Kolozsvárt*, *helyt*.

Egyéb egyszerű ragok:

*per* < ősl *\*peri* (vö gör *peri* 'körül, miatt, mellett') > nyj *\*-peri* > proto-fu *\*-peri*, *r* hangot tartalmazó szavak után elhasonulással *\*-peli* > fu *\*-weli* > ug *\*-wel* > m *-vel*, illeszkedve *-val*, a régi nyelvben *-hel*, *-hal* is, ma mássalhangzók után *-el*, *-al*, pótlónyújtással: *kéz*, *kézzel*; *láb*, *lábbal*; *per* > fr > *par*, rom *pre*, *pe*;



*prōd* < ősl *ua* > nyj *\*-prūd* > fu *\*-wrīt* > *\*-urit* > ug *\*-irit* > m *-ért, érette*, a közönséges beszédben gyakran *-ér*, sőt *-é*, tehát *azért, azér, azé*; lat *prō* ~ fr *pour*, a rom-ban ez a prepozíció csak elhomályosult praeverbium-ként maradt meg: *prōcēdit* > *purcede* 'elered', helyette az új alkotású *pentru* < *per intrō* használatos;

*unquam* < ősl *\*oinquan'* > fu *\*ijnkwen, \*inkwe* > ug *\*-ink* > m *-ig*; csak az ugor korban vált raggá; a lat *unquam* Bréal szerint *\*quomquam* előzményre megy vissza (Bréal 412), ez azonban nyilvánvaló tévedés, hisz ebben az esetben az *ubi* és *necubi* alapján az *unquam* mellett *\*necunquam* alakot várnánk, de *nunquam*-mal találkozunk; *unquam* valójában *unum* és *quam* (< ősl *\*quan'*, *\*quant*) összetétele; *ūnum* helyett *un-*, mint *undecim, undēvīginti* stb. esetében is;

*amb-*, a latinban már csak *praeverbium* < ősl *\*amphi* (vö gör *amphi* 'körül, közelében') > fu *\*-mpī* > ug *\*-mpi* (hangsúlytalan *i!*) > m *-b, -bb*, kötőhanggal *-ebb, -obb*, pl. *tova* mellett *tovább, té* mellett *téb (r)* > *több*;

*quotī-* (pl. *quotīdiē*) < ősl *\*quotī* > nyj *\*cutī* > fu *\*-kitī* > ug *\*-kiti, \*-kit* > m *-kéd* > *-ként*, mindig *-n* ragos szóalakokhoz kapcsolódva: *naponként*, mint *naponta*.

Összetett ragok:

Abban a finnugor alapnyelvnek alapul szolgáló őslatin nyelvjárásban, amely a prepozíciókat az umber dialektushoz hasonlóan hátravetette, a leggyakrabban használt prepozíciók közé tartozott a *dē* és *in*. Fel kell tételeznünk, hogy már ebben a finnugorra menendő őslatin nyelvjárásban alakult egy sor *-dē* és *-en* vagy *-n* végződésű határozói szerkezet, amelyekhez aztán a későbbi fejlődés rendjén, például a finnugor korban, további posztpozíciók járulhattak. Így keletkezett igen korán néhány összetett ragunk, melyek összetettségének tudata némely esetben teljesen elhomályosult:

*dē* < ősl *ua* > nyj *\*-dē* > fu *\*-tē* > ug *\*-tē* > m *-te, -ta*, pl. *gyakor-ta, szer-te* stb., *-n* ragos szóalakokhoz tapadva *napon-ta, éjjelen-te*; ez a *-ta, -te* rag az *-ól, -ől* raggal egybeötvozódve eredményezte *-tól, -től* ragunkat, olyanformán, hogy az *-ól, -ől* rag a *-ta, -te* ragos szóalakokhoz járult, *-ta, -te* és *-n* ragunk összetevődéséből keletkezett *-ten*, mely *-é* képzős határozói alakokhoz szo-

kott járulni: *tege*, *tege-ten* (r); *rég* < \**regé*, \**rögé*, ebből \**rögeten* > *rögtön*; *ide* < \**ezé*, ebből \**ezeten* > *eszten*, ma csak ebben az elhomályosult összetételben: (*mához*) *eszten időre* > *esztendőre*, ebből elvonva *esztendő*; *ily* mellett *ilyeten* > *ilyetén*, *oly* mellett *olyatán*; -n ragos szóalakokhoz tapadva ez a -*ten* ragunk -*den* alakot ölt: \**esten-ten* > *estenden*;

*in* < ősl \**en* > nyj \*-*en* > fu \*-*en*, \*-*n* > m -*n*, -*on*, -*en*, -*ön*; az -*n* ragos szóalakokhoz tapadó -*é*, -*ól* és -*ett* ragok eredményezték az összetett -*ni*, -*nól*, -*nitt* ragot. pl. *me-gyek Jánosékni*, *Jánoséknitt voltam* (nyj); hasonló módon keletkezett fontos ragjaink *bele* és -*nál*;

\**in penu* < ősl \**en penu* > proto-fu \**mpenu* > fu \**mpe-lu* > ug \**mpel* > m *bél* 'vminek a belseje'; ez a sza-vunk eredetileg határozó volt s később vált névszóvá, mint *rokon*, *alacsony* < \**olosun* (vö *fölösen*, *különösen*), vmi-nek a *möge*, vminek a *hátulja*, vö rom *adevăr* 'igaz' *de-desupt* 'kulisszatitok, alj'; továbbragozott alakok: *bele*, igekötőként *be*, ragként -*be*, -*ba*; *belől*, ragként -*ból* -*ből*; \**beln* > *benn*, ragként -*ban*, -*ben*, még tovább ragozva *bent*; *köz* főnevünkhöz tapadva: *közbe*, *közből*, *közben*, \**köz bent* > *közmént*, ebben a kifejezésben: *közmént le-gyen mondva* 'köz bent legyen mondva'; elhomályosult összetételben: \**bent-fentes* > *bennfentes*, azaz olyan em-ber, aki az udvarban bent és fent járatos, vö *bent az ud-varban*, *fent az udvarban*; ismétlem, hogy a *bél* elhomá-lyosult összetétel keletkezését határozói szerkezetben kell képzelnünk;

\**in apud* < ősl \**en apud* > nyj \**en-apud* > proto-fu \**n-owut* > fu \*-*nowul* > ug \*-*noul* > m \*-*naul* > -*nál*, mint *Paulus* > *Pálos* vagy \**birauk* > *birák*; vö a szintén összetett francia *avec* '-vel' prepozícióval, melynek *av*-eleme szintén a latin *apud* megfelelője; a személyragos alak *nálam*, sőt *nálamnál*; egészen új összetételben *nél-kül*, pl. régi *kétségnél kül* > *kétség nélkül*, személyra-gozva *nélkülem*, de *nálam nélkül* is;

\**ex cum* < ősl *ua* > nyj \*-*xcum* > proto-fu \**kszim* vagy \**kskim* > fu \*-*kim* > ug \*-*kim* és \**kim* > m *kiv*-, csak továbbragozva: *kivé* > *ki*; \**kivél* > 1. *kivől* > *kivül*, 2. \**küvül* > *kül*, ebből *külön*, *különös*, *különösen* stb.; \**kiv-n* > *künn*, *kinn*, továbbá *kint*, *künt*; ma mindezek

csak ragos alakokhoz járulnak: a *házból ki*, a *házon kívül*, régebben azonban ragtalan alakokhoz járultak, és még ma is mondjuk: *rendkívül*, *kétségkívül*, *számkivetés*;

*prope* < ősl *\*proque* > fu *\*wrokwo* > ug *\*roku* > m *rok-*, csak *-n* ragos alakban: *rokon*; más ragok előtt ugor *\*rokhw-*, pl. *\*rokhw-il* > m *\*rohél*, *\*rohvél* > *\*rohól*, *\*rovól* > *\*rehól*, *\*revól* > *ról-a*, *-ról*, illeszkedve *-ról*; *\*rohé*, *\*rohvé* > *\*rohá*, *\*rová* > *\*rehé*, *\*revá* > *reá*, *rá*, ragként *-re*, *-ra*, régebben mind a magashangú, mind a mélyhangú szavakban *-ré*, vö *arrább* mellett *arrébb*, valamint *Dunára*, régi *Dunaré* > rom *Dunäre* 'Duna'; *\*roh-t* > *rajt*; ősi *p* — *qu* latin folytatása szabály szerint *qu* — *qu*, pl. *\*pequo* > *\*quequo* > *coquo*, *\*perquos* > *\*quorquus* > *quercus*, *\*pinque* > *quinque* stb., itt azonban az elülálló *p* hangra következő *r* meggátolta a várható *p* > *qu* változást, és ezért *p-p* hasonulás következett be; az egykori gutturális emlékét örzi *proximus*; lat *ad prope* > rom *aproape* 'közel';

*\*contrā ad* < ősl *ua* > proto-fu *\*kontr-et* > fu *\*kot-el* > *\*khotelj* > ug *\*khotej* > m *\*hozé*, *\*hozi* > *-hoz*, illeszkedve *-hez*; birtokos személyraggal *\*hozia* > *hozza*, majd *elé*, *belé*, *alá* analógiájára *hozzá*, ennek alapján *hozzám*, *hozzád*, és az új birtokos személyragos *hozzája*; *contrā* > rom *\*cātrā* > *către*, nyj-i *cătă* 'felé, -hoz';

*\*illāc ad* < ősl *\*idlāc ad* > nyj *\*ellāc ad*, *\*llāc ad* > proto-fu *\*llēk-et* > fu *\*lēkh-el* > ug *\*lekhej* > m *\*lehé*, *\*leé* > *lé* (nyj) > *le*; *-n* ragos alakja *lenn*, ragként *-len*, pl. *végiglen* 'végig le'.

#### b) Névutók és határozószók

*ante* < ősl *ua* > proto-fu *\*ente* > fu *\*ete*, nyj *\*ele* > ug *\*el* > m *el-*, csak ragosan: *el-é* > *elé*, *el-en* > *ellen*, *el-él* > *elől*, *elül*; *elé eső* > *első*, *elül eső* > *elülső*; *el-ett* > *\*elött* > *előtt*; *antiqua (pars)* ~ proto-fu *\*entekwe* > fu *\*etekhwe*, nyj *\*elekhwe* > ug *\*elekhw* > m *\*elehv* > *elő*; *-é* raggal *elvé*, pl. Kolozsvárt *Hidelve*, igekötőként *\*elvé* > *\*elve-* > *\*elv-* > *el-*, tehát *elmegy* tkp *elvé-megy*; *el*-igekötő egykori *elv-* alakjának nyomát ma is örzi *elgyít* szavunk *elveyít* változata, amely így tagolódik: *elv-egyít*, a második tag *egy* számnevünk *-ít* képzős származéka lévén: *elveyít-ből* való elvonás szótaghatárté-

vesztéssel *vegyít*, amely tehát *gyűjt* szavunk (l. ott) alakváltozata, vö *fellebbezek*, *nem lebbezek fel*; *elegy*, régi *elvegy* tkp határozó: *\*elv-egyé* 'el eggyé'; *ab ante* > fr *avant*, régi román *aainte*, ma csak a tovább-praefixumozott *înainte*, *dinainte* határozószókbán; a finn ma is örzi a finnugor kori *-t-* hangot, vö *ellen* < *\*elen* ~ finn *eteen* 'elé';

*ultrā* < ösl *\*oltrā* > fu *\*oltrē*, *\*oltē* > ug *\*olti* > m *\*alt* > át; *\*ultrā per* ~ *által*; *ultimum* < ösl *\*oltumom* > nyj *\*oltomom* > fu *\*oltomu* > ug *\*ultom* > m *\*utow* > *utó*, vminek az utója; *\*utow-él* > *\*utow-ól* > *utól*, pl. *utól-ér*; *utó* és *utol* a mai nyelvben keverednek, a régi *utójára*, *utósó* ma *utoljára* és *utolsó* is; *\*utow-n* > *\*utaun* > *után*; vö fr *outré*;

*subtus* ~ fu *\*suptu* > ug *\*supt* > m *sut* (Szf) 'kemence alja', ragozva *sutton*, megtoldva *suttonban*, *suttyomban* 'alattomban'; *subtus* > fr *sous* 'alatt' rom *subt* 'ua', ebből *dedesubt* 'alj; kulisszatitok';

*super* < ösl *\*exuper*, nyj *\*xuper*, mondatfonetikai helyzetben > *\*xper* > proto-fu *\*-kszper*, alakváltozata *\*-kszpel* > fu *\*szpel* és *\*pel* > ug ua > m *fel*, *föl*, ragokkal *fölé*, *föül*, *fölött*; vö *supr* > rom *spre* 'felé'; ösl *sp-* fu folytatása *szw-*, a fu alapnyelv tehát nem ismerte a *szp-* szókezdést, és ha valamilyen ok miatt *szp-* csoporttal kezdődő szó alakult, akkor az *sz-et* elvetette, vö *expōno* < ösl ua > fu *\*szpūnu* és *\*pūnu* > m *fonok*, *fon*; így vált a hangsúlytalan ösl *\*xuper* az u eltűntével *\*xper*, fu *\*szpel* alakúvá, s ebből az *sz* kidobásával *\*pel*; *súperat* (hangsúlyos *u*-val!) ~ fu *\*siwere* > *\*sewere* > ug *\*sewer*, *\*seer* > m *sér* (r), ma csak műveltető származéka él: *sért*, vö *superat* > rom *supără* 'sért, bánt';

*post* < ösl *\*postom*, korábbi *\*positom* 'positum' > fu *\*wosztu* > ug *\*woszt*, *\*oszt* > m *oszt*, *-n* raggal *osztón*, *-ig* raggal *osztég*; nem tévesztendő össze *oz után* > *osztán*, *aztán* szavunkkal;

*medietas* < ösl ua > nyj *\*meietas* > proto-fu *\*mejesze* > fu *\*mejsze* > ug *\*meisz* > m *\*mejsz* > *mész*; a m szó jelentésváltozása: 'köz, Mitte' → 'eszköz, Mittel' → 'építő eszköz, Baumittel, Kalk', hasonló jelentésszűkülésre több példát idézhetünk: lat *speciem* 'féleség' → fr *épice* 'fűszerszám', lat *ordo*, *ordines* 'szer' → óromán *\*urdu*, *\*ur-*

*deni* > \**urdu*, (analogikus) *urde* > (analogikus) *urdă*, *urde* 'tejszer, orda', a m *orda* a rom *urdă* átvétele; a m *szer* > rom *zer* 'tejszer, savó'; a kikövetkeztethető régi m \**mejsz* névszó -é képzős származéka \**mejszé* > \**meszjé* > *meszsze*, tkp 'félre', mert a *mész* eredeti jelentése 'köz; fél', vö rom *departe* 'messze', tkp 'de parte, félről'; a régi m nyelvben egy területmérték neve *mészhold* volt, írva *mezhold* (Oklsz 1164: Item in autumnno et verre quodlibet aratrum habet arare unum Juger quod vocatur Mezhold, 1492-ből); az alapszó *medius* 'középső, fél', nőnemű *media* (*pars*) < ősl ua > fu \**metje* > ug \**mecs* > m *mécs*, jelentésszűküléssel: 'középső, belső rész' → 'lámpabél, gyertyabél', innen *mécses*, szólásban: *eltörött a mécses*; *dimidium* ~ fu \**tīmetju*, nyj \**tiumetju* > ug \**tyumecs*, nyj \**gyumecs*, \**gyimecs* > m \**gyimecs*, nyj \**jimess* > *imes* (r), vö Oklsz 408: In autumnno quodlibet aratrum debet arare terram juger I. In vere similiter quod appellatur Imees zanthas, 1519-ből; más: Seminaturam wlgo Imees Zanthasth tenentur, 1519-ből; Oklsz 1164: In verre autem Sessio dimidia soluet medium Cubulum auene cum eodem vero habent seminare: quod vocatur ymes hold; az ide tartozó román szavak: *medium* > *miez* 'bél; közép, magva, veleje vminek', pl. *miez de nucă* 'dióbél', *miez de pîine* 'kenyérbél', *miezul nopții* 'éjféli'; \**dīmedietatem* > \**dīmeietate* > \**dzimetate*, \**dziümetate* > *jumătate* 'fél'; a lat *dīmidium* rom folytatása \**jumez* volna, ennek megfelelője a magyar *imes*, kikövetkeztethető régi \**jimes*, \**gyimes*; az albán *gjymes*, *gjimese*, *gjymse* vagy a magyar, vagy a román szó átvétele;

*centrum* < ősl ua > nyj \**cintrōm* > proto-fu \**kintru*, \**kitru* > fu \**kitu*, hangrendi átcsapással \**kitü* > ug \**kütü* > m *küzü* > *köz*; ragozva *közé*, *közt*, *között*, *közül*, *közön*, *közbe*, *közben*, *közből*; összetételekben: *eszköz* a.m. *ész-köz*; *közép* a.m. *köz-ép*, *köz* és *ép*.

## 7. A SZEMÉLYES NÉVMÁSOK

A fu és az ie személyes névmások hasonlóságát már rég észrevették és használták is az ősrökonság bizonyítékául, sajnos azonban anélkül, hogy módszeres összehason-

lításutkat elvégezték volna. Az indogermanisták nem elégszenek meg azzal, hogy utalnak például a német *mich* 'engem' és a francia *moi* 'én' egyetlen elemének, szókezdő *m* hangjuknak hasonlóságára, hanem a német szó egészét szembesítik a neki ízről ízre megfelelő ógörög *emege* 'engem' szóval. A finnugor—indoeurópai nyelvi kapcsolatok század eleji kutatói ezzel szemben beérték azzal a sommás utalással, hogy az első és második személyű névmások bizonyos alakjai mind a finnugor, mind az indoeurópai nyelvekben *m*, illetve *t* hangot tartalmaznak. A felszínes egybevetés magától értetődően felszínes magyarázatra csábít, némelyek úgy vélik, hogy e hangok — és nem szavak! — hasonlósága bizonyára közös eredet következménye, mások azonban úgy vélik, hogy e hangok hasonlóságának nem nyelvtörténeti, hanem lélektani okai vannak (így nyilatkozik például W. Wundt, *Völkerpsychologie*, I. 333).

Az őslatin személyes névmásokat a latinban személyes névmások, a magyarban személyes névmások és személyragok folytatják. Önállóságukat veszített, nyelvtani jelekké lefokozódott személyes névmásokkal a neolatin nyelvekben is találkozunk. A román *însu* 'magam', *însuți* 'magad', *însuși* 'maga' szavak *-mi*, *-ți* és *-și* eleme a latin *mihi*, *tibi* és *sibi* folytatása; nyilvánvalóan ugyanígy személyes névmásokat, azok valamilyen alakját folytatja a magyar *magam*, *magad*, *maga* szavak *-m*, *-d*,  $\emptyset$  végződése is. Funkciójuk alapján Vendryes a *je*, *tu*, *il* szócskákat a morféimák kategóriájába sorolja, ami azt jelenti, hogy minőségüket lényegében a személyre utaló magyar igeragokéval azonosítja. „*Je* *lis* a latin *lego*, mint ahogy *tu* *lis*, *il* *lit* a latin *legis*, *legit* egyenértékese. Amit a latin a flexióval, azt a francia a *je*, *tu*, *il* felhasználásával fejezi ki. Ha a névmás önálló vagy — mint mondani szokták — nyomatékosan kiemelt, akkor teljesen főnév szerepét játssza, és a névszók kategóriájába sorolandó. Hasonlítunk össze ezeket a mondatpárokat: *Viens-tu, toi?* és *Viens-tu, Pierre?* vagy *Moi, je suis grand* és *Pierre, il est petit*“ (Lang 137).

## a) A magyar személyes névmások latin megfelelői

*mē* < \**meje* < ösl \**mege* (vö óangsz *mec*, ném *mich*, gör *emege*), alapszava \**me*, \**eme* (vö gör *eme* 'engem') > fu \**me*, \**eme* > ug \**me*, \**em* > m \**em* > *én*, mint *hiszem* > *hiszen*, *találom* > *tálam* > *talán*, *Betlehem* > *Betlen*, ómagyar *Ohtum* > *Ajton* stb.; Bárczinak az a megállapítása, hogy *talám* > *talán* ellenére „a szóvégi *m* megmaradt változatlanul“, mivel „pl. a *vám*-ból nem lett *ván*, *tálam*-ból *tálan*“ (Bev 60), nem helytálló, hiszen ezekben a szavakban a „szóvégi“ *m* hangot nem a ragtalan alak, hanem a ragos-képzős alakok sora örzi: *vámot*, *vámos* és *tálamon*, *tálamé*, *tálamat* stb.; vö vogul *äm* 'én', osztják *mä* 'ua': lat *mē* > fr hangsúlytalan *me* és hangsúlyos *moi*, rom hangsúlytalan *mă* és hangsúlyos *mine*, mint *tine*, *cine*;

*tē* < \**teje* < ösl \**tege* (vö ném *dich* 'tē; téged'), alapszava \**te* (vö gör *se* 'téged', valamint lat *tūte*, *tēte* összetételek második *-te* tagja) > m *te*; lat *tē* > fr *te*, *toi*, rom *te*, *tine*; mint érdekességet említem, hogy, míg a francia *toi* 'te' és a magyar *te* 'ua' eredetileg tárgyesetbeli alak volt, addig a dór *ty* 'téged' (és 'te') éppen megfordítva: alanyesetbeli alak;

*sibi* ~ fu \**sewi* > ug \**sew* > m *hew* > *ő*; vö fr *moi* 'én', *toi* 'te' mellett, melyek az akkuzatívuszi latin *mē*, *tē* alakokat folytatják, harmadik személyű *lui* 'ő', *celui* 'amaz', *autrui* 'más', amelyek vulg lat datívuszi alakokat folytatnak; fr *qui* 'ki' < lat *cui* < ösl \**quoi* > nyj \**quui* > *cui* > fu \**kij* > ug \**kī* > m *ki*;

*emege* (gör) 'engem' < ie ua > ösl ua > fu \**emeke* > ug \**emeke-mi* > m *engem*; ugor *-mi* ~ lat *mihi*, l. alább;

*dich* (ném) 'téged' < ie \**tege* > ösl ua > fu \**teke* > ug \**teke-ti* > m *téged*; ugor *-ti* ~ lat *tibi*, l. alább, tkp lat *tē* < ösl \**tege*;

*sich* (ném) 'maga-magát' ~ *sē* < ösl \**sege* > fu \**seke* > \**sike* > ug \**sik* > m \**hik* > *-ik*, csak a visszaható igék, az ún. ikes igék személyragjaként: *tör*, *bíz*, *hall* stb. mellett *török* 'töri maga-magát', *bízik* 'bizza maga-magát', *hallik* 'hallja maga-magát', *hallow* 'hallow maga-magát', *hallow* 'hallow maga-magát', *hallow* 'hallow maga-magát' stb., l. alább;

*mei* 'enyém' < ősl \**mei* > fu \**mej* > \**mji* > ug \**mij*, analogikus \**miw* > m *miv* (HB) > *mi*; *mü* (nyj) ug \**mij* > \**miw* a 'ti' jelentésű \**tiw* analógiájára; *meique* ~ *mik*, *mük*; *mi-mik* > *mink* (nyj);

*tui* 'tied' < ősl ua. ejtve \**tuv* > fu \**tiwi* > ug \**tiw* > m *tiv* > *ti*, *tü* (nyj); *tuique* ~ *tik*, *tük*; *ti-tiket* > *titeket*, nyj-i *tükteket*, *tiktek*; vö még *bennünk*, *bennetek* és *bennünket*, *benneteket*.

## b) A magyar személyragok latin megfelelői

Általánosan elfogadott nézet, hogy a magyar személyragok valójában morfémává lefokozódott egykori névmások. Klemm Antal erről a következőket tanítja: „Az igék első és második személyében névmások szerepelnek alanyul, ezek tehát a gyakori együttes használat folytán összetapadtak az állítmánnyal.“ Már ami a harmadik személyt illeti, itt „majdnem minden mondatban más és más alany került az állítmány mellé, itt tehát a nagy változatosságnál fogva nem tapadhatott össze az alany az állítmánnyal tartósan“ (MTM 148). Klemm a személyragos igealakok létrejöttét úgy képzei, hogy azok „az igető, illetőleg az igenévtő és az 1. és 2. személyű névmás összetapadásából keletkeztek: *ese-m*, *este-m* eredetileg 'eső én, esett én'...“ stb. (MTM 147).

Élesen meg kell különböztetnünk az alanyi, a tárgyias és az ikes ragozás személyragjait. Az alanyi személyragoknak a latin személyes névmások nominatívuszi alakja, a tárgyias személyragoknak a latin személyes névmások datívuszi alakja, az ikes személyragoknak pedig a latin személyes névmások akkuzatívuszi alakja felel meg.

### 1. Az alanyi személyragok: *-ok*, *-sz*, $\emptyset$ .

*ego* < ősl ua > fu \**iku* > ug \**ik* > m \**-ik* > *uk*, *-ük* > *-ok*, *-ök*; a raggá lefokozódott névmáson természetesen érvényesültek a magánhangzó-illeszkedés szabályai;

*tū* < ősl ua > fu \**szī* > ug \**szi* > m *-sz*; vö gör *sy* 'te', finn *sinä* 'ua'; ősl *t* > fu *t* és *sz*, gyakran egyazon szón belül is, vö *tórreo* < ősl ua > nyj \**tórroo* \**tórro* > fu



\**tórru* > ug \**torl* > m *tarlok*, analogikus *tarolok*, de *tor-rèndo* < ösl \**torróndo* > fu \**szorróntu* > ug \**szorront* > m \**szorrod* > \**szarrad* > *szárad*, vagy *títio* ~ fu \**tītī* > ug \**titi*, nyj \**tūti* > m *tűz*, de *titiōnes* < ösl \**titiōnes* > proto-fu 'szitjűne, 'szitjűne > fu \**sztjűne*, \**sztjűne* > ug \**szjin*, \**szin* > m *szén* stb.

Ezek szerint a magyar *fogok*, *fogsz* elhomályosult öszszetételek, de nem valami homályosan körülírt elvont, fogalmi „igető“ és „névmás“ ötvözetei, ahogyan Klemm igyekszik elképzeltetni, hanem ige és névmás konkrét alakjainak egymáshoz tapadása, és ezek a konkrét alakok pontosan azonosíthatók a velük egyező rokonnyelvi szavak megfelelő alakjaival: *fog-ok* ~ *pango ego*, *fog-sz* ~ *pangis tu*. Ugyanígy: *fog-ok* ~ *fang ich*, *fog-sz* ~ *fängs-t*.

A harmadik személyre utaló alak „ragtalan“, de természetesen ez sem a puszta elvont igető, hanem az őslatin harmadik személyű konkrét igealak folytatása, tehát *fog* ~ *pangit*. (Bonyodalmak elkerülése végett itt mellőzzük a tőhangzó analogikus kiegyenlítődésének kérdéseit, amelyeket részletesen taglalunk Az igeragozás című szakaszban.) A többes számú alakok személyragjainak kialakulásával később foglalkozunk.

## 2. Az ikes személyragok: -m, -l, -ik:

*mē* < \**meje* < ösl \**mege*, alapszava az ősl-ban még önállóan is használt \**me*, \**eme* (vö gör *me*, *eme*) > fu \**me* > ug \**-me*, illetve magashangú szavak után \**-mō*, mélyhangú szavak után \**-mo* > m -m;

*tē* < \**teje* < ösl \**tege*, alapszava \**te* (vö gör *se*, dór nyelvjárársbeli *te*) > fu \**te*, szorosan az igéhez tapadva, azzal fonetikai egységet alkotva \**-te* > ug \**-te*, \**-le*, illetve magashangú szavak után \**-lō*, mélyhangú szavak után \**-lo* > m -l; a -t- > -l- egyike a legjellegzetesebb „finnugor“ hangváltozásoknak, vö *ante in* ~ finn *eteen* 'elé' ~ m \**elen* > *ellen* vagy *sedet* ~ *ül*;

*sē* < \**seje* < ösl \**sege* > fu \**seke* > \**sike* > ug \**sik* > m \**hik* > -ik, vö ném *sich* 'maga-magát';

A magyar *bízom*, *bízol*, *bízik* sor tehát tökéletesen párhuzamba állítható a román visszaható ragozással, illetve

annak ama változatával, amelyben a személyes névmások hangsúlytalan akkuzatívuszi alakjai az igevéghez tapadnak: *miru-mă*, *miri-te*, *miră-se* (Tiktin 123). A különbség az, hogy a magyarban ige és névmás megfelelő alakjai teljesen egybeforrak, a románban nem. A gyakrabban használt szerkezet nem is *miru-mă*, hanem *mă mir*, *te miri*, *se miră*, amelytől már a francia változat csak abban különbözik, hogy jelöli az alanyt is, a megfelelő névmás alanyi alakjával: *je me fie* 'bízom', *tu te fies* 'bízol', *il (elle) se fie* 'bízik'. Valószínű, hogy a mai ikes szóalakot alkotó nyelvi elemek teljes egybeforradása csak a magyar nyelv különletében, a 9—10. század folyamán következett be. Még ma is van rá példa, hogy valamely ige visszaható alakját egyszerű ikesítéssel állítjuk elő: *bíz*, *bízik*; *hall*, *hallik*; *múl*, *múlik*; *bán*, *bánik*; *tel* (r), *telik*; *old*, *oldik* (r); *tör*, *török* stb.

Mint látjuk, az iges személyragok voltaképpen a cselekvés tárgyát jelölik, és éppen ezért tárgyesetbeli névmási alakokat folytatnak. Nincs hát igaza Klemmnek, mikor az *esem*-féle alakok *-m* elemét a cselekvés alanyára utaló jelnek tekinti (szerinte *esem* a.m. *eső én*).

3. A tárgyas ragozás személyragjai és a birtokos személyragok: *-m*, *-d*, *-i* és *-ja*.

Elég közkeletű tévedés szerint az alanyi és tárgyas ragozás közt az a különbség, hogy a tárgyas alakok a cselekvés tárgyára nem utaló alanyi alakoktól eltérően utalnak a cselekvés tárgyára is. Valójában azonban a különbség az, hogy az alanyi alakokat határozatlan, a tárgyas alakokat pedig határozott tárgy esetén használjuk.

A tárgyas személyragok szemmel láthatóan azonosak a birtokos személyragokkal, s eredetük szerint a latin személyes névmások datívuszi alakjainak felelnek meg:

*mihi* ~ fu *\*mii*, *\*mī* > ugor *\*-mi* > m *-m*; vö rom hangsúlyos *mie* és hangsúlytalan *îmi*, *mi-*, valamint tapadó *-mi*;

*tibi* ~ fu *\*tiwi*, *\*tī* > ugor *\*-ti* > m *-t* > *-d*; vö rom hangsúlyos *tie*, hangsúlytalan *îti*, *ti-* és tapadó *-ti*;

*sibi* ~ fu *\*sewi*, *\*siwi*, *\*sī* > ug *\*-si* > proto-magyar *\*-hi*, *\*-i* > *\*-j* >  $\emptyset$ ; ez a hangsúlytalan szóalak hangfejlődése,

hangsúlyos helyzetben azonban: fu \*sewi > ug \*sew > m hew (r) > ő; vö rom hangsúlyos *șie*, hangsúlytalan *își*, *și*- és tapadó *-și*.

A magyar *nézem*, *nézed*, *nézi* sor tehát párhuzamba állítható a román *îmi spăl*, *îți speli*, *își spală* sorral, különösen e sor ama változatával, melyben a névmások részesülő alakjai szorosán hozzátapadnak az igevéghez (Tiktin idevágó példája: *rîzu-mi*, *rîzu-ți*, *rîde-și*, Tiktin 123). E szóalakok magyar-ági fejlődése:

Óslatin	Finnugor	Ugor	Magyar
* <i>noto mihi</i>	* <i>notu mī</i>	* <i>nötü-mi</i>	<i>nözöm</i> (Szf), <i>nézem</i>
* <i>notas tibi</i>	* <i>nöte tī</i>	* <i>nöte-ti</i>	<i>nözöd</i> (Szf), <i>nézed</i>
* <i>notat sibi</i>	* <i>nöte sī</i>	* <i>nöte-si</i>	* <i>nöcehi</i> > * <i>nözej</i> > <i>nözi</i> , <i>nézi</i>

E szóalakok biztosan kikövetkeztethető eredeti jelentése: 'nézem magamnak', 'nézed magadnak', 'nézi magának'. A nekik megfelelő szerkezetet a román olyankor használja, amikor a cselekvés tárgya magának a cselekvő személynek része, tartozéka, nyelvtani értelemben „birtoka”: *îmi spăl mîinile* 'mosom kezeim', *îmi spăl gura* 'mosom szám'. Közelebb kerülne a román szerkezet a magyarhoz, ha az ige és a részesülő névmás sorrendje fordított volna: *spălu-mi gura*. Majdnem azonos volna a magyarral ez a — román nyelvhelyességi szempontból természetesen képtelen — szerkezet: \**spălu-mi gura-mi* 'mosom szám'.

A magyar és a román szerkezet nagyfokú hasonlósága alapján biztosan következtethetünk arra, hogy tárgyas igeragozásunk — és természetesen birtokos személyragozásunk is — olyan mondatszerkezetekben kristályosodott ki, amelyekben a cselekvés tárgya a cselekvés alanyának része, tartozéka, nyelvtani birtoka volt. Mivel pedig a birtoktárgy egyúttal határozott tárgy is, később a birtokos személyragos igealakot használták minden határozott tárggyal kapcsolatban. Éppen ezért ezt az igeragozást helyesebb volna vagy alakja és eredete szerint birtokos igeragozásnak, vagy funkciója szerint határozott igeragozásnak nevezni (és ebben az utóbbi esetben az alanyi ragozást természetesen határozatlan igeragozásnak).

Mivel a román részesülő személyes névmások tanúvalomása kitűnően megvilágítja a tárgyas igealakok és a birtokos személyragos névszóalakok alakulási folyamatának éppen döntő szakaszát, a románul jól nem tudók tájékoztatására rövid áttekintést adok e részesülő névmások mondatnáról. A román hangsúlytalan részesülő személyes névmások (*îmi, îți, își, îi; mi-, ți-, și-, i-; -mi, -ți, -și, -i*, valamint az összehasonlíthatatlanul ritkábban előforduló többes számú alakok) már szorosan tapadnak ugyan mind az igehez, mind a birtokszóhoz, de általában még őrzik önállóságukat.

A birtokszó a mondatban a következő funkciókat töltheti be:

I. A birtokszó a mondat alanya.

II. A birtokszó a mondat tárgya (vagy határozói bővítmény); a mondat alanya nem a birtokos.

III. A birtokszó a mondat tárgya (vagy határozói bővítmény); a mondat alanya a birtokos.

A részesülő névmás (R), az ige (I) és a birtokszó (B) a román nyelvben a következő sorrendben követhetik egymást:

1. BRI
2. RIB
3. IRB

Ezek szerint kilenc alapváltozat lehetséges:

- |         |                                      |                                 |
|---------|--------------------------------------|---------------------------------|
| I. 1.   | <i>Sufletu-mi s-a amărît.</i>        | A lelkem megkeseredett.         |
| 2.      | <i>Mi se rupe inima.</i>             | Megszakad a szívem.             |
| 3.      | <i>Tacă-ți gura, măi bărbate.</i>    | Hallgasson a szád, hé, ember.   |
| II. 1.  | <i>Ogoru ți l-am lucrat.</i>         | Ugarodat megműveltem.           |
| 2.      | <i>Pe loc i-aș frînge piciorul.</i>  | Tüstént eltörném a lábát.       |
| 3.      | <i>Ascultă-mi povețele.</i>          | Hallgassad meg tanácsaimat.     |
| III. 1. | <i>Bea vin, punga-ș cheltuiește.</i> | Bort iszik, pénzét elkölte.     |
| 2.      | <i>Îmi uit plugu-n arătură.</i>      | A szántásban felejttem az ekém. |
| 3.      | <i>Potoale-ți dorințele.</i>         | Enyhítsd vágyaidat.             |

Világos, hogy az egyetlen szót alkotó birtokos személyragos szóalakok (mint amilyenek a magyar ekém, szád, pénze) kialakulásának legjobban kedvez a BRI mondatrend, mivel itt a birtokszó vége érintkezik a részesülő névmással. Ilyen mondatokban birtokszó és rákövetkező

részesülő névmás közt a románban is oly szoros a kapcsolat, hogy némely esetben — ha például a birtokszó testrészelvezés — a BR szórend kialakítása kedvéért a szabályos RIB mondatrendet a románban is az egyébként szokatlan IBR váltja fel. Tehát nem így:

*Cîndu-i vād sînu(l) rotunjor,*

hanem így:

*Cînd vād sînu-i rotunjor,  
Mă ajunge foc de dor,  
Cînd vād păru-i de mătasă,  
Cumplit dorul mă apasă,  
Cînd vād fața-i rumioară,  
Dorul aprig mă omoară.*

A birtokszó persze, mint mondtam, határozói bővítés is lehet a mondatban; ilyenkor (a románban) majdnem egy szót alkot a hozzá tapadó névmással. Példák:

*Roată-n juru-mi mă uitai.  
Noi în cale-ți am ieșit.  
Soarele n-a răsărit,  
Da în locu-i a sosit  
Oprișan...*

A román állapotokhoz hasonló állapotok uralkodhattak az ugor alapnyelvben is, némi különbséggel mégis. A mai magyar nyelvállapotból kikövetkeztethetőleg ugyanis az ugor alapnyelvben az IRB mondatrend sokkal általánosabb volt, mint a románban. Emellett gyakrabban fordult elő a románban teljesen szokatlan BIR, valamint — a részesülő névmás kétszeri használatával: egyszer a birtokszó és még egyszer az ige után — a románban elképzelhetetlen BRIR és IRBR. Tehát mintha a román így mondaná: *Punga cheltuiește-și*, vagy még inkább: *Cheltuiește-și punga-și* vagy: *Spală-și gura-și*.

Feltétlenül az IRN, BIR, IRBR és BRIR mondatrendfajtáknak köszönhető, hogy a magyarban az igtét ilyenkor szorosan nyomon követő és így az igevégződéssel mindig érintkező hangsúlytalan részesülő névmás teljesen beleolvadt az őt megelőző igebe, és így önálló személyes név-

másból tárgyias igeraggá fokozódott le. Annak, hogy, a részesülő névmás az igékhez tapadjon, a román nyelvben — tudniillik a román nyelv ma érvényes szórendi szabályaiban, nyelvtani szerkezetében — nincsenek meg vagy csak nagyon korlátozottan (a felszólító és az óhajtó módban) vannak meg a feltételei. A románban a részesülő névmás legtöbbször megelőzi az igét.

A névszókhoz azonban a román részesülő névmás is gyakran simul. És csakugyan, mint láttuk, a népnyelvben van is tendencia névszó és részesülő névmás egybeforrására: *sînu-i* 'kebelét', *păru-i* 'haját', *fața-i* 'arcát', *în juru-mi* 'köröttem' stb. Különösen szoros egységet alkotnak az ilyen határozói szerkezetek: *asupra-mi* 'fölöttem', *asupra-ți* 'fölötted' stb. Ezekben az esetekben a román részesülő névmás funkciója teljesen azonos a magyar birtokos személyragokéval. Tiktin ki is mondja: „A hangsúlytalan részesülőt olykor birtokos névmásként használjuk: *din parte-mi* (-ți, -i etc.) a.m. *din partea mea* (ta, sa etc.)“ (Tiktin 72). Határozói bővítményben ötvöződött egybe a román visszaható névmás is: *însumi* 'magam', *în-suți* 'magad', *în-suși* 'maga'.

A magyar birtokos személyrag eredeti részesülő funkciója még ma is világosan felismerhető az ilyen szerkezetekben: *melegem van*, románul *mi-e cald* (a magyar szerkezet olyan, mintha a román azt mondaná: *caldu-mi-îi*). A román *parte-mi*, *parte-ți*, *parte-i* vagy *parte-și* és a magyar *részem*, *részed*, *része* alapján biztosan kikövetkeztethetjük az ugor kori alakokat és azok fejlődését a mai nyelvállapotig:

Ugor-kor	9. század	11. század	13. század
* <i>kēte-mi</i>	* <i>kecemi</i>	* <i>kedzem</i>	<i>kezem</i>
* <i>kēte-ti</i>	* <i>keceti</i>	* <i>kedzet</i>	<i>kezed</i>
* <i>kēte-si</i>	* <i>kecehi</i>	* <i>kedzej</i>	<i>kezi, kezé-</i>

A mai magyar beszélő úgy érzi, hogy a *keze* szóalakban a *kez-* a tö és az *-e* a harmadik személyre utaló birtokos személyrag. Mint látjuk, nyelvtörténeti szempontból a dolog valamivel bonyolultabb. A tulajdonképpeni birtokos személyrag a fejlődés rendjén eltűnt, de nem nyomtalanul; hatása abban mutatkozik meg, hogy előtte

a birtokszó véghangzója, mely a ragtalan alakban eltűnt (kéz), épen megmaradt. Így aztán az ugor kori \**kēte*, \**kēte-si* alakpár mai magyar folytatása *kéz*, *keze*, melyben a harmadik személyű birtokosra való utalás funkcióját szükségszerűen a megőrzött véghangzó vállalta magára. Ehhez mindenben hasonló jelenséget figyelhetünk meg a román népnyelvben is. Itt a határozatlan *lup* 'farkas' alakkal a határozott *lupu* 'a farkas' áll szemben, és a beszélők a két alakot megkülönböztető *-u* végződést érzik artikulusnak, holott ez az *-u* valójában csupán a szónak az eltűnt artikulus hatására megőrződött eredeti véghangzója; a hangfejlődés: *lupu*, *lupulu* > *lup*, *lupul* > *lup*, *lupu*.

Ráértéssel keletkezett a *-ja*, *-je* birtokos személyrag is, mely újabban terjed; mégpedig az *ajtó*, *ajtaja* vagy *űsző*, *űszeje*-félékben. Íme, hangfejlődésünk az ugor kortól napjainkig:

Ugor kor	9. század	11. század	13. század
* <i>wiszēwe-</i>	* <i>wűszew</i>	* <i>űszeü</i>	<i>űszeü</i> , <i>űszöü</i>
* <i>wiszēwe-si</i>	* <i>wűszewe-hi</i>	* <i>űszeüei</i> , * <i>űszeiei</i>	<i>űszeje</i> , <i>űszejé-</i>

A magyar *űszeje* szóalak latin megfelelője eszerint két szó: *vitella sibi*.

A románban a részesülő névmásoknak a névszókhoz vagy határozókhoz való tapadása (*ĩnsumi*, *asupră-mi*, *sĩnu-i*, *fața-i*) az artikulus kialakulása után, legfeljebb azzal egyidejűleg megindult folyamat. A magyarban az egykori részesülő névmások birtokos személyragokká való lefokozódása viszont már a névelőnek a 13. századra tehető kialakulása előtt befejeződött. Nyelvünkben a 13. század előtt a névszók határozottá tételének fő eszköze a birtokviszonyba állítás volt. Innen származnak vokatívuszi értékű birtokos személyragos szavaink, mint *bátya*, *néne*, *atya*, *anya* vagy az igen régi *uram*. A franciában a megszólítás két fő formája: *mon capitaine!* *le capitaine!*

Néhány szót a többes számú alakokról.

Az első és a második személyre utaló többes számú birtokos személyrag analogikus alkotás, a megfelelő ige-  
rag átvétele: *lapunk*, *lapotok* (rég *laptok*), mint *lopunk*, *loptok*. Az analogikus hatás alaktani megalapozottsága

abban a körülményben rejlik, hogy az egyes számú alakokban a tárgyias személyragok és a birtokos személyragok egybeesése teljes: *nézem, nézed, nézi*, mint *kezem, kezéd, keze* (rég *kezi*). Egyébként az igevégződések általában is gyakran befolyásolják a személyes névmások alakjait. Erről a jelenségről Vendryes a következőket írja: „A személyes névmás sok tekintetben közel áll az igehez. Mivel gyakran játssza igei morféma szerepét, a beszélők tudatában többé-kevésbé az ige kategóriájához kapcsolódik és így ki van téve annak, hogy egyik vagy másik igealakhoz idomuljon. Így az olaszban az *eglino, elleno* ’ők’ névmások az ige többes szám harmadik személyű alakjának a végződését öltötték magukra; hasonlólag a gallban az *-ynt* igei végződés analógiájára *hwynt-* et mondanak *hwy* ’ők’ helyett“ (Lang 138).

A harmadik személyre utaló többes számú birtokos személyrag nem más, mint a többes szám *-k* jelével megtoldott egyes számi birtokos személyrag; a *keze* korábbi alakja *\*kezej*, ebből a *-k* hozzátoldásával többes számi *\*kezejk* > *kezök, kezük*, nyj-i *kezek*.

A több birtokra utaló régi *virágim, virágid, virági* oly nyelvállapot maradványai, melyben a többes számi alakot még nem azzal a mai *-k* jellel képezték, amely eredetileg pusztán nyomatékosító elem volt.

Analógia révén keletkeztek a többes számi tárgyias ige-  
ragok is, a 10. század tájékán, mindenesetre az *s-* > *h-*  
hangváltás bekövetkezte után. Alapjuk az egyes számi  
harmadik személyű *nézi*, 9. századbeli *\*nözehi, \*nözei,*  
*\*nezei* (ekkor a *-z-* még közel állt a mai *-c-* hangzásá-  
hoz!). Ehhez ragasztották hozzá a többes számú *mük, tük,*  
*ők*, régi *hewk* személyes névmásokat: *\*nezei-mük* > *\*ne-*  
*ziwük* > *\*neziük* > *nézzük*; *\*nezei-tük* > *\*neziük* > *né-*  
*zitek*; *\*nezei-ük* > *\*nezejik* > *nézik*. A *nézzük* alakhoz  
csak annyit, hogy a magyarban a magánhangzóközi *-m-*  
igen régóta váltakozik *-w-*, illetve mai *-v-* hanggal: *hete-*  
*mény* mellett *hetevény*, sőt *\*hetvény* > *Hetény* stb.  
Ugyanígy keletkeztek a mélyhangú *kapjuk, kapjátok,*  
*kapják* alakok is a *kapja* alapján; bizonyára nem a fel-  
szólító módú alakok hatása nélkül.



## 8. AZ IGERAGOZÁS

A magyar igeragozás jellegzetessége az igeidők csekély száma, a latiné az igeidők roppant gazdagsága.

A régi magyar nyelvben az igeidők száma a mainál valamivel nagyobb volt, bár a latinhoz képest még mindig csekély (a különözés okáról később szólunk). A 13. században a következő rendszerszerű igealakok voltak ismeretesek: *ír, írna, írjon; írta, írt; írand*; ezekhez járultak az igenevek és az összetett igealakok: *írni, író, írva, írt (írott), írandó; ír vala, író vagyok, írni kezd, írni fog, írt vala, írt volna*.

Az összetett igealakok mind a magyar nyelv különletében keletkeztek, ezeknek tehát csak elemei vethetők egybe a latin nyelv megfelelő szavaival. Óslatin eredetűek az igenevek; megjegyzendő azonban, hogy az *írni* igenév *-i* végződése a magyar nyelv különletében tapadt az eredeti infinitívuszt folytató *\*irn-hoz: írni < \*irn-é*, és itt az *-é* azonos *hová* kérdésre felelő *-é* ragunkkal, vö francia *à écrire*, román *a scrie, de a scrie*. Az egyszerű igealakok közül óslatin eredetűek az *ír, írjon, írta*, a magyar nyelv különletében jött létre óslatin eredetű igenevek felhasználásával az *írt* és *írna*.

Ami az *írt* alakot illeti, az vagy az igenévi *írott*, vagy az *-at* képzős *irat* változata. Klemm Antal szerint „a magyar perfectum eredetileg *-t* képzős, eredményt, állapotot jelentő nomen acti, melyet névszói állítmányul használtak: *A fá aszott (<aszat)*. *A víz fagyott (<\*fagyat)*“ (MTM 89). Több joggal mondhatnók, hogy az *írt* 'el a scris' nem az *irat* 'script', hanem az *írott, írt* 'scris' alakváltozata. A szóalak azonosítása csak akkor sikerülhet, ha először helyesen fejtettük meg azt a mondattani szerkezetet, amelynek tagjaként alakult ki a mai múlt idejű *írt* igealak. Éppen ezért nem a harmadik személyű pusztán *írt* alakból, hanem a hajdani személyragokat tartalmazó első és második személyű *írtam, írtál* alakokból kell kiindulnunk, hiszen ezek nyilvánvalóan több támpontot nyújthatnak a vizsgálódáshoz.

A személyragokról szóló fejezetben már láttuk, hogy a jelen idejű igealakok személyragjai részint az alanyi *ego, tu, -,* részint a tárgyesetbeli *mē, tē, sē,* részint pedig a

részesülő *mihi*, *tibi*, *sibi* megfelelői: *-ok*, *-sz*, *-*; *-m*, *-l*, *-ik*; *-m*, *-d*, *-i* és *-ja*. Melyik sorral azonosíthatók az *írtam*, *írtál*, *írt* alakok személyragjai?

Vessük egybe a különböző sorokat:

<i>ír-ok</i>	<i>íro-m</i>	<i>bízo-m</i>	<i>írtam</i>
<i>írsz</i>	<i>íro-d</i>	<i>bízo-l</i>	<i>írtál</i>
<i>ír</i>	<i>ír-ja</i>	<i>bíz-ik</i>	<i>írt</i>

Alaktanilag egészen nyilvánvaló, hogy csak a tárgyias vagy a visszaható (ikes) személyragok jöhetnek szóba. Jelentéstani okokból azonban a visszaható személyragokat is el kell vetni, hiszen az *írtam*-féle alakokkal kifejezett cselekvésnek semmiképpen sem tárgya a cselekvő. Úgy látszik tehát, hogy a vizsgált sor személyragjai eredetük szerint részesülő személyes névmások. Így az *írtál* alak *-l* ragja eredete szerint az *írod* alak *-d* ragjával azonos, tehát korábbi *-t*, illetve ugor kori *-ti* alakra megy vissza; a váratlan *-t* > *-l* változást bizonyára a szomszédos *t* segítette elő, elhasonulást provokálva (vö *merīdies* < ősl *\*medīdies* > fu *\*mīī* > *\*ntīli* > *dél*; latin-ági *d* — *d* > *r* — *d*, magyar-ági *t* — *t* > *t* — *l*).

Még mindig feleletre vár azonban a döntő kérdés: mi az előzménye a múlt idejű igenévvvel azonosított *írt*-elem és a részesülő személynévmással azonosított *-m* elem közt helyet foglaló *-a*-hangnak?

Próbáljuk azonosítani szerkezetünket a hozzá jelentés-tanilag legközelebb álló latin szerkezettel: *scriptum est mihi* (ez a szerkezet a vélelét, gondolást jelentő igék mellett valóban használatos: *vīsum est mihi*, *nōtum est mihi*); itt a participium és a pronomen közt a létige foglal helyet. A magyar létige *van*, de ez valójában *\*valn* helyett áll. Ahogyan *megyen* mellett *megy*, *eszen* mellett *esz*, *vonszon* (r) mellett *vonz* stb., úgy állott a régi magyar nyelvben *\*valn* mellett *\*val*. Az *írtam*, *írtál* kikövetkeztethető ugor kori alakja eszerint *\*irot-wal-mi*, *\*irot-wal-ti*. A harmadik személyben a létige szükségszerűen elmaradt (vö *fehér vagyok*, *fehér vagy*, de *János fehér*, *van* nélkül), a részesülő pedig nem *sibi* volt, hanem a mondat részesülő esetben álló lélektani alanya. Az elbeszélő múltban természetesen a harmadik személyben is kitették a

létigét (vö. *fehér valék, fehér valál, fehér vala*), így keletkezett *írt vala*, ennek analógiájára aztán *írtam vala, írtál vala*. Ugyanígy alkották meg — később — az *írt volt*, valamint ennek analógiájára az *írtam volt, írtál volt* alakokat.

Ez a szerkezet semmi esetre sem megy vissza a finnugor alapnyelvre; még az ugor alapnyelvben is valószínűleg csak a csírái voltak meg. Az *\*irot-wal-mi* szerkezet egyetlen szóba való összeforradásának időpontját mindenestre a honfoglalás utánra, de a HB előttre kell tennünk. Egészen bizonyos, hogy ezt a szerkezetet kezdetben csak bizonyos típusú igékre alkalmazták. Később kiterjesztették minden igére, és mára az egész nyelvterületen teljesen vagy majdnem teljesen kiszorította a régi magyar irodalmi nyelv annyira jellegzetes *íra*-féle elbeszélő múltját.

A hangfejlődés:

<i>*irot-wal-mi</i>	<i>*irotwāmi</i>	<i>*irtām</i>	<i>írtam</i>
<i>*irot-wal-ti</i>	<i>*irotwāti</i>	<i>*irtāl</i>	<i>írtál</i>

Figyelmezzon az olvasó e szerkezet kiválóan magyaros, mert személytelen, passzív jellegére; eredetileg egészen olyanszerű volt, mint amilyen a mai *akaródzik, kelletik, megmondódik, ki van nyitva*. Ezzel szemben a neolatin nyelvek összetett múltja jellegzetesen aktív és személyes szerkezet: *habeo factum > ho fatto, (j')ai fait, am făcut*.

Miután a szerkezetet alkotó szavak teljes egybeforradása megtörtént, és ezzel egyidejűleg, illetve valamivel hamarébb, megtörtént a tárgyias *írom*-féle alakok egybeforradása is, az *írok, írsz, ír — írom, írod, írja* sorpár analógiájára az *írtam, írtál, írt* sor megalkotta az egészen fiatal és teljes egészében analogikus *írtam, írtad, írta* sort is, valamint természetesen az *írtad vala, írtad volt* sorokat is.

Az *írna* szintén fiatal igealak, és szintén elhomályosult összetétel. Szerkezete hasonlít a vele azonos nyelvtani jelentésű francia *aimerait* szóalakéhoz, amely, mint ismeretes, az infinitívuszi *aimer* és a praeteritumi *avait* összetétele: *aimer avait > aimerait* (vulgáris latin *amāre habēbat*).

A magyar *írna* is az infinitívuszi *\*irn* és az elbeszélő *vala* összetétele (mint már mondtuk, az *írni* valójában az eredeti infinitívuszi *\*irn* és a hová kérdésre felelő *-é* rag ötvözete). Keletkezésének időpontját semmi esetre sem tehetjük az ugor kornál korábbra. Az *írnék*, *írnál*, *írna* eszerint *\*irn-volék*, *\*irn-volál*, *\*irn-vola* folytatása, a magánhangzóközi *-l-* hangnak ugyanolyan kidobásával, amelyent a *talán* > *tán*, *belől* > *-ből* esetében tapasztalunk. Hasonló rövidülésre példa maga a francia *aimer avait* > *aimerait*, valamint a román *avem versat*, *aveți versat* > *am vărsat*, *ați vărsat*. Vö még *megyek* > *mék*, *tudom* > *tom*, *látom* > *lám*, *csinál* > *csál*, pl. *mit csinálsz* > *miczálsz*. A gyakrabban használt szóalakok kopási mutatószáma jelentékenyen felülmúlja a ritkábban használtakét. Kirívó példák: *tekintetes úr* > *tés úr*, *kegyelmedet* > *kendet*, *alázatos szolgálja* > *alásszolgálja*, *szolgálók (az úrnak)* > *szógálok* > *\*szóálok* > *\*szoálok* > *szállók (az úrnak)*. A maximális kopás jelenségével természetesen minden nyelvben találkozunk. A románban a negyvennyolcast *pașoptist*-nak hívják, ennek alapszava *patruzecișiopt* > *pașopt*; hasonlóképpen: *patrusprezece* > *paișpe*.

Az *\*irn-vola* > *írna* szóalakban, valamint az *ír* *vala*, *írt* *vala* összetett igealakokban szereplő *vala* eredetét a következő fejezetben világítjuk meg.

## 9. ÓSLATIN EREDETŰ IGEIDŐK

Már mondtuk, hogy az összehasonlító alaktan első feladata az összehasonlított nyelvek azonos előzményt folytató igealakjainak egyeztetése. Feladata továbbá — mivel az egy nyelvtani sort alkotó alakok kölcsönösen befolyásolják egymást — az etimologikus és az analogikus alakok elkülönítése, az irányító alak vagy alakok megjelölése és így az egész alaksor történetének felderítése.

Jól ismert és tanulságos a latin nyelvi alaksorok román-ági fejlődése. A *zic*, *zici*, *zice*, *zicem*, *ziceți*, *zic* sor minden egyes tagja etimologikus: < *dīco*, *dīcis*, *dīcit*, *dīcimus*, *dīcitis*, *dīcunt*. Már a latin *facio*, *faciunt* alapján a románban *faț* alakot váránk (vö *jūdicium* > *judet*),

ehelyett azonban *fac*-ot találunk: *fac*, *faci*, *face*, mint *zic*, *zici*, *zice*. Szemmel látható az analógiás hatás. Ugyanígy a latin *video*, *vides*, *videt* alapján \**vāz*, \**vede*, *vede* sort várnánk, ehelyett az analogikus *vād*, *vezi*, *vede* sorral találkozunk (nyelvjárásokban még megmaradt a régi *vāz* alak is). A *cantas* hangtörvényszerű folytatása \**cīntā* volna; a helyette használt *cīnți* szintén analogikus alak.

A *dīcara*, *dīcas*, *dīcat* sornak csak utolsó tagját őrzi a román: *si ne dīcat* > vulg lat \**sen dīca* > rom *să zică*; az első és a második személyben az indikativuszi alakokat használja: *să zic*, *să zici*. A román *să fac*, *să faci*, *să faci* sor pedig csak funkcionálisan folytatja a latin *faciam*, *facias*, *faciat* sort: egyetlen etimologikus tagja sincs.

Arra egyelőre nem gondolhatunk, hogy a magyar és a latin szóalakok viszonyát azzal a pontossággal rajzoljuk meg, amellyel a romanisták a román és a latin szóalakok viszonyát tárták fel. Néhány kétségtelen összefüggést azonban felderíthetünk.

Óslatin eredetű magyar igeidők: *ír*, *írjon*, *ira*, *írand*; igenevek: *írni*, *író*, *írt* vagy *írott*, *írva* (rég *írval* is); már különnyelvi alkotás az *-n* képzős *írván*.

### 1. *Ír*

Ezt a sort a következő alakok alkotják: *irok*, *írsz*, *ír*, *írunk*, *írtok*, *írnak*. Ezek közül kettő elhomályosult összetétel: *ír-ok*, *ír-sz*. A többes számú alakok *-k* jele névszói eredetű; a magyar nyelv különéletében tapadt az etimologikus igealakok végződéséhez.

A sor latin megfelelője a praesens imperfectum-beli alakok sora.

#### a) Első személy:

A latin alakok: *pango*, *capio*, *venio*, *video*, *iūro*.

A *pango*-félék:

*pango* < ősl ua > fu \**ponku* > ug \**ponk*, állandó kapcsolatban \**ponk ik* (vö ném *fang ich*) > m *fogok*;

*verto* < ősl \**vorto* > fu \**wortu* > ug \**wort*, \**ort*, mintegy \**uort*, állandó kapcsolatban \**uort ik* > m *ártok*; a szó jelentésváltozása: 'jóra vagy rosszra fordít' → 'rosszra fordít, árt'.

A finnugor-ági fejlődés rendjén a többeli *e* vagy *i* a szóvégi *ō* hatására veláris illeszkedéssel *o*, illetve *u* hangba megy át:

*clepo* < ősl ua > nyj *\*clopo* > proto-fu *\*klopu* > fu *\*llopu* > ug *\*lop*, állandó kapcsolatban *\*lop ik* > m *lopok*;

*\*stricto* (*strictus* mellett *\*stricto*, mint *dictus* mellett *dicto*) < ősl ua > nyj *\*structo* > proto-fu *\*sztruktu* > fu *\*szrukту* > ug *\*szurukht*, állandó kapcsolatban *\*szurukht ik* > m *\*szorohtuk* > *szorojtok* > *szoritok*.

A többi példát l. a hangtani fejezetben.

A *capio*-félék:

*capio* < ősi ua > proto-fu *\*kopju* > fu *\*koppu* > ug *\*kopp* és *\*kop*, állandó kapcsolatban *\*kop ik* > m *kapok*; ez a fejlődés semmiképpen sem azonosítható, de távoli párhuzamba állítható a román *facio* > *\*faʃ* > *fac* analógiás változással;

*fugio* < ősl *\*phugio* > proto-fu *\*bukju* > fu *\*bukku* > ug *\*bukk* és *\*buk*, állandó kapcsolatban *\*buk ik* > m *\*bukok*, az ige ikesedése után *bukom*, nyelvjárási *bukkom* (Szf); a *bukik* alakváltozata a *fugit*, *fugimus* stb. alakok alapján fejlődött *bú*, *bújik* (*búvik*) igének.

Mint látjuk, a *bukom* és *búvok*, *bukik* és *bú*, *bújik* bizonyos értelemben egymásnak alakváltozatai. Hogyan magyarazzuk egymáshoz való viszonyukat? Az őslatin *\*phugio*, *\*phugiont* (> *fugio*, *fugiunt*) a magyarban *buk*-tőváltozatot eredményezett; a *buk*-tőváltozatot tartalmazó szóalakok (pl. *\*bukok*, illetve *bukom*) mellé a beszélők teljes alaksort teremtettek. Hasonló jelenségre számos példát hozhatnánk fel. A latin *\*disjējūno* francia folytatása (*je*) *déjeune*, de már *\*disjējūnātis*-é *dínez*; a beszélők a *je déjeune* alapján megteremtették a *vous déjeunez* alakot és társait, a *vous dínez* alapján pedig a *je díne* alakot és társait. A magyar *búvik*, *bukik* alakpárral különben párhuzamba állítható a szintén fokváltakozást mutató német *biegen* 'plier, décliner, fléchir', *bücken* 'baisser, courber' alakpár. L. még alább.

A *venio*-félék:

*venio* < ősl ua > proto-fu *\*wjenju* > fu *\*jēju* > ug *\*jej*, állandó kapcsolatban *\*jej ik* > m *\*jejük* > *\*jevök* > *jövök*, ugyanolyan *-j-* > *-v-* változással, amilyent régi

*jōj el* > \**jūjel* > *jövel* esetében is tapasztalunk; a harmadik személyű *jön* kivételével az ige minden alakja a *jöv-*tővariánshoz igazodott: *jövet*, *jövés*, *jövöget*; a románban fordítva történt: *venio* > *viu*, amely azonban ma már csak népnyelvi alak, mivel az irodalmi nyelvben kiszorította a *viné*-hez igazodó analogikus *vin* alak.

A *video*-félék:

*spondeo* < ősl ua > nyj \**spondo*, \**spondo* > \**sponno* > proto-fu \**szwonnu* > fu \**szwonnu* és \**szwōnu* > ug \**szwon* és \**szon*, mintegy \**szuon*, állandó kapcsolatban \**szuon ik* > m *szánok* (a 'sajnál' jelentésű *szán* nem tartozik ide, annak latin megfelelője *temno* 'megutálom, megvetem');

*tongeo* < ősl ua > nyj \**tongoo*, \**tongo* > proto-fu \**szonku* > fu \**szoku* > ug \**szok*, állandó kapcsolatban \**szok ik* > m \**szokok*, az ige ikesedése után *szokom*; ma csak múlt időben használatos: *szoktam*.

A *jūro*-félék:

*jūro* < ólat *jouro* < ősl \**jeuro*, nyj *jūrō* > fu \**jīru* > ug \**jir*; \**jir ik* > m *írok*; eredetileg az írás szakrális tevékenység volt, az esküvés leghatékonyabb formája;

*pāco* < ősl ua > fu \**pōku* > ug \**pokh*, bizonyos hangtani helyzetekben \**pukh*, állandó kapcsolatban \**pukh ik* > m \**fuhok* > *fúvók*, de vö *fohászkodik*, tkp *fúvászkodik*; *fúvok* jelentésváltozása: 'enyhítözik' → 'fúvászkodik, fu'.

b) Második és harmadik személy:

A hátraható magánhangzó-illeszkedés következtében az őslatinban a veláris *vorto* alakkal palatális \**vörtis* és \**vörtit* (későbbi latin *vertis* és *vertit*) állt szemben. Abban az őslatin nyelvjárásban, melyet a finnugor alapnyelv folytat, ehhez járult a hátraható veláris illeszkedés következtében keletkezett \**clopo*, \**poto* (>\**clepo*, \**peto*) szembenállása a változatlan *clepis*, *clepit* és *petis*, *petit* alakokkal. Úgy látszik, hogy ezt a váltakozást a tőhangzóban a finnugor alapnyelv még őrizte. A magyar-ági fejlődés rendjén azonban kiegyenlítődség történt vagy a veláris, vagy a palatális tőváltozat javára. A kiegyenlítődség párhuzamosan haladt azzal a hangrendszer egészében bekövetkezett nagy változással, hogy — a posztpozíciók

és más tapadmányok raggá alakulásával egyidejűleg — minden szóhoz a szó hangrendjének megfelelő ragvariánso- sok tapadtak (ami természetesen éppen nem zárta ki azt, hogy újabb keletkezésű ragok ne álltak volna egy darabig ellent az illeszkedés kényszerének). A magyar fejlődés éppen ebben tér el a latintól. Kiegyenlítődés történt a latinban is, a latinban azonban a nyelvtani jelentést hordozó szóvégi hangzók hangszíne nem igazodott a tő hangrendjéhez.

A kiegyenlítődés nyilván nem egyszerre következett be minden igében, de zömmel mindenestre az ugor kor tájékán.

Természetesen azzal is számolni kell, hogy a hátraható magánhangzóilleszkedés nem volt teljes! Még rengeteg részletkutatásra lesz szükség ahhoz, hogy minden egyes magyar ige és igealak hangtörténetét hézagtalanul meg- rajzolhassuk. Lehetséges például az, hogy labiális más- salhangzók semlegesítették az utánuk következő palatá- lis magánhangzó hatását. Tehát:

*pangis* < ösl *ua* > fu *\*pönki* > ugor *\*pönk*, ebből az első személyű *\*ponk* hatására *\*ponk*, állandó kapcsolatban *\*ponk szí* > m *fogsz*; de ugyanakkor:

*capis* < ösl *ua*, labiális *a*-val > nyj *\*copis* > fu *\*kopi* > ug *\*kop' szí* > m *kapsz*.

Lehetséges tehát, hogy a *fogsz* analogikus, de már a *kapsz* etimologikus alak. Azt ma még nem tudjuk pontosan megjelölni, hogy második (és harmadik) személyű igealakjaink közül melyekben következett be és melyek- ben nem következett be olyan palatalizálódás, melyet a későbbiek során analogikus alakok tüntettek el. Egészen bizonyos azonban a palatalizálódás bekövetkezte azokban az esetekben, amikor ugyanannak a latin szónak két ma- gyar megfelelője van, egy veláris és egy palatális hang- rendű:

*vorto* < ösl *ua* > fu *\*wortu* > ug *\*uort ik* > m *ártok*, ebből *árt*;

*vertis* < ösl *\*vörtit* > fu *\*wörti* > ug *\*wörli-szi* > m *örlesz*;

*pāco* ~ *fívok*, ebből *fű*;

*pācat* ~ fu *\*pēke* > ug *\*pekh* > m *peh*, *péh* (r) 'fű, piheg';



*merso* < ősl \**mercto* > nyj \**morcto* > fu \**morktu* > m *márt-ok, márt*;

*mersat* < ősl \**merctat* > fu \**merkte* > m *merejt*, ebből *merejtek*.

Bizonyos továbbá a veláris és a palatális hangrendű igealakok egykori váltakozása azokban az esetekben, amikor a magyar igét csak a hátraható veláris magánhangzó-illeszkedés következtében keletkezett alakból tudjuk megmagyarázni. Ezekben az esetekben a kiderítésre váró probléma a kiegyenlítődés időpontjának meghatározása. Legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy ez az időpont legtöbb ige esetében az ugor kor. Tehát:

*petit* ~ fu \**peti* > ug \**pet*, ebből az első személyű \**pot*, \**put ik* hatására analogikus \**put* > m *fut*; *petens* < ősl \**petont* > nyj \**potont* > fu \**poton* > ug ua > m *pattan*.

Némely magyar ige harmadik személyű alakja a jelen időben *-n* raggal végződik: *van*, *megyen*, *leszen*, *eszen*, régi *vonszon*; a felszólító módban mindig: *járjon*, *jöjjön*, *adjon*. Ezek az *-n* ragos alakok eredetileg többes számi alakok voltak, és akkor kezdték őket egyes számi alakoknak érezni, amikor a többes számi alakokat ellátták a nominális eredetű *-k* jellel. Elősegítette ezt az egyes számúvá minősülést az a körülmény is, hogy a többes szám harmadik személyű igealak igen gyakran szolgált az általános alany kifejezésére: *van a.m. il y a*; meg aztán a magyarban a többes számúságot bizonyos esetekben a névszókon sem jelzi semmi: *megyen a két ember*. A hangtani fejlődést l. alább. *Jön* igénk *-n* végződése minden valószínűség szerint a tő tartozéka:

*venit* ~ proto-fu \**wjeni* > fu \**jeni* > ug \**jen* > m *jen* > *jön*.

### c) A többes számi alakok:

A többes szám harmadik személyű igealakok hangrendje az egész magyar-ági fejlődés folyamán azonos az egyes szám első személyű igealakéval. A két alak közt — más természetű — párhuzamosságot észlelhetünk a román nyelvben is: *eu fac*, mint *ei fac*, sőt *eu sînt*, mint *ei sînt* (< vulg lat \**suntunt*). A hang és alakfejlődés:

*pangunt* < ősl \**pangont* (korábbi \**pangonti*) > fu \**ponkon* > ug \**ponkon* > m \**fogon*; ezt az alakot a honfoglalás

lás táján látták el a többes szám névszói jelével, a *-k*, illetve kötőhangos *-ok*, *-ök* jellel, és így keletkezett a *\*fogonok* (9. század) > *\*fognok* (10—11. század) > *fognak*; vö *pangens* < ősl *\*pangont* > fu *\*ponkon* > ug ua > m *fogon* > *fogan*;

*vertunt* < ősl *\*vortont* > fu *\*worton* > u *\*uorton* > m *\*oarton*, ebből *\*aartonok* > *ártanak*, *ártnak*;

*vident* < ősl ua > fu *\*witen* > ug *\*wilen* > m *\*vilen*, ebből *\*vilenek* > *vélnek*;

*volunt* < ősl *\*velont* > nyj *\*volont* > fu *\*wolon*, mondatfonetikai helyzetben *\*woln* > ug *\*woln* > m *van*, *-k* jellel *vannak*;

*meant* < *\*maiant* < ősi *\*mānant* > fu *\*mēnyen* > ug *\*menyen* > m *menyen*, *megyen*, *\*mejen* > *mén*, mint *\*mejek* > *mék*; a mai többes számi alak: *\*menyének* > *mennék*; hangzóközi *-n-* kidobására a magyarban más példák is vannak: *csinál* > *csál* (Szabéd); a *\*kellik* feltételes módú alakja *\*kellnék* > *\*kēnék* > *kék*, pl. *nyitni-kék* 'nyitni-kellenék'; a latin *meāre* 'menni' a *mānāre* 'folyni' alakváltozata, vö *fluo* ~ *ballagok*, *currit* 'fut\*' > rom *curge* 'foly'; a magyar *foly* ige jelentései: 1. 'fluo', 2. 'curro', 3. 'emano'.

Mint látjuk, az őslatin eredetű többes számu alakot a harmadik személyben az *-n* ragos egyes számi alakok örözik, l. fennebb.

A többes szám első személyű igealakok hangfejlődése:

*pangimus* < ősl ua > nyj *\*pangumus* > fu *\*ponkumu* > ug *\*ponkum*, archaikus *\*ponkumu* > m *\*pfogumu*, a névszói többes szám *-k* jelével analogikus *\*fogumuk* > *\*fogumk* > *fogunk*;

*volumus* ~ fu *\*wolumu* > ug *\*woljmu* > m *\*wogymu*, ebből *-k* jellel analogikus *\*wogymuk* (HB) > *vagyunk*;

*vidēmus* ~ fu *\*witēmu* > ug *\*wilemü* > m ua, *-k* jellel analogikus *\*wilemük*, *\*wilemk* > *vélnek*, *vélünk*.

Magától értetődik, hogy az idetartozó magyar igealakok közt rengeteg a kiegyenlítődézés, analogikus alakulás; tüzetes történetük megrajzolása ezután elvégzendő feladat. Tájékoztatásul csak annyit, hogy az idetartozó francia igealakok mind analogikusak: a *nous faisons*, *nous venons*, *nous voyons* és *nous aimons* nem a latin *facimus*,

*venīmus, vidēmus, amāmus* alakok hangtörvényszerű etimologikus folytatásai.

Az első személyűekhez hasonlóan kell elképzelnünk a második személyű alakok fejlődését is. Ezek sorában talán még több az analogikus alak, hiszen alapjellege szerint ez a szóalak palatális. Íme a példák:

*sedētis* < ősl *ua* > fu *\*setēti*, nyj *\*selēti* > *\*sileti* > ug *\*silet*, archaikus *\*sileti* > m *\*hilet*, archaikus *\*hileti*, a többes szám *-k* jelével *\*iletik* > *\*iltik* > *ültök*;

*quaeritis* < ősl *\*quairitis* > nyj *\*quoiritis*, *\*coiritis* > fu *\*kojrīti* > ug *\*kejrit*, archaikus *\*kejriti* > m *ua*, *-k* jellel analogikus *\*kejritik* > *\*kérítek* > *kértek*;

*pangitis* < ősl *ua* > fu *\*pönkīti* > ug *\*pönküti*, az egyes szám első személy és a többes szám első meg harmadik személy analógiájára *\*ponkut*, archaikus *\*ponkutu* > m *\*pfogutu*, *-k* jellel *\*fogutuk* > *fogtok*, ejtsd *foktok*.

### Áttekintés:

Lat	Fu	Fu (nyj)	Ug	M (9. sz.)	M
<i>sedeo</i>	<i>setu</i>	<i>silu</i>	<i>sil ik</i>	<i>hil-ük</i>	<i>ülök</i>
<i>sedes</i>	<i>sete</i>	<i>sile</i>	<i>sil szi</i>	<i>hil-sz</i>	<i>ülsz</i>
<i>sedet</i>	<i>sete</i>	<i>sile</i>	<i>sil</i>	<i>hil</i>	<i>ül</i>
<i>sedēmus</i>	<i>setēmu</i>	<i>silēmü</i>	<i>silemü</i>	<i>hilemü-k</i>	<i>ülünk</i>
<i>sedētis</i>	<i>setēti</i>	<i>silēti</i>	<i>sileti</i>	<i>hileti-k</i>	<i>ültök</i>
<i>sedent</i>	<i>seten</i>	<i>silen</i>	<i>silen</i>	<i>hilen-ek</i>	<i>ülnek</i>
Lat	Fu	Ug	Ug (nyj)	M (9. sz.)	M
<i>pango</i>	<i>ponku</i>	<i>ponk ik</i>	<i>ponk uk</i>	<i>pfoguk</i>	<i>fogok</i>
<i>pangis</i>	<i>pönki</i>	<i>pönk szi</i>	<i>ponk szi</i>	<i>pfoksz</i>	<i>fogsz</i>
<i>pangit</i>	<i>pönki</i>	<i>pönk</i>	<i>ponk</i>	<i>pfog</i>	<i>fognak</i>
<i>pangimus</i>	<i>ponkumu</i>	<i>ponkumu</i>	<i>ponkumu</i>	<i>pfogumu-k</i>	<i>fogunk</i>
<i>pangitis</i>	<i>pönkīti</i>	<i>pönküti</i>	<i>ponkutu</i>	<i>pfogutu-k</i>	<i>fogtok</i>
<i>pangunt</i>	<i>ponkon</i>	<i>ponkon</i>	<i>ponkon</i>	<i>pfogon-ok</i>	<i>fognak</i>

## 2. Írjon

A magyar felszólító mód az őslatin jelen idejű konjunktívusz folytatása. A latin típusok a következők:

<i>dūcit</i>	<i>facit</i>	<i>venit</i>	<i>videt</i>	<i>dūrat</i>
<i>ducat</i>	<i>faciat</i>	<i>veniat</i>	<i>videat</i>	<i>dūret</i>

A román a palatális változatok kiküszöbölésére törekszik: már rég kiküszöbölte a *faciat* alapján várható *faṭă* alakot, és éppen jelenleg van folyamatban a népnyelvben még járatos *vie*, *vază* alakok végleges kiküszöbölése. A mai irodalmi nyelvi alakok:

<i>duce</i>	<i>face</i>	<i>vine</i>	<i>vede</i>	<i>îndură</i>
<i>ducă</i>	<i>facă</i>	<i>vină</i>	<i>vadă</i>	<i>îndure</i>

A románban tehát a *dūcat* az uralkodó típus.

A magyarban éppen megfordítva: a *veniat*, *faciat*, *capiat* az uralkodó típus. Az egyes szám harmadik személy az őslatin többes szám harmadik személyű alak folytatása (magyarázataát 1. az előző szakaszban). A hangfejlődés az uralkodó típusokban:

*veniant* < ősl ua > proto-fu *\*wjenjen* > fu *\*jējen* > ug *\*jejen* > m ua > *jōjjon*, *jōjjon*, a *jöv-* tő analógiájára; *-k* jellel *jōjjenek*;

*faciant* < ősl *\*thaciant* > fu *\*thekjen* > ug *\*tetyen* > m *tegyen*; *-k* jellel *tegyenek*; vö *facies* 'arc' ~ *tügye* (r) 'arca';

*capiant* < ősl ua, labiális *a*-val > nyj *\*copiant* > fu *\*kopjon* > ug ua > m *kapjon*, *-k* jellel *kapjanak*.

Ezek analógiájára keletkezett a funkció szempontjából *dūcant*-nak megfelelő *dugjon*, *dūret*-nek megfelelő *tūrjōn* stb. Az időpontok megállapítása ezután elvégzendő feladat; talán már a finnugor alapnyelvben megindult egységesülési folyamatról van szó.

### 3. *Íra*

A magyar elbeszélő múltnak származása szerint is, értelem szerint is (vö MI) a latin praesens perfectum felel meg.

Ezt az igeidőt a latinban a következő típusok képviselik:

1. Reduplikációs típus: *spondet*, *spopondit*; *canit*, *cecinit*; az imperfectum és a perfectum elkülönülésével: *monet*, *meminīt*.

2. Tőváltozásos típus: *sedet*, *sēdit*; *videt*, *vīdit*; *venit*, *vēnit*;

3. *-si* képzős típus: *dīcit*, *dixit*; *dūcit*, *duxit*; *manet*, *mansit*;

4. -vi képzős típus: *amat, amāvit; complet, complēvit; audit, audīvit; monet, monuit; domat, domuit.*

Az őslatinhoz képest már a latinban rendkívül sok az analogikus alak; a neolatin nyelvekben természetesen még több.

A román fejlődés egyik legfőbb jellegzetessége az, hogy a latinban fennállónál is szorosabb kapcsolatot létesített e közt az igeidő és a participium perfectum közt. Egyrészt a praesens perfectumhoz igazított egy sor participiumot (*zis, dus* a várható *\*zipt, \*dupt* helyett), másrészt a latin *jūrāvi* és *audīvi* alakokat folytató *jurai* (mellette *jurat* < *jūrātus*) és *auzii* (mellette *auzit* < *audītus*) analógiájára az újonnan alkotott analogikus -*ut* képzős participiumokhoz idomította a praesens perfectumot. Így keletkezett például a *fācui* alapján a *fācui, fācuși, fācu* sor, melynek természetesen egyetlen etimologikus tagja sincs. A reduplikációs és töváltozásos latin típusoknak a modern román nyelv csak rendkívül gyér nyomait őrzi: a *dādui* alak *dād-* töve a latin *dedit* származéka. Legtöbb az etimologikus alak az -*a*-tövéek sorában: hatból négy; ez volt az irányító alaksor, ehhez igazodtak a nem -*a*-tövéek is.

A reduplikációs és a töváltozásos típusoknak, melyek különben már a latinban sem produktívak (Comp 251), a magyarban csak nyomai találhatók. Némelykor, mint említettük, már a latinban is különvált egymástól az imperfectum-tő és például a reduplikációs perfectum-tő: *moneo* mellett analogikus *monui* a különvált *memini* helyett. A reduplikációs és a töváltozásos perfectum-tövek a magyarban csak imperfectum tövüktől elkülönült önálló szavakként maradtak fenn: *sedet* ~ *ül*, *sēdit* ~ *áll* (vö ném er *sitzt*, er *sass*); -*plet* ~ *tel* (r), *venit* ~ *jön*, *vēnit* ~ *\*vány* > *vágy* (*convēnit* ~ *kíván*); *spondet* ~ *szán*, *spoponet* ~ *szabad*, *szabadik* (r), *szabadkozik*; *monens* ~ *\*bolon*, műveltetője *\*bolont* > *bólint*, *memini* ~ *eml-*, csak -*ít* képzővel: *említ*. Néhány szó hangfejlődése:

*memini* < ősl *\*memoni*, nyj *\*memni* > fu *\*wemli* > ug *\*weml*, *\*eml* > m *\*eml*, csak -*ít* képzővel: *említ*, ebből *emlékezik*, *emleget*; vö *áll*, *száll*, *von* stb. mellett *állít*, *szállít*, *vonít*, és a ma már csak -*ít* képzős származék-

ban élő *fenyít*, *derít* (de *derül*, *dereng!*), *szárít* (de *szárad!*), *szakít* (de *szakad!*) stb.;

*sponodit* < ősl ua > fu *\*szwoponti* (veláris *i*) > ug *\*szwopont*, mintegy *\*szuopont* > m *\*szuobod* > *szobod* (13. század) > *szabod* (14. század) > *szabad* (14. század), az ige nevesedésével, mint *hagyap*, *pök*, *les*, *nyom* stb; ikes alakban *szabodik*, *szabadik*, ma *szabódik*, továbbragozva *szabadkozik*; a *szabódik* jelentése: 'szabadja magát';

*convēnit* < ősl ua > nyj *\*convānit* (labiális hosszú *ā!*) > fu *\*kuwāni* (veláris *i*) > ug *\*kuwan* > m *\*kuván* > *keván*, *kéván* > *kíván*, eredetileg *kíván nekem a dolog*, ma *kívánom magamnak a dolgot*, vö régi francia *il me souvient* > mai francia *je m'en souviens*; a magyar szó jelentésváltozását úgy kell képzelnünk, mintha a mai *konveniál nekem a dolog* helyett azt kezdenők mondani, hogy *konveniálom a dolgot*;

*vēnit* < ősl ua > nyj *\*vānit* > fu *\*wāni* (veláris *i*) > ug *\*wan* > m *\*vány* > *vágy*, jelentésváltozására l. a *convēnit* ~ *kíván* alatt mondottakat, vö román *mi-a venit să plîng* 'sírni vágyom';

*sēdit* < ősl ua > nyj *\*sādit* (vö ném *sass* is) > fu *\*sāti* (veláris *i*) > ug *\*sal* > m *\*hál* > *\*ál* > *áll*; a m szó eredeti jelentése 'elült'.

A latin *-plēvit* alapján biztosan kikövetkeztethető óslatin *\*polēvit*, nyelvjárási *\*polāvit* alakot folytató magyar *fula* elvált ugyan az óslatin *\*pelet* (vö ném *füllen*) alakot folytató *tel* (r), *telik* szótól, de nyelvtani funkcióját máig megőrizte, s teremtett magának egy analogikus jelen idejű *ful* alakot; ezt persze elősegítette a *-plendo* alaknak megfelelő, az óslatin *\*polondo* alakot folytató *fulad* ige is. A *fula* hangfejlődése:

*-plēvit* < ősl *\*polēvit* > nyj *\*polāvit* > fu *\*polāwi* > ug *\*polāw* > m *\*folau* > *fula*.

A harmadik személyű alakkal teljesen egybeesett az első személyű alak. Megkülönböztetésül az ugor alapszót beszélők a már ismert eljárásához folyamodtak: az egyszerű igealakot együtt használták a hozzátoldott személyes névmással: ug *\*polw ik* > magyar *\*fulāik* > *\*fulajk* > *\*fulejk* > *fulék*, vö *taraj* > *taré*, *ganaj* > *gané*,

*\*malaj* > *\*malé* > *málé* stb. Az egyes szám első személyű alak tehát elhomályosult összetétel.

A második személyű alak hangfejlődése:

*-plēvisti* < ősl *\*polēvisti* > *\*polēsti* > *\*palāsti* (labiális *ā!*) > fu *\*polāsti* (veláris *i*) > *\*polāst*, nyj *\*polāht*, *\*polāt* > m *\*fulāl* > *fulál*; a *-t-*, *-t* > *-l-*, *-l* hangváltozás a finnugor alapnyelvben is előfordul, és előfordul a magyar nyelvtörténeti korban is, legalább bizonyos hangtani helyzetekben, amint feltétlen biztossággal igazolják idegen eredetű szavaink: *\*zasztau* > *zászló* stb.

A többes számú alakok analogikusak. Az őslatin *-ēvit* sort folytató magyar *-ék*, *-ál*, *-a*, *-ánk*, *-átok*, *-ának* végződésük behatoltak minden mélyhangú ige alakrendszerébe.

A magashangú igék *-ék*, *-él*, *-e*, *-énk*, *-étek*, *-ének* végződése a latin *-āvit* típus alakjain alapszanak:

*mersāvit* < ősl *\*merctāvit* > fu *\*merkhtēve* > ug *\*merkhtew* > m *merité*.

A mai tárgyias *merité* régi magyar alakja *merejtéje*. Ennek alapján arra kell következtetnünk, hogy bár az ugor alak feltétlenül *\*merkhtew*, mégis a részesülő személyes névmások előtt az ugor korban még őrződött a finnugor kori *\*merktēwi* vagy *\*merktēwe* véghangzója. Tehát:

*\*merkhtewe si* > m *\*merehteüe-hi* > *\*merehteiei* > *\*merejteje* > *meritéje* > *merité*, mint *\*kegye* > *\*keje* > *kē*.

Az őslatin *-āvit* sor alakjait folytató igék a magyarági fejlődés rendjén irányító szerepet töltöttek be. Minden magashangú ige alakrendszerébe ezeknek a végződése hatoltak be, mint az elbeszélő múlt idő- és személyjelei.

Tájékoztatásul megjegyzem, hogy az *ā*-töví igék végződéseinek a román igeragozás rendszerében is irányító szerep jutott. Így például a latin *jaceo* igét folytató román *zac* 'fekszem' egy sor származékát az *ā*-tövíek alapján elvont képzőkkel alkották: *zăc-are* 'betegség', *zăc-ătură* 'fekvés', *zăc-ătoare* 'fekvőhely stb.', *zăc-ător* 'fekvő', *zăc-ămint* '(ásványi) réteg, telep' stb.

4. *Írand*

Az *írand* latin megfelelője a körülírt *jūrandum est*. A régi magyar nyelvben minden ígének volt *-and*, *-end* végződésű igealakja, melynek a magyar nyelv különletében keletkezett *-ó*, *-ő* képzős származékai közül ma is él néhány: *hajlandó*, *illendő* stb. Ezzel az analogikus úton minden ige alakrendszerébe behatolt *-and*, *-end* végződéssel egy töről fakadt az az *-ad*, *-ed* végződés, mellyel csak néhány igéből képzett származók maradt fenn: *fog*, *fogad*; *csügg*, *csügged*. Ezek tárgyalását l. a Névigék című szakaszban.

## 10. IGENÉZETEK (ASPEKTUSOK)

A latin és a magyar igealak-rendszer legfőbb különbsége az, hogy a latinban rendkívül nagy, a magyarban pedig igen csekély az igeidők száma. Az igealakok száma azonban a magyarban is nagy; csak hogy ezek nem a cselekvés időbeli, hanem minőségi különbségeit jelölik, azt, hogy a szemlélő a cselekvést vagy történést folyamatban-létének vagy befejezettségének milyen állomásán veszi szemügyre. Az igenézeteket jelölő ilyen igealakok a magyarban önálló szavaknak számítanak: *ver*, *verdes*, *vergődik*, *verődik*, *vereket*, *megver*, *lever*, *szétver*, *meg-megver* stb.

A *ver*, *rúg*, *kap*, *tép* és egy sor más ige mellett van *verdes*, *rugdos*, *kapdos*, *tépdés*, de a *vár*, *néz*, *jut* és számtalan más ige mellett nincs *\*várdos*, *\*nézdes*, *\*futdos*. Ugyanígy a *fog*, *csügg*, *ful*, *fül*, *dől* mellett van *fogad*, *csügged*, *fullad*, *fülled*, *dülled*, de a *rúg*, *kap* stb. mellett nincs *\*rugad*, *\*kapad*, bár a *rugaszkodik* (<*\*rugasztkodik*), *kapasztkodik* (<*\*kapasztkodik*) amellet tanúskodnak, hogy ezek a ma már nem létező igealakok valamikor használatban lehettek. A *fog*, *fogad* esetében alapszó és származékszó egyaránt fennmaradt, a *rúg* régi feltehető *\*rugad* esetében csak az alapszó. Más ígéknek viszont ma már csak *-d* képzős származékai élnek: *ragad*, *tapad*, *sárad*, *fárad*, *sápad*, *mered*, *reped*, *szalad* stb. Továbbá: a *tapad* alapszava elavult ugyan, de *-d* képzős származékán



kívül egy egész sor más származékát használjuk: *tapint*, *toppan*, *toporog*, *tipor*, *tapos*, *tapot* stb.

Fel kell tennünk, hogy ezek a ma már nem-produktív képzőkkel alkotott szavak a magyar nyelv fejlődésének egy korábbi szakaszában, az ugor, a finnugor vagy az őslatin korban összefüggő eleven igealakrendszert alkottak. Feltehető az is, hogy a magyar igék igenézetet jelölő származékai a latin igék időt jelölő alakjaival azonosíthatók.

Ezt a feltevést határozottan alátámasztja az, amit a latin igeidők történetéről tudunk. „Az idő kifejezése a latinban újítás. Az összehasonlító nyelvten azt tanítja, hogy az indoeurópai alapnyelv mindenekfelett az igenézetet fejezte ki“ (Lang 117). És csakugyan, egyes latin igealakoknak a magyarban éppen igenézetet kifejező igei származékok felelnek meg.

#### 1. Latin *-ābit*, *-ēbit* ~ magyar *-og*, *-ong*, *-eg*, *-eng*.

A latinban a futurumot az *ā-* és *ē-*tövű származékigékben *-bit* < őslatin *\*-phit* hozzáragasztásával képezték. Az ólatinban az *amābit* és *monēbit* mintájára volt *audībit*, *dormībit* is. Sőt „a régi nyelv a mássalhangzó-tövű igék esetében is nyújt néhány példát *-ēbo* alakú futurumra: *dīcēbo*, *uīuēbo*, *exsūgēbo*“ (Comp 274). Ez az igeidő az őslatin korban még igenézetet jelölt, nevezetesen a cselekvés kezdetét. A cselekvés megkezdése és jövőidejűsége közt fennálló jelentéstani rokonságra jó példa a magyar *menni fog*, régi *menni kezd*; román *voi merge* eredeti jelentése 'menni akarok', mai jelentése 'menni fogok'; francia *ira* 'menni fog' < latin *īre habet* 'mennivalója van, mennie kell'.

Íme a példák:

*mōtābit* ~ fu *\*mōtōbi* > ug *\*motobj*, *\*motogy* > m *\*mocogy* > *mozog*;

*petēbit* < ősl ua > nyj *\*patābit* (labiális rövid és hosszú *ā* hang!) > fu *\*ptotōbi*, *\*ptotābi* > ug *\*totobj*, *\*totogy* > m *\*tatog* > *tátog*, *tátong*; > *patet* ~ *tet-ik*, *patuit* ~ *tát*;

*quassābit* < ősl *\*quossābit* > fu *\*kwossōbi* > ug *\*khwossobj*, *\*khossogy* > m *\*hossog* > *harsog*; a harsogó hang hasogatja a fület;

*sonābit* ~ fu *\*sonōbi* > ug *\*sonobj*, *\*sonogy* > m *\*sonog*, ragos-képzős alakokban *\*songou* > *zsongó*, innen *zsong*;

*lustrābit* ~ proto-fu *\*lustrōbi* > fu *\*lustjōbi* > ug *\*luscsobj*, *\*luscsogy* > m *locsog*; *lustrum* ~ *locs*, *lustranx* ~ *locsan*, műveltetője *loccsant*, *loccsint*, *löccsint*;

*pendēbit* < ösl ua > nyj *\*pendābit*, illetve *\*pondābit* (labiális hosszú *ā* hang) > fu *\*potābi*, *\*potōbi* > ug *\*potobj*, *\*potogy* > m *\*potog* > 1. *potyog*, 2. *\*pitog* > *fitog*, műveltetője *fitogat*, *fitogtat*, ragozva *\*fitogott* > *fityegett*, innen a magashangú *fityeg*; az alapszó *pendet* ~ fu *\*pete* > *\*pite* > ug *\*pit* > m *\*fity* > *\*figy* > *\*fig* > *függ*;

*pācābit* ~ fu *\*pēkhēbi* > ug *\*pekhebj*, *\*pekhegy* > m *\*peheg* > *piheg*; *pācat* ~ *peh* (r), *pāco* ~ *fúvok*, *pācans* ~ *pihen*; mind e szavak az enyhítőzés igéi, tehát a latin *pāco* ige 'megenyhít' jelentéséhez kapcsolódnak.

*liquābit* ~ fu *\*lekhwēbi* > ug *\*lekhebj*, *\*lekhegy* > m *\*leheg* > *liheg*; *liquat* ~ *leh* (r); mindez igék a cseppfolyósodás, a gőzzé, párává válás igéi voltak, és így válhattak a pára-eresztés igéivé;

*versābit* < ösl *\*vorstsābit*, palatális *o*-val, mintegy *\*vōrstsābit* > fu *\*wōrstsēbi* > ug *\*wōrscsebj*, *\*wōrscsegy* > m *verseng*; *versa* < ösl *\*vorstsa*, mintegy *\*vōrstsa* > m *vers*, a régiek *vers*-et futottak vagy *vers*-en futottak, innen való *verseny* szavunk is, mely eredetileg tehát háttározó volt;

*mīrābitur* < ösl *\*meirābit* > fu *\*mērēbi* > ug *\*merebj*, *\*meregy* > m *\*mereg* > *mereng*; *mīrābile* ~ *merő*, ebben: *merő tekintet*; *mīrando* ~ *mered*, *rámered* vkire; vö. *mīrāri* > fr *mirer* 'szemügyre vesz; megcéloz', *se mirer dans une glace* 'tükörben nézi magát'; ol *mirare* 'anschauen; zielen'; román *a mira* 'csodálatba ejt', *a se mira* 'csodálkozik';

*clārābit* ~ fu *\*kjērēbi* > ug *\*tyerebj*, *\*tyeregy* > m *\*gyeregy* > *\*dereg* > *dereng*; *clāra* ~ *dér*, vö francia *glaire* 'tojásfehérje; nyálka';

*\*putridābit* ~ fu *\*pūrritēbi*, *\*pirritēbi* > ug *\*pirtebj*, *\*pirtegy* > m *ferteng* > *fetreng*; *\*putridāle* ~ *fertő*; *putrendo* ~ *fered*;

*bellābit* < ösl *\*dvellābit*, ehelyett *\*dvello* > *\*dvollo* hatására *\*dvollābit* > fu *\*twollōbi* > ug *\*twillobj*, *\*twil-*

*logy* > m \**tvillog* > \**dvillog* > *villong*; \**villog* > \**virlog* > *virrog*, ennek igenévi származéka *virgó* 'villongó'; *bello* ~ *dül*, vö *dulakodik*, *tülekedik*;

*pulsābit* < ősl \**pelsābit*, ebből \**pelso* > \**polso* hatására \**polsābit* > fu \**pōsōbi* > ug \**posobj*, \**posogy* > m \**posog*, ragos-képzős alakokban \**posgott*, *pozsgott*, innen elvonva *poszog* > *pözsög*, *pezseg*, mint *zomok* > *zömök*, *torsok* > *törsök* stb.; *pello* < ősl ua > nyj \**pollo* > m *pallok*; *pusus* < ősl \**pelsus* > nyj \**polsus* > m *fos*;

*ponderābit* < ősl \**pondorābit* > fu \**pontorōbi* > ug \**pontorobj*, \**pontorogy* > m *fintorog*; *pondero* ~ *facsarok*; a kalmármérleg facsarodó, fintorgó mozgásának igéje;

*rādiābit* ~ fu \**rōtjōbi* > ug \**rotyogy* > m \**rogyog* > *ragyog*; a magyar ige az olyan mélyhangú igealakok hatásának köszönheti mélyhangúságát, mint amilyen volt *rādio* is, valamint a mélyhangú *rādius* főnév hatásának is: *rādius* ~ fu \**rōtju* > ug \**roty*, \**rocs* > m \**racs* > *rács*; vö rom *rază* 'sugár; agancs egyik ága';

*stellābit* < ősl ua > nyj \**stollābit* > fu \**styollōbi* > ug \**scsollobj*, \**scsollogy* > m *csillog*, -z képzővel *csillagzik*, innen elvonva *csillag*;

*virēbit* < ősl ua > nyj \**virābit* (labiális *ā*) > fu \**wirābit* (veláris *i!*) > ug \**wirabj*, \**wiragy* > m \**virag* (ige): -z képzős származéka \**viragzik* > *virágzik*, innen elvonva *virág*; az *a* > *á* változás voltaképpen nem az igében, hanem a belőle elvont névszóban következett be; az alapszó *viret*, melynek magyar megfelelője \**vir* volna, de ma már ennek csak -*ít* képzős származéka él: *virít*, ebből *virul*;

*fermentābit* < ősl \**phervumontābit* > nyj \**phorvumontābit* > fu \**poruwotōbi* > ug \**porutobj*, \**porutogy* > m \**fortog* > *fortyog*, ennek alakváltozata \**frotyog* > *rotyog*, nyelvjárási *rogyog*, ebből elvonva nyelvjárási *rogy* 'gát robogója alatti mélység', pl. *a rogyban fereszteni a lovakat* (Vadr 269); *fermentāre* > rom *frāmīntare* 'tépelődés, gyötrődés; vajúdás; izgalom, nyugtalanság'; *a frāmīnta* '(meg)dagaszt; (meg)gyúr; tapos, dagaszt; tapad, tapos; tördel; meghány-vet' *a se frāmīnta* 'töpreng; hánykolódik; törí magát';

*tonābit* ~ fu \*szonōbi > ug \*szonobj, \*szonogy > m \*szinog > \*szeneg, ragos alakokból elvonva \*szeng > zeng; *intonābit* ~ *donog*, *dong*, *dōng*; \*estonābit ~ *cseng*;

*ōtiābitur* < ősl \*ōtiābit > fu \*ōtjōbi > ug \*ocsobj, \*ocsogy > m \*acsog > ácsong; *ōtiāri habet* ~ ácsorog; a ma már nem használt alapszó \*ács, ennek származéka *ásít*; a jelentésváltozásra nézve vö *tát*, *tátog* vagy *tátong*, *tántorog* (~ *patuit*, *patēbit*, *patēre habet*);

\**rectābit* (*rectum* mellett \**recto*, mint *dictum* mellett \**dicto*) ~ fu \*rektēbi > ug \*rekhtebj, \*rekhtegy > \*rejteg > \*riteg, csak műveltető alakban: \*ritegtet > rityegtet; *rectans* ~ \*rityyen, csak műveltető képzővel: *rityyent* 'kiteremt';

*ambulābit* ~ fu \*ommulōbi > ug \*omolobj, \*ommology > m \*ammolog > ámolyog; *ambulo* > rom \*imblu > umblu 'jár, járkál'; *dēambulābit* ~ *támolyog*; praeverbiumos alak még *perambulo* > román *plimb* 'sétálok';

*lubēbit* ~ *lobog*; *lubens* ~ *lobban*; ezekből elvonva *lob*, *lobot vet* a láng; a kénye-kedve szerint mozgó láng igéje;

*levābit* ~ \**leveg* > *lebeg*, de *levegő* (ég); *levans* ~ *leben*, *libben*; -v- > -b- a hangzásban is, és némileg jelentésben is hasonló *lobog hatására*, vö *libeg-lobog* < \**leveg-lobog*; de különben is: *civil* > *cibil* (nyj), *viola* > m \**vijola* > \**jivola* > *ibolya*, *evezkél* > *evickél*, *ebickél*; talán \**evi hal* 'ezévi hal' > *ebi-hal*;

*negābit* < ősl \**necābit* > fu \*nekēbi > ug \*nekebj, \*nekegy > m *nyekeg*; *negat* ~ *nyeg* és — a *nyegök* > *nyögök* hatására — *nyög*; *negāre habet* ~ *nyekereg*; nem akarásnak nyegés a vége;

*simulābit* < ősl \**somolābit* > m *somolyog*, hangátvetéssel *mosolyog*, vö ang *to smile*, amelyet tévesen rokonítanak a latin *mīror* igével; *simile* < ősl \**somoli* > fu \**somol* > ug \**simol* > m \**simal* > *sima*, \**simaln* > *simán*;

*bullābit* ~ fu \*bullōbi > ug \*buljobj, \*buljogy > m 1. *bolyog*, származéka régi *Bolygó-kút* 'bugyogó kút', 2. *bugyog*, 3. \**budzog* > \**budzog* > *buzog*; az alapszó *bullā* ~ *boly* és *bugy*, *buggy*, vö *bugyborék* és \**bul-borék* > *buborék*; régi magyar \**bul-burk* > rom \**bulburc*, ebből a *bulburca* > a *bulbuca* 'bugyborékol', mint *întunecat* > *întunecat*; a *bulbuca* hatására \**bulburc* > *bulbuc* 'bubo-

rék'; mint látjuk, a *bugyborék* elhomályosult összetétel: *bugy-burok, boly-burok* < \**bulburk*;

*februābit* (Varro: *februo* 'megtisztítom') < ósl \**thethruvābit*, nyj \**thethurvābit* > fu \**tetirwēbi* és \**thethirwēbi* > ug \**teterebj*, \**teteregy* > m \**tetereg* > *dedereg, didereg*; a hideglelte személy *didereg*; vö a didergés népszokásával; *febres* > rom *fiori*, innen analogikus egyes számi *fior* 'borzongás; borzadály; remegés';

*numerābit* ~ *nyomorog*; a latin *numero* és a magyar *nyomorog* egyaránt jól megmagyarázható az 'apró részekre oszt' alapjelentésből; vö gör *nemō* 'oszt' ~ *nyom*, tkp 'oszt', majd 'mér', innen 'nyom', vö lat *pensāre* 'mér' > fr *peser* 'mér; nyom';

*sopōrābit* ~ fu \**sopōrōbi* > ug \**soporobj*, \**soporogy*, nyj \**soworogy* > m \**sovorog* > \**sovarog*, ragos alakokban \**sovargok* > *sóvárgok*, innen elvonva *sóvárog*, vö fr *songer à qch* 'vmiről ábrándozni'.

Valószínűleg idetartozik még: *latēbit* ~ *lézeng*, a szökött jobbágyok igéje, akik idegenben lézengtek; \**foederābit* ~ *bódorog*, tkp hol ide, hol oda szeg, vö *szegődik*; *laetābitur* ~ *lázong*, tkp a kénye-kedve szerint való tombolás igéje; *crepitābit* ~ *recseg*, eredetileg nyilván \**repteg*, \**reptyeg*.

Néhány praeverbiumos ige (ezek listáját l. külön): *ēvolābit* ~ *szállong*, *convolābit* ~ *kóvályog*, *involābit* ~ *bolyong*, *dēvolābit* ~ *tébolyog* (a *bolyong* *b*-jének hatására), \**congūrābit* ~ \**kungyorog* > 1. *kanyarog*, 8. *kuncsorog*; *commiserābitur* ~ *kesereg*, \**excambiābit* ~ *csappong*, *csapong*; *conjūrābit* ~ \**kunyorog* > *könyörög*; *prōvidēbit* ~ *retteg*; *prōmovēbit* ~ *ring*, *reng*, *remeg*, eredetileg \**rimog*; *prōvocābit* ~ \**rihog* > \**riwog* > *ripog*, mint *riwalkodik* > *ripakodik*; *exsūgēbit* (írásban hagyományozva, vö Comp 274) ~ \**szihog* > \**szivog* > *szipog*, mint \**szovok* > *szopok*, innen elvonva *szop*, *szívok* > *szípok*, innen elvonva *szíp*.

## 2. Lat -ābat, -ēbat, -iēbat ~ m -él, -ál

A *notābat*-féle latin praeteritum a nyelvhasználat megállapítása szerint elhomályosult összetétel. Első tagja *notā-*, mely az összetételben mintegy az infinitívusz szerepét tölti be (Comp 275), második tagja az indoeurópai

\*bhewe-, \*bhū- tőnek -ā- elemmel képzett praeterituma, tehát \*bhwā-, mely a latin-ági fejlődés rendjén -bā- alakot öltött (Comp 275). Az összetétel az őslatin nyelvállapot korában már megvolt, nyelvtani jelentése a latin és az azokkal egyező magyar igealakok jelentéséből kikövetkeztethetőleg a cselekvés vagy történés folyamatban-léte. A hangtani fejlődés:

notābat < ősl \*notāphat (palatális o-val!) > fu \*nötēwe > nyj \*nötele > ug \*nötél, \*netel > m \*nezel > nézél; notat ~ nöz (Szf), néz; a nézél első é-jének megnyúlása a néz hatására következett be.

Magashangú szavakban -él, mélyhangú szavakban természetesen -ál a képző. A régi magyar nyelvben rendkívül gyakran használták (tekint mellett tekintél stb.). Mélyhangú -ál változata a latin eredetű igék végződése: ago > ágál, carpo > kárpál, dūco > dukál 'neki jár', \*presbytro 'papol' > \*prezsbítál > 1. prézsmitál, 2. prozsmitál; insto > instál, istál; visito > vizitál; vexo > \*vegzsál > \*vezs-gál > vizsgál, innen elvonva vizsga; freco > firkál; canto > kántál; seco > szekál; regno > regnál stb. Az -ál, -él végű igékhez nagyon gyakran járul a legelterjedtebb képzőink közé tartozó -ódik, -ődik: vizsgáلودik, kárpáلودik, nézélódik > nézelódik, tőkélódik > tőkölódik (nyj) stb.; ezek egészen új alkotások.

Néhány példa:

liquābat ~ lehel; liquat ~ leh (r), liquābit ~ liheg;

levābat ~ levél, lévél, lél (r); levābit ~ \*leveg, ebből levegő; az alapszó levat ~ lev-, csak sz-szel bővülő alakban: lesz, de levő, levés ~ levātio;

metēbat ~ metél; metit ~ met (r), ma csak sz-szel bővülő alakban: metsz; a vágó marhát a régiek \*mető (\*meteü) marhának hívták, innen \*medő > meddő, mint hajtó > hajdó, hajdu stb.;

faciēbat < ősl \*thaciēbat > proto-fu \*thekjēwe > fu \*thekkēwe > \*thekkéle > ug \*tekkel, \*tekel > m tekél > tókél, -ódik képzős alakja tőkélódik > tőkölódik (nyj); facit < ősl \*thacit > fu \*theki > ug \*tekh > m \*teh, \*teh- > tev-, pl. tevő, de egyébként csak sz-szel bővülő alakban: tesz;

exāminābat < ősl \*exāmonābat (a többeli ā labiális hang!) > nyj \*xāmnābat > fu \*kszāmlāwo > ug \*szamlal > m

számlál; *exāmino* ~ \*számlok, innen \*száml > számol, melynek alapján aztán számolok, vö *hajt*, *hajlik*, *hajlom*, de *hajlik* > \*hajl > hajol alapján hajolok;

\*-templābat (vö *contemplor*) < ősl \*templābat > fu *szimlēwe* > ug \*szimlel > m *szemlél*; -templor, \*templat > \*szeml > szemel;

*mordēbat* < ősl ua > nyj \*mordābat (labiális hosszú *ā*-val!) > m \*mortāwo > \*mortālu > ug \*mortal > m *martial*, csak -ék képzős névszói származékában: *martialák*, vö *tart*, \**tartal*, *tartalék*, az effélékből elvonva -lék névszóképző: *apró*, *csomó* alapján *aprólék*, *csomólék* stb.; *mordeo* < ősl ua > nyj \*mordoo, \*mordo > fu \*mortu > \*morlu > ug \*morl, alakváltozata \*mor > m *marok*, *mar*;

*dubābat* ~ fu \*tipēwe > ug \*tipel > m \*tipel > \*tépel, csak -őd képzős származékában: *tépelődik*; az alapszó *dubo* ~ fu \*tipu > ug \*tip (veláris *i*) > m \*tipok > \*tépok > *tépök* > *tépek*, tkp 'kettőbe szakítok, megkettőzők'; az eredeti mélyhangúságot ma is őrzi az -ász képzős származék: *tépász* > *tépáz*; *dubāre habet* ~ *töpreng* 'tépelődik'; a *töporodik* nem tartozik ide, az nem más, mint a \*tiporodik magashangú változata, mint *tiprott* > \*töprött > *töpött* (vö \*fitros > *fitos*); a *töpörtő*, *tepertyű* is \*tiportó helyett van, alapszava \*tipratik, \*tiportik ige;

*comitābatur* < ősl \*comitābat > fu \*kömetēwe > \*köwetēle > ug \*köwetel > m *követel*; *comitatur* < ősl \*comitat > fu \*kömete > ug *követ* > m *követ*, a jelentésváltozáshoz vö még *megkövet* 'megkér';

*bellābat* < ősl \*dvellābat, ebből \*dvello > \*dvollo analógiájára \*dvollābat > fu \*twollēwo, \*twollāwo > \*twōlālu > ug \*twolal > m \*twolal, csak továbbképzett alakban: \*twolalkodik > \*twilelkodik > *tülekdik*, *tülekedik*; mélyhangú változat \*tulakodik > *dulakodik*; *bello* < ősl \*dvello > nyj \*dvollo > fu \*twollu > ug \*twoll és \*twol > m *dúl*; *bellābit* ~ *villong*.

Az eddig bemutatott példákban az -ál, -él képzős származékok mellett még ma is él vagy legalább a nyelvtörténeti korban élt a praesens alakos is: *néz*, *nézél* (r), ma *metsz*, *metél*; *tesz*, *tev-*, *tökél*; *számol*, *számlál*; *szemel*, *szemlél*; *mar*, *martial-ék*; *tép*, *tépel-ődik*; *követ*, *követel*; *dúl* (*dula(l)kodik* és *tüle(l)kedik*). Vannak azonban olyan -él, -ál képzős igei származékaink is, amelyek mellől már

a nyelvtörténeti kor előtt eltűnt a praesens-alakok sora, vagy amelyek jelentéstanilag teljesen elváltak a praesens-tőtől (vö pl. *követ* 'suivre' és *követel* 'prier instamment, d'une manière menaçante' jelentéstani kettéágazásával). A *hord* mellett volt *\*hordál*, ebből az ismert *o — á > e — á* hangváltozás következtében alakult a *herdál* 'elhordogatgat (a házától rokonoknak, szomszédoknak, kocsmárosnak)'. Gyakori az az eset is, hogy az *-él*, *-ál* képzős származéknak csak további *-ődik*, *-ódik* vagy *-kedik*, *-kodik* képzős származéka maradt fenn; a régi *nézél* lappang ma is használt *nézelődik* és *nézeget* < *\*nézelget* szavainkban, a *dulakodik* korábbi *\*tulol-kodik* alakot folytat.

Csak *-él*, *-ál* képzős alakokkal és esetleg annak származékaival rendelkeznek:

*jūdicābat* < ősl *\*jeudicāphat* > fu *\*jītikhēwe* > *\*jītikhele* > ug *\*jītikhel*, *\*jītkhel* > m *\*itehel* vagy *\*ithel* > *ítél*, ebből *ítélkezik*; valószínű azonban, hogy ősl *\*jeusdicāphat* alakból kell kiindulni: fu *\*jīstikhēwe* > ug *\*jīstikhel* > m *\*isthel*, ebből hasonulással *\*ihthel* > *\*ijtel* > *ítél*; vö *\*pisk-hély* > *\*pihkhely* > *pikkely*; *-st-* > *-ht-* máskor is: az *esik* műveltetője *\*est* > *\*eht* > *ejt*; *jūdicium* < ősl *\*jeusdiciom* > m *szék*, l. az elhomályosult összetételek közt;

*dōnābat* ~ fu *\*tōnēwo*, *\*tōnāwo* > *\*tōnātu* > ug *\*tonal* > m *tanál* > *talál*, ebből *találkozik*, *találgat*, *találtat*; a jelentésváltozás: 'ad' → 'ad magának, eltalál, beletalál', vö *dōnāre* > fr *donner* 'ad', *il se donne la peine de* 'azt a fáradságot veszi magának', *donner au but* 'célba találni' stb.; a román az alapszót őrzi: *dau* 'adok', *a da de bani* 'pénzt találni', *a da de drac* 'emberére találni'; a valamikor megvolt praesens-tő (*\*tan-* ~ *dōno*) igenévi származéka *tanó* > *tanu* 'wen es gibt da, celui qui est donné la', melynek latin mása a csak virtuális léttel bíró *\*dōnax*, *\*dōnācis* (mint *fugax*, *ferax* stb.); a participiumi *dōnātum* alapján képzett ún. participális ige őslatin nyelvjárási *\*dōnāto*, analogikus *\*dōnācto* > fu *\*tōnōktu* > ug *\*tonokht* > m *tanojtok* > *tanítok*, *tanít*, visszaható alakja *tanul* (ősl nyj *\*exsocacto* > *szakajt*, *\*exvolacto* > *szalajt*), *dōnātio* ~ *tanács*, a tanácsot ugyanis adják; valószínű, hogy a *tanakodik* a *tanít* származéka: *\*tanojtkodik* > *\*tanajtkodik*



> *tanakodik*, mint *\*emlejtkezik* > *\*emlejkedik* > *emlékezik* vagy *\*gyanojtkodik* > *\*gyanajkodik* > *gyanakodik*;

*dapinābat* < ősl *\*dapināphat*, *\*daponāphat* (< gör *dapanaō* 'ráfordít, rákölt; fölmege rá (költés)') > fu *\*toponēwo*, *\*toponāwo* > *\*topnālu* > ug *\*toplal* > m *taplál* > *táplál*; gör *dapanaō* > ősl *\*daponō* > fu *\*toponu* > *\*topnu* > ug *\*toplu*, állandó kapcsolatban *\*topl ik* > m *\*taplok*, innen *\*topl* *\*tapol*, melynek igenévi származéka egy parazita gombafajta neve: a *tapló* elvonás a *tapló gomba* jelzős szerkezetből, melyben a *tapló* jelentése 'parazita, convivus';

*flābat* < ősl *\*phlāphat* > fu *\*wlēwe* > *\*lléle* > ug *\*lel* m *lel*; a jelentésfejlődés ugyanaz, ami a latin *afflo* 'ráfújok' jelentésfejlődése a románban: *afflo* > *aflu* 'lel', pl. *nu-și află locul* 'nem leli a helyét'; a *lel* ige -ék képzős névszói származéka *lélek*, *lelket*, mint a *szid*, *vét*, *áld*, *mered* mellett *\*szitk* > *szitok*, *szitkot*, *vét* mellett *vétek*, *véket*, *áld* mellett *\*áldk* > *átok*, *átkot*; *mered* mellett *meredek* stb., vö rom *suflet* 'lélek', *sufly* 'lélegzem'; a rom *sufly* 'lélegzik' ige átvétele a magyar *szufly* névszó (nyj);

*cōnābatur* < ősl *\*cōnābat*, *\*cōnāphat* > fu *\*kōnēwo*, *\*kōnāwo* > *\*kōnālu* > ug *\*kunal* > m *\*kunál* > *kénál* > *kínál*, mint *trufál* > *tréfál*; vö *conari alicui obviam* 'valaki elébe kimenni';

*\*fasciolābat* < ősl *\*phasciolāphat* > fu *\*boskjolēwo*, *\*boskjolāwo*, *\*boskjolālu* > ug *\*boscsolal*, nyj *\*bozsdzsolal* > m *\*budzsolál* > *bugyolál*; az alapszó *\*fascicolo* ~ *\*bugyol-ok* volna, ennek -ít képzős származéka az őslatin nyelvjárási *\*phasciolācto* ~ *bonyolít*, vö még *\*fasciolando* ~ *bonyolódik*; gy > ny, mint *\*poprágy* > *páfrány* stb.;

*clāmābat* < ősl *\*colāmāphat* > fu *\*kolowēwo*, *\*kolomāwo* > *\*kolomālu* ug *\*kolomal* > m *\*kolyomál*, *\*kolyobál* > *kijabál*, *kiát* hatására *kiabál*; a denazalizálódás a magyarban gyakori és nem kizárólag nazális szomszéd-ságban szokásos elhasonulás eredménye; *clāmīto* > *kiát*;

*fabricābat* < ősl *\*phabricāphat* > proto-fu *\*bebrekēwe* > fu *\*beberkēwe* > *\*beberkēlō* > ug *\*beberkel* > m *bibir-kél*; ötvös-műszó, vö *fabrē* ~ *babra(-munka)*, ebből -l igeképzővel *babrál*; *fabricāre* > fr *forger* 'kovácsol; ké-

szít, gyárt’; a románban \**a fãureca* alakot váránk, de a *fer* hatására ebből *a fereca* ’megvasal’ lett;

*marcēbat* ~ fu \**merkēwe* > \**merkele* > ug \**merkel* > m *merkel* ’duzzog magában’ (Szf; vö Vadr 259), származéka *merkelődik* (Szf); vö *marcor* ~ *méreg* < \**merk*; világos, hogy a *mérgelődik* a nyj *merkelődik* alakváltozata, mely hangtanilag *méreg* szavunkhoz igazodott;

*pischor* ~ \**piszk-ok*; ilyen szó nincs, de ennek származéka lehet *piszkál*, tkp ’kihalász, kihalászat’; a m szó lehet a latin szó ősrakona is, de átvétele is, vö *ago* > *ágál*, *carpo* > *kárpál*, *canto* > *kántál*;

*noscēbat* < ősl \**gnoscēphat* > proto-fu \**klöskēwe* > fu \**llöskēwe* > \**llöskēlo* > ug \**löskel*, nyj \**leskel* > m *leskel*, származéka *leskelődik*; a *leskel* azonban úgy is értelmezhető, mint *les* igénk -*kel* képzős származéka; mindenestre: *noscit* ~ *les*;

*precābatur* < ősl \**precāphat* > fu \**wrekēwe* > ug \**rekel* > m \**rekel* > *regel*; *preces* ~ *reg* (r), csak helynevekben: *Regtelek*, *Regvölgy*;

*rāsābat* ~ *reszel*; *rāsāre* > fr *raser* ’reszel, borotvál’;

*saltābat* < ősl \**soltāphat* > fu \**soltēwo*, \**soltāwo* > \**soltālu* > ug \**soltal* > m \**sujtál* > *sétál*, innen elvonva *séta*, mint *traktál*-ból *trakta*, *piszkál*-ból *piszka* ebben: *piszka-fa* stb.; a *sétál* eredetileg a lóugratás, a lójártatás igéje; vö *salto* ~ *sújt* ~ fr (*je*) *saute*;

*pugnābat* ~ *öklel*; vö *pugna* (tkp ’öklök’) ~ *ököl*.

Némely esetben az -*él* képző nem -*él*, hanem -*öl* alakba megy át, nyilván olyan szóalakokban, amelyekben az -*el* elemet *ö* hang követi. Így vált például *tökélődik* igénk is Erdélyben *tökölődik* alakúvá. Íme néhány példa:

*tergēbat* ~ fu \**terkēwe* > \**tirkēlo* > ug \**tirkele* > m \**türkel*, ebből \**törkelök*, \**törkelünk* > *türkölnök*, \**türkeljünk* > *türköljünk*, \**türkeltök* > *türköltök* stb., és ezekből elvonva *türköl*; *tergit* ~ *törl*, *töröl*, l. a *t* hang alatt;

*ōrābat* < ősl \**ōrāphat* > nyj \**ūrāphat* > fu \**īrēwe* > \**īrelō* > ug \**irel*, \**erel* > m \**erél*, \**ōrél* > régi *eril*, *eröl* > *örül*; a magyar szó román megfelelője *ura* ’jót kíván vala’; *ōrāmen* ~ *öröm*, tkp ’jókívánság’, vö *örömet mondani*, *örömondó*.

A mélyhangú -*ál* képzőnek is van -*ol* változata. A dolog megértéséhez emlékeztetnünk kell arra, hogy különböző

okok miatt a magyarban ma is váltakozik *ú* és *é*, például *hamarább*, *hamarébb*; *odább*, *odébb*; *onnan*, *onnen*; itt az eredetibb hangalak *é* volt. Némely *é* hangot tartalmazó ragunk mélyhangú szavak után sem módosítja hangszínét: *ezért*, *azért*; *ezé*, *azé*. Máskor *é* hangot tartalmazó szavakhoz mélyhangú ragváltozatok járulnak: *célba*. A nyelvfejlődés valamelyik szakaszában az *-ál* képzőnek mélyhangú szavakban is volt *-él* alakváltozata, mint ahogy *-ász* képzőnek is volt mélyhangú *-ész* változata: *\*jok-rész* > *\*jogrisz* > *\*jigríc* > *igríc*, vö ma is *bámész*. A mélyhangú *-él* (és *-ész*) képző megőrzött régiség. Újabb alakulása: *-él* > *-ól* > *-ol*, *-ul*, rövidüléssel, mint *jövendő* mellett *\*jövendőł* > *jövendőł*, vagy pedig *\*toél* > *\*tovél* > *\*tavól* > *távol*, *távul*. Ugyanígy:

*fovēbat* < proto-lat *\*vofēbat* < ősl *\*vophēphat* > fu *\*wopēwo* > *\*wopētu* > ug *\*wopél* (mélyhangú *é*-vel!), *\*opél* > m *\*opél* > *apól* > *apol* > *ápol*; *\*vof-* > *fov-*, mint *favi* < *\*vafī* < ősl *\*waphī* > fu *\*wēpī* > ug *\*lepi* > m *lép*;

*infāmābat* < ősl *\*umphāmāphat* (a *-phā-* szótag hosszú *ā* hangja labiális hang!) > fu *\*mbōmēwo* > *\*mbōmētu* > ug *\*bomél* (mélyhangú *é*!) > m *\*bamél* > *\*bamól* > *bámul*; a latin és a magyar szó eredeti jelentése 'szótlanul nézem', innen érthető a magyar *bámul* jelentése is (bámul, mint a borjú az új kapura), a latin *infāmo* igéé is, mert a régiek felfogása szerint a megbámulás a legnagyobb gyalázat volt, tehát 'megbámul némán' → 'meggyaláz, jó hírtől megfoszt';

*moriēbātur* < ősl *\*moriēphat* > fu *\*morjēwo* > ug *\*morjél* > m ua > *\*marjól* > *marjul*; bizonyos szóalakokban a hangfejlődés más: *\*morjél* > *\*marjél* > *\*merjél* > *\*mernyől*, *\*mēnyől* > *menyül*; vö *kavar*, *kever*; *magyar*, *me-gyer*; ilyen alakpár a *marjul*, *menyül* is;

*vadābat* < ősl *\*gvodāphat* > fu *\*kwotēwo* > ug *\*kotél* > m *\*kocél* > *\*gadzól* > *gázol*; az alapszó *vadum* ~ *gát*; a szláv szavak a magyarból.

Néhány praeverbiumos ige:

*convolābat* ~ fu *\*kuwolēwo* > ug *\*kuwolal* > m *\*kovolál* > *\*kavolál* > *kavillál*; *convolo* ~ *kovál-ok* (r); *convolābit* ~ *kóvályog*;

*conjūrābat* ~ fu *\*kunjorēwo* > ug *\*kunyoral* > m *ku-*

*nyorál* > *kunyerál*, mint \**hordál* > *herdál*; *conjūrābit* ~ *könyörög* > \**kunyorog*;

*ēviscerābat* < ősl \**exviscōrāphat* > fu \**ksziskerēwe* > ug \**sziskerel* > \**siskerel* > \**sizsgerel* > *zsigerel*; *viscus* ~ \**ves*, ma *vese*;

*prōvocābat* < ősl \**prōvocāphat* > nyj \**prūcāphat* > fu \**wrikhēwo* (veláris *i*!) > ug \**rikhal* > m \**rihal* > *rivall*, származéka \**rival kodik* > *ripakodik*.

Óslatin praeteritumi alakot folytatnak *-del* képzős igéink is. A latin népnyelvben — és már az óslatinban is — rendkívül gyakoriak voltak az *-ito* képzős igék: az *ago*, *domo*, *dormio*, *habeo*, *voco*, sőt a *dicto*, *iacto* stb. mellett *agito*, *domito*, *dormito*, *habito*, *vocito*, *dictito*, *jactito*. Ugyanígy *dubo* (Comp 272) mellett *dubito*. Így lesz:

*dubitābat* ~ fu \**tiptēwe* > ug \**tiptel* > m \**tibdel* > *tépedel*; *dubo* ~ *tépek*.

Az egymás mellett használt *tép*, *tépedel* és társai alapján vonták el a gyakorító *-del* képzőt; \**tépedelgél* > *tépedgél*, innen *-degél*.

## 11. NÉVIGÉK

Névigéknek azokat a magyar nyelvben igei funkciót betöltő származékszókat nevezem, amelyek óslatin deverbális névszókat (igeneveket) folytatnak. Mivel ezek a származékszók olyan igék, amelyek igeneveket folytatnak, helyesen igenévigéknek kellene nevezni őket; ehelyett a nehézkes szó helyett használom a rövidebb és talán nem kevésbé kifejező névige elnevezést.

### 1. Lat *-ens*, *-ans* stb. ~ *-an*, *-en*

Az igenevek mind a görögben, mind a latinban igen fontos eszközei az igeragozásnak. A jelen idejű igenevet a görög egy sajátos körülírt jelen idő megalkotására használta. „A *legei* helyett már Hérodotosz nyelvében használatos az *esti legōn* fordulat; az Új Testamentum nyelvének ez egyik megkülönböztető jegye. Arisztotelész azt tanítja, hogy a *badizōn* vagy *temnōn esti* és *badizei* vagy *temnei* közt nincs semmi különbség“ (Comp 554). Hasonló szerkezet az angol *I am going* vagy a régi magyar *iarov*

*vogmuc*, melyhez hasonló a ma már kivételesnek számító *amondó vagyok*.

A finnugor alapnyelvben a jelen idejű igenév igei funkciót töltött be; a magyar *foganok*, *fogansz*, *fogan* latin megfelelője *pangens ego*, *pangens tu*, *pangens* (aliquis).

Latin *ferens* (seml) ősl előzménye *\*pheront*, vö. görög *\*pherōn* < *\*pheront* és szkr *bharan*. Eltérően a görögtől, mely a jelen idejű igenévben az *o*-vokalizmust általánosította, a latin „az *e*-vokalizmust általánosította: *ferens*, *legens*, *capiens* stb.“ (Comp 333).

A magyar *-an* igeképző tehát eredete szerint névszóképző. Ma már nem produktív, és éppen ezért *-an*, *-en* végű igéink közt nagyon sok az etimologikus alak:

*pangens* < ősl *\*pangont* > fu *\*ponkon* > ug ua > m *\*pfogon* > *fogon*, *fogonik* > *fogan*, *foganik*, műveltetője *fogant*, ebből *-z* képzővel *fogontoz*, *fogontozik*; az *sz*-szel bővülő alak *fogonszik* > *fogamzik*;

*bulliens* < ősl *\*bulliont* > fu *\*bulljon* > ug *\*buljon*, nyj *\*bulgyon* > m *\*buggyon* > *buggyan*, alakváltozata *\*budzson* > *\*budzon* > *buzzan*; *bullābit* ~ *bolyog*, *\*bullībit* (Comp 274) ~ *bugyog*, *buzog*;

*ruens* < *\*rujens* < ősl *\*rujont* > fu *\*rujon* > ug *\*rujon*, nyj *\*rugyon* > m *roggyan*, alakváltozat *rozzan*; *\*ruēbit* (Comp 274) ~ *\*rogyog*, alakváltozat *\*rozog*, igeneve a ragos alakokból elvont *rozoga*; *ruo* < ősl *\*rujo* > ug *\*ruj*, nyj *\*rugy*, állandó kapcsolatban *\*rugy ik* > m *rogyok*, innen *rogy*; a *roggyan*, *rozzan* alakváltozata *rohan* is: ug *\*rujon* > m *\*rujon* > *rohan*; *-j-* > *-h-*, mint *csolyán* > *\*csiján* > *csihán*;

*rumpens* < ősl *\*rumpont* > fu *\*rumpon* és *\*rūpon* > ug ua > m *robban* és *roppan*, műveltetője *robbant* és *ropant*, *roppint*; az alapszó *rumpo* ~ fu *\*rūpu* > ug *\*rup*, nyj *\*rub*, *\*ruw* > m *rov-ok*, *rav-ok*; a m szó jelentésváltozása: 'vág; rumpit cultro' → 'bevág, ró'; a jobbágyra rótt kötelezettség régi magyar neve *\*ravot* 'rovatal' volt, alakváltozata *\*rabort*, birtokos személyranggal *\*ur-rabota*, *\*ur-ravota*, ebből elvonva *rabota*; a szláv *rabota* a magyarból; a *rovás*, *ravás* is átment a szláv nyelvekbe; végső fokon a szláv eredetű román *răboș*, *răboj* 'rovásos bot' is a magyar *rovás* szóra megy vissza; a jelentésváltozásra

vö fr *tailler* 'vágni', *taille* 'Schnitt; Kerbholz; Steuer die von jedem erhoben wurde, der nicht dem Adel oder der Geistlichkeit angehörte'; fr *taille* > m *táj*, tkp 'egy rovatal alá tartozó terület'; \**ravou bán* > \**rabou bán* > *rabonbán*;

*frangens* < ösl \**phrangont* > proto-fu \**wronkon* > fu \**wrōkon* > ug \**rōkon* > m *rokkan*; *frangencula* (tsz) ~ *remek* stb.;

*fugiens* < ösl \**phugiont* > proto-fu \**bukjon* > fu \**bukkon* > ug ua > *bukkan*; *fugio* ~ *bukkom* (nyj), *bukom*;

*pungens* < ösl \**pungont* > proto-fu \**punkon* > fu \**pūkon* > ug ua > m *pukkan*; *pungendo* ~ *pukkad*, alakváltozata *fokad* > *fakad*;

*pendens* < ösl \**pendont* > nyj \**pondont* > proto-fu \**ponton* > fu \**pōton* > ug ua > m *pottyán*; más hangfejlődéssel: ug \**pōton*, nyj \**poton* > m \**piton*, \**pfiton* > *fittyen*; *pendēbit* ~ *potyog*, *fitog-tat*, *fityeg*;

*petens* < ösl \**petont* > nyj \**potont* > fu \**poton* > ug ua > m *pattan* pl. *felpattan a lóra*; \**petēbit* (Comp 274) ~ *pattog*;

*scatens* < ösl \**scatont* > fu \**skjoton* > ug \**scsoton* > m *csattan*; vö *csattan ki az arca az egészségtől*; *scatēbit* ~ *csattog*; ikerítve *csattog-pattog*; \**csataj-pataj* > *csetepaté*; *csatak* és *patak* (~ \**scatācis* és \**petācis*);

*surgens* < ösl \**surgont* > fu \**surkon* és \**sirkon* > ug ua > m 1. \**sorkon* > \**sarkan*, műveltetővel \**sarkant*, igeneve *sarkantyú*, 2. *serken*, műveltetője *serkent*; *surgen-do* ~ *serked*, 1. alább; az alapszó *surgit* ~ *sürög*, származékok *sürgölődik*, *sürgős*, vö *pergo* ~ *forgok*, *pergit* ~ *pereg*, *perget*, *pergeteg* és *fergeteg*, *pergető* és *fergettyű* stb.;

*tussiens* < ösl \**tussiont* > fu \**szuszjon* > ug ua > m *szusszan*; \**tussībit* (Comp 274) ~ *szuszog*; *tussis* ~ *szusz*;

*ējiciens* < ösl \**exjciont* > proto-fu \**kszikjon* > fu \**szikkon* > ug \**szikön* > m *szökken* > *zökken*; \**ējicēbit* (Comp 274) ~ \**szökög* > *zötyög*, *sz-* > *z-*, mint \**szülik* > *züllik*, vagy a *száll* mellett \**szolál* > *zilál* (~ *ēvolābat*), tkp 'szétrepít', vö rom *zbor* 'száll; szétrepít' stb.;

*impingens* < ösl \**empengont* > nyj \**mpongont* > fu \**bōkon* > ug ua > m \**bokon* > \**bökön* > *bökken*; a magashangúságba való átcsapás *o* — *o* vokalizmus esetén

gyakori (*torsok* > *törsök*, *zomok* > *zömök*), azonkívül nem kell elfelejtenünk a magashangú *bök* hatását sem;

*flīgens* < ősl *\*phlīgont* > fu *\*wlīkon* > ug *\*likkon*, nyj *\*likkōn* > m *lūkken*, analogikus *-en* végződésrel a várható *-ōn* helyett; *flīgit* ~ *lök*, műveltetője *lūktet*;

*mōtans* < ősl *\*mōtant* > fu *\*mōton* > ug ua > m *\*mōcon*, *\*modzon* > *moccan*, *mozzan*; *mōtābit* ~ *mozog*, *mōtāre habet* ~ *mocorog*;

*crepitans* < ősl *\*crepitant* > fu *\*khrepten* > ug *\*hreptjen* > m *\*repcsen* > *reccsen*; *crepitābit* ~ *recseg*; *-pcs-* > *~cs-*, mint *kapcs* és *kacs*, *kacsó* esetében is.

*pācans* < ősl *pācant* > fu *\*pēken* > ug *\*pekhen* > m *\*pehen* > *pihen*; *pācat* ~ *pih*, *péh* (r), *pācābit* ~ *piheg*, *pāco* > *fúvok*;

*stagnans* < ősl *\*stagnant* > fu *\*stjeklen* > ug *\*scseklen* > m *\*cseklyen* > *csökken*; *stagnat* ~ *csökik*, *stagna* ~ *csekély*, *sekély*;

*versans* < ősl *\*vorstsant* > fu *\*worstson* > ug *\*worscon*, *\*oracson* > m *\*orson* > *oson*, műveltetője *osont*; *verso* ~ *osok*, csak ebben az összetételben: *osok-mosok*; *versando* ~ *ocsúdik*;

*faciens* < ősl *\*thacient* > proto-fu *\*thekjen* > fu *\*thekken* > ug *\*tekken*, *\*teken* > m *\*teken*, műveltetővel *\*te-kent* > *teként*, *tekint*; az őslatinban az *-ont* képzőnek volt *-ent* változata is (Comp 333);

*horrens* < ólatin *\*forrens* < ősl *\*phorsont* > fu *\*borszon* > ug *\*borszon* > m ua, műveltetője *\*borszont* > *bosszant*, ebből *bosszankodik*; *horribile* ~ *bosszú*; *horror* < ősl *\*phorsor* > fu *\*borszú* > ug *\*borsz* > m *\*borsz* > *borz*, *-sz* > *-z*, mint *vonsz* > *vonz*, *rajszol* > *rajzol*, *fogonszik* > *fogamzik* stb., igei származék *borzol*, igeneve *borzolt* > *\*bozzót*, *\*bozzont* > *bozót*, *bozont*; *borzoltos* > *bozótos*, *bozontos*; a kikövetkeztethető régi *\*borszontkodik* (> *bosszankodik*) magashangú változata: *\*birszonkodik* > *berzönködik*, *berzenkedik*; *horrendo* ~ *borzad*;

*monens* < ősl *\*monont* > fu *\*monon*, *\*bolon* > ug ua > m *\*bolon*, műveltetővel *\*bolont* > *bólint*, *\*bolontgat* > *\*bolongat* > *bólogat*; *monumentum* ~ *bálvány*, l. a deverbális névszóképzők közt;

*rectans* < ősl *\*rectant* > fu *\*rekten* > ug *\*rekhten* > m *\*rejten* > *\*rijten* > *\*rittjen*, műveltetővel *rittjen*;

*rectābit* ~ *rityeg*, műveltetővel *rityegtet*, mind székelyföldi tájszók; *rego* ~ *rúgok*, *dīrectat* ~ *törlejt*, *törlít* (r);

*sorbens* < ösl \**sorbont* > fu \**sorpon* > ug \**sirpon* > m \**hirpön* > \**hörpen*, csak műveltetővel: *hörpint*; *sorbil-lat* ~ *hörpöl*; *exsorbens* ~ *szörpin-t*;

*volans* < ösl \**volant* > fu \**wolon* > ug \**wolon*, \**olon* > m \**ilon* > *illan*, műveltetője *illant*; keveredett az *olētus* ~ *illat* szóval;

*excurrens* < ösl \**excurront* > fu \**skjurron* > ug \**scsurron* > m *csurran*; *escurrēbit* (Comp 274) ~ *csurog*, *csorog* > *csörög* (hegyipatak);

*grātans* < ösl \**grātant* > proto-fu \**krēszen* > fu \**kēszen* > ug ua > m *keszen* > *köszön*, műveltetője *köszönt*; *grātē* ~ proto-fu \**krēsžē* > fu \**kēsžē* > ug \**kēszi* > m *kész*, tkp 'készségesen, szívesen; grate';

*jacens* < ösl \**jacent* > fu \**jeken* > ug ua > m \**gyeken* > *gyökken*, műveltetője *gyökkent*, tkp 'fejet mellre ejt', vö lat *jacens animus* 'magát elhagyó elme';

*levans* < ösl \**levant* > fu \**lewen* > ug \**lewen* > m \**lewen*, \**leben* > *lebben*, a *libben* műveltetője *lebbent*, *libbent*; -w- > -b-, mint *civil* > *cibil*, *viola* > *vijola* > \**jivola* > *ibolya* stb., *levābit* ~ \**leveg*, *lebeg*, vö *levegő* ég, innen *levegő*; *levat* ~ *lev-*, csak *sz-szel* bővülő alakban: *lesz*;

*palpans* < ösl \**palpant*, nyj \**polpant* > fu \**ptōpon* > ug \**tōpon* > m \**topon* > *toppan*, műveltetője *toppant*, *toppint*, alakváltozata *tappint*, *tapint*; *palpābit* ~ *topog*, *palpando* ~ *tapod*, *tipod*; *tapad*, innen *tapaszt*, *tapasztal*, *tapogat* stb.;

*saliens* < ösl \**saliont* > fu \**soljon* > ug \**soljon*, nyj \**suljon* > m \**sujon* > *suhan*, műveltetője *suhint*; *salto* ~ *sújt*; *saltābat* ~ *sétál*;

*rapiens* < ösl \**rapient* > proto-fu \**repjen* > fu \**reppen* > ug ua > m *röppen*, *rebben*; *rap-* ~ *rep-*, ebből *röpít*, *röpül*; régi magyar \**rep* alakváltozata \**rev*, innen való a réved, mely csak funkcionálisan egyezik a latin *rapiendo*-val; *raptat* ~ *rewt*, *reüt* (r), szenvedő alakban *reütetik* (r) 'elragdatatik; raptatur', visszahatója \**reül* > *révül*;

*torpens* 'lankadó' < ösl \**torpont* > fu \**torpon* > ug ua > m *torpan*;



*tepens* < ösl \**tepont*, nyj \**topont* > fu \**topon* > ug \**tipon* > m \**tippán*, ennek származéka *tippánós* (a rosszul sült és hűlt kenyér);

*putans* < ösl \**putant* > fu \**piten*, \**püten* > ug ua > m *pöccen*, műveltetője *pöccint*; *putat* ~ *pedz*;

\**partiens* (vö *partīri* 'eloszt, darabol') < ösl \**partiont* > proto-fu \**porszion*, \**persziön* > fu \**perszjön* > ug \**per-szen* > m *percen*, ebből *percenet*, melyből való elvonás a *perc*; \**partībitur* (Comp 274) ~ *perceg*, *partis* ~ *fürt*, *portio* ~ (ujj)*perec*;

*serpens* < ösl \**serpont* > nyj \**sorpont* > fu \**sorwon* > ug ua > m \**survan* > *surrán*; *serpēbit* — *surrog*, csak ebben az ikerszóban: *surrog-burrog*; a *serpet* alapján a magyarban \**serv* igét várnánk, de ennek csak -*ít* képzős származéka maradt fenn: \**servit* > *serít*, *sirít* (Szf), visszahatója *serül*, *sirül*; *serpendo* ~ *sorvad*, alakváltozata *hervad*; vö *sal* ~ *só*, de *salīnārium* ~ *hínár*.

Néhány praeverbiumos ige:

*prōvocans* < ösl \**prōvocant* > nyj \**prūvcant*, \**prūcant* > fu \**wrīkon* (veláris hosszú *ī*) > ug ua > m *rikkan*, műveltetője *rikkant*; az alapszó *prōvoco* < ösl ua > nyj \**prūco* > fu \**wriku* > ug \**rīkh* (veláris *i*) > m \**rihok* > *rívok*; a m szó eredeti jelentése 'előhív'; a *riv-* alakváltozata a *rik-* ezekben: *rikít*, *rikolt*, és talán \**rikó* > *rigó*;

*prōjiciens* < ösl \**prōjicient* > nyj \**prūicient* > proto-fu \**wrījkjen* > fu \**wrīkken* > ug \**rikken*, \**rekken* > m *reken*, műveltetője *rekkent*; *prōjectat* ~ *rejt*; a *j* eltűnésére vö *trājicit* > rom *trece* 'átmegy; elmúlik'; *trājecta* (tsz) > rom *treaptă* 'lépcső, lépcsőfok';

\**excambians* < ösl \**excambiant* (labiális *a*-val) > fu \**skjompon*, \**skjomppon* > ug \**scsompon*, \**scsoppon* > m *csappan*, igeneve *csappanó*, alakváltozata *csapanyó*, ebből *csapanyólag*; a *csapanó* alakváltozata *csapinó*; \**excambiābit* ~ *csapong*; \**excambiātor* — *csempész* stb.;

*dējiciens* < ösl \**dējiciont* > nyj \**dāiciont* > proto-fu \**tōjkjon* > fu \**tīkkon* > ug ua > m \**tyikkon* > *csikkan*;

*prōvidens* < ösl \**prōvident* > nyj \**prūdent* (vö lat *prūdens* 'óvatos, körültekintő') > fu \**wrīten* > ug \**riten*, nyj \**reten* > m *retten*; *prōvidēbit* *retteg*; talán ennek alakváltozata \**reteg* > *rezeg*, és ez esetben a *retten* alakváltozata *rezzen*.

Kevés az olyan *-an* vagy *-en* végződésű ige, amelynek ne volna műveltető alakja. Ilyenek mégis *torpan*, *pihen*, *bökken*, *rohan*, *bukkan* stb. Némely esetben viszont a műveltető alak teljesen kiszorította az alapszót. Csak műveltető alakja van a következő igéknek: *bosszant*, *bólint*, *rittyent*, *tekint*. A teljes listák elkészítése a jövő feladata.

## 2. Lat *-endo*, *-ando*, *-undo* ~ magyar *-ad*, *-ed*

„A gerundivum kialakulása a számos feltevés mellett is megmagyarázhatatlan“ (Comp 335). A latinban rendkívül széles körű használatnak örvendett, segítségével körülírt igeidőt is formáltak: *luctandum est*, *de gustibus non est disputandum*. Határozói alakja minden neolatin nyelvben fennmaradt, s nagyon eleven életet él: *habendo* > francia *ayant*, román *avînd*. A franciában az *aller* segítségével összekapcsolva folyamatban levő cselekvést jelölő igei szerkezetben vesz részt: *la lune va croissant* 'a hold telőfélben van'. Természetesen minden neolatin nyelvben sok az analogikus alak; a francia *venant*, a román *făcînd* stb. nem a latin *veniendo* és *faciendo* folytatásai, hanem a francia, illetve román nyelv különletében keletkezett új analogikus alkotások.

A magyar nyelv amellet tanúskodik, hogy a gerundivumot már az őslatin nyelv ismerte: *-ad*, *-ed*, valamint *-odik*, *-ódik*, *-udik* végződésű igéink, amelyek közt persze rengeteg az analogikus alak, őslatin *-ndō* végződésű határozói igeneveket folytatnak. Némelykor az *-ad*, *-ed* végződésű ige mellett még használatos az alapjául szolgáló egyszerű ige is, mint például a *fogad*, *fülled*, *csügged* stb. mellett a *fog*, *fül* és *csügg*; legtöbbször azonban csak a származékige maradt fenn, elfoglalva az alapjául szolgáló egyszerű ige helyét is, mint *marad*, *fakad* stb. Az *-ad* képzős származékok igen gyakran más származékokkal együtt maradtak fenn, vö a *hasad* mellett *hasít*, a *pukkad* mellett *pukkan* stb. Máskor meg fennmaradt az alapszó is, fenn a származék is, de a széttartó hangfejlődés következtében a felismerhetetlenségig elkülönültek egymástól, mint *száll* ~ *ēvolo* és *szalad* ~ *ēvolando*, *tarol* < *tarl* ~ *torreo* és *szárad* ~ *torrendo* stb.

Az alább felsorolt magyar szavak őslatin eredetűek, és nagy részük minden bizonnyal etimologikus alak. De igen

sok lehet közöttük az olyan, amely már csak funkcionálisan egyezik a neki megfelelő latin szóval. Talán fölösleges is mondanom, hogy a felsorolt igék *-t* képzős származékai mind egészen fiatal alkotások, legfeljebb ugor koriak. Íme a lista:

*morano* < ösl *ua* > fu *\*morontu* > ug *\*moront* > m *\*morod* > *marad*, mint *szokod* > *szakad*, *modor* > *madar*, *madár*; a régi magyar *móral* lehet a latin *morāri* 'időt tölt' átvétele is, de lehet a régi magyar *\*mor* ige *-ál* képzős származéka is;

*pangendo* < ösl *\*pangondo* > fu *\*ponkontu* > ug *\*ponkont* > m *\*fogod* > *fogad*; a „szabályszerű“ alak *\*fagad* volna, de a rendkívül gyakran használt *fog* ige hatására az első szótag *o*-ja nem változott;

*pungendo* ~ fu *\*punkontu* > ug *\*pukontu*, *\*pukont* > m *pukkad* és *fokad*, *fakad*; a *pukkad* szókezdő *p*-je nyilván a *pukkan* ~ *pungens* hatásának köszönhető;

*pendendo* < ösl *\*pendondo* > nyj *\*pondondo* > fu *\*pontonu* > ug *\*pitont* > m *\*pitöd* > *\*pityed* > *\*pigyed* > *biggyed*, műveltetője *biggyeszt*; az alapszó *pendet* ~ fu *\*pete* > *\*pite* > ug *\*pit* > m *\*fity* > *\*figy* > *fig* > *függ*; a régi *\*figy* alakhoz fűződik a *figyelem*, tkp 'függelem'; *pendēbit* ~ *fitog-tat*, *fityeg*;

*languendo* < ösl *\*langvondo* > fu *\*lonkontu* > ug *\*lonkont*, nyj *\*lokont* > m *lankad*; a magyar szó *k* hangját a denazalizált *\*lokod* alak hatása magyarázza; az alapszó *langveo* < ösl *ua* > nyj *\*langvoo*, *\*langvo* > fu *\*lonkwu* > ug *\*lonk* > m *\*logok*, innen *\*log* > *lóg*, melynek alapján aztán *\*logok* > *lógok*;

*solvendo* ~ fu *\*solvontu* > ug *\*solwont* > m *\*holvod* > *olvad*; *\*solūto* ~ *old*; *exsolvit* ~ *sül*, tkp *\*sülik*; *-t* képzős származéka *süt*;

*sūdando* < ösl *\*svūdando* > fu *\*swītontu* > ug *\*switont* > m *\*hvicod* > *\*idzod* > *izzad*; ettől különbözik *izzom* ~ *candeo*, l. ott;

*torrendo* ~ fu *\*szorrontu* > ug *\*szorront* > m *\*szorrod* > *\*szarrad* > *szárad*; az alapszó *torreo* ~ *tarlok*, melynek igeneve *tarló*, *tarró*;

*tacendo* ~ fu *\*tokontu* > ug *\*tokont* > m *\*togod* > *tagad*; *tacitē* ~ *\*sziket* > *siket*, *süket*;

*domando* ~ fu \**tomontu* > ug \**tomont* > m \**tomod* > \**tamad* > *támad*; a m szó a népek fegyverrel való megszelídítésének, meghódoltatásának műszava, vö lat *domiti bello* 'haddal megvött népek'; *domito* ~ *tudok*;

*cremando* < ösl ua > nyj \**cromando* > proto-fu \**kromontu* > fu \**korwontu* > ug \**korwont* > m \**korhod* > *korhad*; *cremāmentum* ~ *korhány*;

*dūcendo* < ösl \**deucondo* > fu \**tiokontu* > ug \**tyokont* > m \**gyokod* > \**dogod* > *dagad*, eredetileg a vízdugás igéje; az alapszó *dūco* < ösl \**deuco* > fu \**tioku* > ug \**tyuku*, \**tyuk*, állandó kapcsolatban \**tyuk ik* > *gyuk-ok* > *dugok*, *dug*, 'vezet, visz' → 'odavisz, odadug' → 'dug, bedug', vö lat *aquaeductus* 'vízvezeték';

*horrendo* < ólat \**forrendo* < ösl \**phorsondo* > fu \**borszontu* > ug \**borszont* > m \**borszod* > *borzad*; *horrēbit* ~ *borzong*; *horror* ~ \**borsz* > *borz*; vö. *ferrum* < ösl \**thersom* > nyj \**thorsom* > fu \**thorszu* > ug \**thorsz* > m \**torsz*, kicsinyítő képzővel \**torszok* > *tarack* 'vasmű';

*operando* < ösl \**oporando* > fu \**porontu* > ug \**poront* > m \**forod* > \**farad* > *fárad*, mint *domando* ~ \**tomod* > \**tamad* > *támad*; az ösl szókezdő hangsúlytalan magánhangzó a fu alapnyelvben általában eltűnik, így latin *epulor* ~ magyar *falok* megfelelést is az olyan alakok magyarázzák, amelyekben a szókezdő -e hangsúlytalan volt (pl. *epulāri*, *epulātus*, *epulābar* stb.); az alapszó *óperor* < ösl \**óporo* > fu \**óporu* > ug \**opor* > nyj \**ipor* > m \**ipor*, csak -*kodik* képzővel: *iparkodom*, mint *veneror* ~ *gyönyörködöm*, *temero* ~ *szomorkodom* stb.;

*palpando* ~ fu \**ptolpontu*, \**ptōpontu* > ug \* *topont* > m \**topod* > 1. *tapod*, *tipod*, 2. *tapad*; ugyanezt a jelentésmegoszlást tapasztalhatjuk *toppint* és *tapint*, *tappint* esetében is;

*palpitando* < ösl ua > nyj \**polputando* > fu \**ptolputontu*, \**ptōputontu* > ug \**toputont* > m \**topuzod* > \**topzodik* > *tobzódik*; az alapszó *palpito* < ösl ua > nyj \**polputo* > fu \**ptolputu*, \**ptōputu* > ug \**toput*, állandó kapcsolatban \**toput ik* > m \**topuz-ok* > \**topzok* > *tobzok*, innen *toboz*, *tobozni* (Kalotaszeg); vö *palpebra* < ösl \**palposra* > m *toboz*, *fenyőtoboz*, mivel az csupa szemhéj;

*purgando* < ösl ua, archaikus *\*pūrigando* > fu *\*pīrkontu* > ug *\*pīrkontu*, *\*pīrkont* > m *\*pīrkod* > *pīrkad*; az alapszó *pūrus* 'tisztá', tulajdonképpen 'tisztító tűz', vö ném *Feuer*, gör *pūr* 'tűz' ~ m *pīr-*, ebben: *pīros*, azaz 'tűzes'; vö még *pīrít*, *pīrul*, *pīrongat* stb.

*serpendo* < ösl *\*serpondo* > nyj *\*sorpondo* > fu *\*sorwontu* > ug *\*sorwont* > m *\*sorvod* > *sorvad*, alakváltozata *hervad*; *serpēbit* ~ *surrog*, csak ebben: *surrog-burrog*; *serpens* ~ *surran*, a jelentésváltozásra vö *versans* ~ *\*orson* > *oson*; továbbá: *perdül*, *fordul*, *tekereg*, *csavarog*;

*vergendo* < ösl *\*vergondo* > analogikus *\*vorjondo*, ösl *\*vergit* > nyj *\*verjit* hatására > fu *\*worjontu* > ug *\*worjont*, *\*wirjont* > m *\*virjod* > *virrad*; az alapszó *vergo* ~ *varr* ~ ném *wirken*; a lat szó jelentésváltozása: 'munkálkodik' → 'iparkodik, igyekezik vmerre' → 'hajlik valamerre, különösen az égitestek és általában az idő', és innen érthető a magyar *virrad* jelentése is; *aetas vergit* 'az idő múlik', *vergente die* 'naphaladtakor', *vergentes anni in senium* 'vénségre hajlott az idő'; eszerint a *virrad* eredeti jelentése 'iparkodik (az idő, a nap), reggelre hajlik';

*labando* < ösl ua > nyj *\*lobando* > fu *\*lobontu* > ug *\*lobont* > m *\*lobod* > *\*labad* > *lábadoz*, tkp 'botorkálva jár'; vö *ágynak esett*, *alig áll a lábán* stb.; *labo* ~ *lábbok*; mindezek az igék jelentéstani kapcsolatba kerültek az egészen más eredetű, de hangzásban közel álló láb 'pes' szóval;

*sapiendo* < ösl *\*sapiondo* > proto-fu *\*sopjontu* > fu *\*soppontu* > ug ua > m *\*soppod*, *\*sopod* > *\*sappad*, *\*sapid* > *sáppad*, *sápad*; magashangú alakváltozata *\*sopod* > *\*sipod* > *seped* (r); ez a szó a franciában a tudás, a magyarban a közérzet igéje lett, vö *sapēre* > fr *savoir* 'tud';

*rubendo* < *\*rufendo* < ösl *\*ruthondo*, *\*ruthrondo* > fu *\*ruthontu* > ug *\*ruthont* > m *\*ruthod* > *rothad*, *rohad*; *rubor* ~ *rőt*, -s képzős származéka *\*rethes* > *\*retves* > *redves*, másrészt *\*rethes* > *\*rehes* > *reves*; a latin nyelvi hangalakok oly változatosak (*ruber*, *rūfus*, *russus*, *rutilus*), hogy mással, mint nyelvjárási hatásokkal, nem magyarázhatjuk; úgy látszik, a finnugor vagy az ugor alapszavakban is keveredtek nyelvjárási alakok, így a fu *\*ruthontu* mellett számolnunk kell nyelvjárási *\*rufontu*

*alakkal*, melynek folytatása magyar *\*ruvod*, ebből *-t* képzővel igenévi *\*ruvoszt* > *ruvosz* > *ravas* 'róka'; *rūfus* ~ *ruv*, *\*rov*, csak kicsinyítő képzővel: *róka*.

*premo* < ősl *\*premo* > nyj *\*promondo* > proto-fu *\*promontu*, *\*primontu* > fu *\*pirmontu* > ug *\*pirmont* > m *förmed*, tkp '(nyálat) förmed vkire', vö *nyálat freccsent*, és innen *\*ráfrecsent vkire* > *räreccsent vkire*, múlt időben: *räreccsentett*;

*cingendo* < ősl *\*cigondo* (nazális infixum nélkül!) > fu *\*kikontu* > ug *\*khikhont* > m *\*hihöd*, *\*hühöd* > *\*üved* > *övedz* > *övez*; az alapszó *cingit* < ősl ua, nazális infixum nélkül *\*cigit* > fu *\*kiki* > ug *\*khikh*, *\*khüh* > m *\*hüh* > *\*üh*, *\*üv*; csak *-ő* képzős igenévi származéka maradt fenn: *ő* > *öv*, tkp mintegy *\*övő*; *-dér* képzős származéka *heveder*, vö rom *încingătoare*, *cingătoare* 'öv, derékkötő', természetesen mind a magyar *heveder*, mind a neki megfelelő román *cingătoare* különnyelvi alkotás;

*verso* < ősl *\*vorstsando* > fu *\*worstsontu* > ug *\*worscsont*, *\*orscsont* > m *\*orscsod* > *ocsódik* > *ocsúdik*, tkp *forgódik*; *-rcs-* > *-cs-* mint *korcsma* > *kocsma*, *görcs* > *göcs* stb.; *versans* ~ ug *\*worscson* > m *\*orson* > *oson*; *versābile* ~ *orsó*, alakváltozata *varsa*, *vörse*; *versāmendum* ~ *ocsmány*, tkp *\*hányadék*';

*valendo* < ősl *\*valondo* > fu *\*wolontu* > ug *\*wolont*, *\*woljont* > m *\*vojod* > *vajódik* > *vajúdik*; *valuit* ~ *viv*, *ivik*, *juvik*; *valeo* < ősl ua > nyj *\*valoo*, *\*valo* > fu *\*wolu* > ug *\*wol* > m *\*val-ok*, ebből harmadik személyű *\*val* > *\*vál*, visszaható alakja *válik*, innen *válom*, emennek műveltetője *vált*, újabb *választ*, névszói származék *választ* > *válasz*; ide tartozik a ném *Wahl* is, amelyet *volo*, *willen* családjába szoktak vonni, talán joggal, ha ti. latin *valeo* és *volo* rokonok, ami éppen nem lehetetlen;

*angendo* < ősl *\*angondo* > fu *\*onkontu* > ug *\*onkont* > m *\*ogod* > *aggódik*; vö *angor* ~ *agg*, régi *ag*; főnévből melléknév, mint *jējūnium* ~ *éh* s mások, pl. *ravas*;

*ulcerando* < ősl *\*volcorando* > fu *\*wōkorontu* > ug *\*wokoront* > m *\*vokorod* > *vakarózik*; *ulcero* ~ *vakarok*;

*temerando* < ősl ua > nyj *\*tomorando* > fu *\*szomorontu* > ug *\*szomoront* > m *szomorod-ik*; *temerābitur* ~ *szomorog* (r); *temero* ~ *szomorkodik*, mint *operor* ~

*iparkodom* stb.; a *szomor-* töből *-ít* képzővel *szomorít*, *-ó* névszóképzővel *szomoró*, innen *szomorán*, ma: *szomorú*;

*vapōrándo* < ősl ua > fu *\*wopōróntu* > ug *\*woporont*, *\*oporont* > m *\*oporod* > *\*aporodik* > *áporodik*; vö *\*forod* > *\*farad* > *fárad*, *\*tomod* > *\*tamad* > *támad*; *vapōro* < ősl ua > fu *\*wpōru* > ug *\*pōr* > m *\*porl-ok*, innen a harmadik személyű *\*porl* > *\*parl* > *párl-ik*, *pállik*; más alakokban, amelyekben a hangsúly a harmadik szótagra esik (pl. *vapōráre* stb.) és amelyekben így mellékhangsúlyt kap a szókezdő *va-* szótag is: *vapōrá-* ~ fu *\*woporō-*, *\*woporā-* > ug *\*oporā-* > m *\*oporā-*, ennek alapján analogikus *\*opar* > *\*apárl* > *abál* 'párl, párol', alakváltozata *abárol*; *vapōrārium* ~ *pára*, *pá-* kezdettel, nyilván a *párol*, *párlík* analógiájára, talán már finnugor kori *\*wpōrērju* folytatásaként;

*surgendo* < ősl *\*surrondo* > fu *\*surkontu*, *\*sirkontu* > ug *\*sirkont* > m *\*sirköd* > *serked*, vö *szipog* > *\*szipög* > *szepeg*, *tipor* > *\*tipör* > *teper*; ugyanígy *surgens* < ősl *\*surgont* > fu *\*surkon*, *\*sirkon* > ug ua > m *\*sirkön* > *serken*;

*curvando* < ősl ua, nyj *\*curbando* > fu *\*kurbontu*, *\*kurbontu* > ug *\*kurbont* > m *\*kurböd* > *görbed*, *görbedsz*; *curvē* ~ *gurba*, *görbe*; *girba*, *gurba*; *curvo* > rom *curb* 'meggömbít, meghajlít'; lat *-rv-* ~ fu *-rb-*, mint lat *-lv-* ~ fu *-lb-*, *-p-*: *calvendo* < ősl *calvondo* > nyj *\*calbondo* > proto-fu *\*kolbontu*, nyj *\*kolpontu* > fu *\*kōpontu* > ug *\*kōpont* > m *koppod* > *koppad*, ennek *-t* képzős múlt idejű igenévi származéka *\*kopaszt* > *kopasz*, *kopac*; *calveo* ~ *kopom*;

*cubando* ~ fu *\*kubontu* > ug *\*kubont* > m 1. *\*kubod* > *\*kubbad*, *gubbad*, műveltetője *gubbaszt*, 2. *\*kibod* > *\*kiböd* > *\*kebbed* > *gebbed*, a betegen fekvés igéje, mint a latin *cubat* is: *haec cubat*, *illa valet* (Ovidius) 'egyik beteg, másik jól vagyon';

*mīrando* ~ *mered*; *mīrābitur* ~ *mereng*; *mīrābile* ~ *merő* (más ez: *merācē* 'elegyítetlenül' ~ *merő*);

*putrendo* < ősl *\*putrondo* > fu *\*pitrontu*, *\*pirrontu* > ug *\*pirront* > m *\*firröd* > *förröd* > *feredik*, alakváltozata *fürdik*, a sárfürdőben való fürdés igéje; *\*putridāle* ~ *fertő*; *\*putridābit* ~ *ferteng*, *fetreng*;

*pallendo* ~ *fülled*; *pallet* ~ *fül*, műveltetője *\*fült* > *füt*, mint *\*sült* > *süt*; mind a lat *pallet*, mind a m *fül*, *fülled* a rossz közérzet igéje;

*oriendo* < ősl *\*oriundo* > fu *\*orjontu*, *\*irjontu* > ug *\*irjont* > m *\*irrod* > *ered*; az alapszó *oritur* < ősl *\*orit* (palatális o!) > fu *\*ōri*, *\*eri* > ug *\*er* > m *ér*, *odaér*, eredetileg 'vhonnan ér', majd 'vhová ér', vö a jelen idejű román *el pleacă la București* 'Bukarestbe indul, ered', és a múlt idejű *el a plecat la București* 'elutazott Bukarestbe' (és ott is van, oda is ért); *orīgo* ~ *örök*, alakváltozata *oreg*, eredetileg főnév, vö *vertigo* ~ *ördög*; *īgo* ~ *-ék*, lényegében tehát *örök* szavunk tkp *ér* ige *-ék* képzős származéka;

*tependo* ~ *teped* (r) 'marcesco, flaccesco, exsiccor, corrugor';

*callendo* < ősl *\*callondo* > fu *\*kollontu* > ug *\*khiljont*, nyj *\*khilgyont* > m *\*higyöd* > *heged*, *hegged*, a magyarban gyakori *-gy-* > *-g-* változással: *igyenés* > *igenyes* (nyj), *szégye* > *cége* (vö SzLJ 494), *levābit* ~ *\*lewegy* > *leveg-*, *levegő*; *pendet* ~ *\*figy* > *függ* stb.; *callum* ~ (*dió-*)*haj*, *hég*, *seb-hely*, *pikkely* (> *\*pisk-hely*):

*terrendo* < ősl *\*ternondo*, nyj *\*tornondo* > fu *\*szorontu* > ug *\*szirnyont* > m *\*szirnyöd* > *szörnyed*; *terribile* ~ *szörnyű*, *terror* ~ *\*szörn* > *\*szörl*, *szőr*, mint *\*perl* > *\*börl* > *bőr* (~ *pellis*), idevaló a ném *Dorn* 'tüske';

*torpendo* < ősl *\*torpondo* > fu *\*torpontu*, *\*tirpontu* > ug *\*tirpont* > m *\*tirpöd* > *terped*, műveltetője *terpeszt*, ebből *terpeszkedik*; vö *torpens* ~ *torpan*;

*\*brachiando*, *\*bracchiando* ~ proto-fu *\*wrokjontu* > fu *\*wrokkontu* > ug *\*rokkont*, *\*ronkont* > m *\*rogod* > *ragad*, mint *szokod* > *szakad* stb.; a m szó jelentésváltozása: 'átkarol, karjába fog' → 'megragad'; az alapszó *brachium* ~ *rag* (r) 'terü-láb', amely a görög *brachiōn* 'kar, állatoknál szügy' átvétele; őslatin kori görög jövevényszavaink kérdését l. a Függelékben;

*decorando* < ősl ua > nyj *\*docorando* > fu *\*tokorontu* > ug *\*tokoront* > m *\*tokorod* > *takarodik*; *decoro* ~ *takar*, ennek *-ít* képzős származéka *takarít*; *decorōsē* ~ *takarosa-n* > *takaros-an*, innen *takaros*.

A *szomorodik*, *takarodik*, *rakodik* igékben található *-odik* képző alakpárja *-ódik*, ritkábban *-ózik*. Ez az az új



változat, amelynek segítségével a mai magyar nyelvben bármelyik igéből alkothatunk új, visszaható jelentésű igét: *tesz*, *ír*, *akar* mellett *tevődik*, *íródik*, *akaródik*. A régi *takarodik* és *rakodik* mellett is van *takaródik*, *rakódik*; ezek a modernebb alakok, melyek a régiektől nemcsak hangzásban, hanem némileg jelentésben is különböznek. Az *-am* (< *-aml*) képzős, valamint az *-ap-ik* (< *\*-apl* < *\*-ampl*) képzős igék egy részének van *-odik* képzős származéka is; gyakran csak ez a teljesebb származék maradt fenn. A *fut* mellett a régi nyelvben volt *futamlik* és *\*futaml* > *futam*, *futamik* is; ehhez az utóbbihoz kapcsolódik az *-odik* képzős *futamodik*. Vö *vet*, *csúsz*, *úsz*, *fér*, *jár* mellett *vetemedik*, *csuszamodik*, *iszamodik*, *füremedik*, *iramodik*, valamint *áll*, *ül*, *jár*, *telik* (régii *tel*) mellett *állapodik*, *ülededik*, *gyarapodik*, *telepedik*. Az *sz-szel* bővülő igék alakjaik egy részét az *-od* képzős tő segítségével képzik: *cselekszik*, *cselekedet*, *cselekedtem*, *cselekedni* stb. (*cselek-* ~ *intellig-*).

Az *-amodik*, *-emedik*, valamint *-apodik*, *-epedik* képzők fejlődéstörténete:

*fulminando* < ösl *\*phlogmonando* > nyj *\*phlo(g)mnan-do* > fu *\*wlomlontu* > ug *\*wilomlont* > m *\*vilamlod* > *villámodik*; *fulminis* ~ *villám*;

*\*sediminando* < ösl *\*sedimonando* > nyj *\*sedimnando* > fu *\*setimlontu* > nyj *\*selimlontu*, *\*selimplontu* > ug *\*seliplont*, nyj *\*seleplönt* > m *\*hileplöd* > *\*ilepled* > *ülededik*; *sediminis* ~ *ülep*.

Hogyan kell magyaroznunk a *\*vilamlod* > *villámodik*, valamint az *\*ilepled* > *ülededik* változást, pontosabban az *l* hang eltűnését? Nyilván analógiával, az *e* változás korában még használatos alapszók analógiájával, melyek ragtalan alakja: *\*vilaml* > *\*villam*, a szóvégi *l* teljesen szabályos eltűnésével, *\*ilepl* > *\*ilep*, mint *\*lepl* > *lep* (~ *\*nebulat!*). Ezek a hangtörvényszerű ragtalan alakok hatoltak be aztán az *\*ilepedik*-féle származékokba, és így keletkeztek az analogikus *\*ilepedik* > *ülededik*-féle mai alakok. (A régi *\*villam* műveltetője *\*villamt* > *villant*, ezzel párhuzamosan *\*villam* > *villan*.)

Néhány idetartozó igének az alapszava eltűnt:

\**satullāminando* (vö *satullo* 'megelégitdegélem') < ősl \**satullāmonando* > nyj \**satullāmnando*, \**stullāmnando* > proto-fu \**stjullōmontu* > \**styillomlontu* > ug \**scsillomplont*, nyj \**scsilloplont* > m \**csilloplod* > *csillapodik*; az egykor még meglevő \**csillap* ige származéka az *-ít* képzős *csillapít*; ami az ősl nyj-i \**sat-* > \**st-* hangváltozást illeti, vö *satullus* > rom *sātul* 'jóllakott, betelt', ebből határozói *de sātul* > *destul* 'elég, eléggé', melynek igei származéka az *indestulez* 'kielégít, eleget tesz; jóllakat', visszahatója *mā indestulez* 'kielégülök, jóllakom', azaz tehát: 'csillapodom'; ősrokon a ném *still*, *stillen* ~ *satullus*, *satullāre*, mint *sēlectus* ~ *schlecht*, *sēparāre* ~ *sperren*;

\**stāminando* < ősl \**stāmonando* > fu \**styōmlontu* > ug \**scsomplont* > m \**csomblod* > \**csombolod* > *csombolyodik*; *-ék* képzős származéka \**csomblék* > \**csomblyokos* > \**csombjok* > *csimbok*, *csimbók*; a hangeltérésre vö, hogy szorít ige nk *-ék* képzős származéka *szurduk* < \**szuriduk* < \**szurujduk* < \**szurujtok*;

\**ponderāminando* < ősl \**pondorāmonando* > proto-fu \**pontorōmontu*, \**pontrōmnontu* > fu \**potrōmlontu* > ug \**pitomlont* > m \**ficomlod* > *ficamodik*, *ficamedik*; *-ít* képzővel *ficamít*; *pondoro* ~ *facсарok*, *ponderābit* ~ *fin-torog*, *ponderat* ~ *peder*.

Néhány praeverbiumos ige:

*impingendo* ~ *bököd*; *impingit* ~ *bök*;

*adjungendo* ~ *csügged*; *adjungit* ~ *csügg*;

*exsiccando* ~ *szikkad*; *exsiccare* ~ *szikár*;

*ēvolando* ~ *szalad*; ősl nyj-i \**exvolacto*, \**xvolacto* ~ *szalajt*;

*exsecando* ~ *szakad*; ősl nyj-i \**exsocacto*, \**xsocacot* ~ *szakajt*;

\**exsomniaando* ~ *szunnyad*; ősl nyj-i \**exsomniaacto* ~ \**szunyyét* > *szundít*, igenévi alakja régi \**szunyyétó*, *-n* raggal \**szunyyétán*, ebből elvonva \**szunyyéta* > *szunyyéta*; \**exsomniaire habet* ~ *szendereg*;

*suggerando* < ősl ua > nyj \**suggorando* > fu \**sukkorontu*, \**sunkorontu* > ug \**sunkoront* > m \**sugorod* > *zsugorodik*; *suggerābit* ~ *zsugorog*; ősl nyj-i \**suggeracto* ~ *zsugorít-ok*;

*sējungendo* < ősl \**sējungendo* > nyj \**sājungondo* > fu \**sōjikkontu* vagy \**sōjīkontu* > \**sījīkontu* > ug \**sīkont* >

m \**sīkod* > *sikkad*; az *-ít* képzős alak *sikojt* > 1. *sikít*, 2. \**sikót* > *sikolt*; ugyanígy, \**rikojt* > 1. *rikít*, 2. \**rikót* > *rikolt*;

*convolvendo* ~ *gombolyodik*, *gabalyodik*, *gomolyodik*; *-ít* képzős alakok: *gombolyít*, *gabalyít*, *gomolyít*; \**convolvulus* ~ *gomolyog*, *gombolyag*;

*congruendo* < ősl \**congruondo* > fu \**kunkrontu* > ug \**kukront*, \**kukuront* > m *kukorodik*, *kunkorodik* (másodlagos nazalizálódás!); *congruo* ~ *guggok*, újabban *guggolok*;

\**congūrando* (vö rom *inconjurīnd!*) < ősl \**congūrando*, nyj \**congiurando* > fu \**kunkjurontu* > ug \**kuntyuront*, \**kuncsuront* > m \**kongyorod* > \**konyorod* > *kanyarodik*; \**kuncsorod* > *kucorodik*; vö \**congūrābit* ~ *kanyarog*, *kuncsorog*, *kucorog*; a fontosabb görög jövevények listáját l. a Függelékben;

*commiserando* ~ proto-fu \**kumeserontu* > fu \**kuwesserontu*, \**kweserontu* > ug \**kweseront* > m \**keseröd* > *keseredik*; *commiserābitur* ~ *kesereg*; a régi \**keser-* tő származéka *keserő* > *keserü*;

*dēcurrendo* ~ *tekeredik*; *dēcurrent* ~ *teker*, vö *Tekerőpatak*; \**dēcurrebit* (Comp 274) ~ *tekereg*;

*dēviando* < ősl \**dēvechando* > m \**tévehed* > 1. *téved*, 2. *tévejedik*; *dēviābit* ~ *tévejeg*;

*prōvocando* < ősl ua > nyj \**prōvcando* > \**prūcando* > fu \**wrīkontu* > ug \**rikhont* > m \**rihod* > *riad*, ebből *riaszt*, emebből meg *riogat*; *prōvoco* ~ *rívok*, *prōvocābat* ~ *rivall*, *prōvocābit* ~ \**rivog* > *ripog*, *prōvocans* ~ *rikkan*, és e *rik-* tő származéka az *-ít* képzős *rikít*;

*prōjiciendo* ~ *reked*, vö *prōjiciens* ~ *rekken*, *prōjectat* ~ *rejt*.

## 12. A DENOMINÁLIS IGEKÉPZŐK. A PARTICIPIÁLIS IGEK

A legelterjedtebb latin denominális igekepző az *-ā*. Képzéstípusok:

1. a) A *cūra*, *fuga*, *planta* mellett *cūrāre*, *fugāre*, *plantāre*; Meillet és Vendryes szerint ez az alaptípus (Comp 272);

b) A *jūdex*, *aequus*, *dōnum*, *laus*, *labor*, *fluctus* mellett *jūdicāre*, *aequāre*, *dōnāre*, *laudāre*, *laborāre*, *fluctuāre* (Comp 272).

2. A *-to* végződésű múlt idejű igenevek alapján: a *dic-tus*, *cantus*, *jactus*, *pulsus*, *versus*, *volūtus* alapján *dictāre*, *cantāre*, *jactāre*, *pulsāre*, *versāre*, *volūtāre* (Comp 271); a vulg lat-ban az *oblītus*, *dīrectus*, *conventus* alapján *\*oblītāre*, *\*dīrectāre*, *\*conventāre* stb., vö rom *uitare*, *īndreptare*, *cuvīntare*.

A *domitus*, *habitus* mellett természetesen *domitāre*, *habitāre* és ezek mintájára aztán *clāmitāre*, *agitāre* stb.

3. A *-men* végződésű névszói származékok alapján: *nōmen*, *exāmen*, *fulmen*, *lūmen* mellett *nōmināre*, *exāmināre*, *fulmināre*, *illumināre*.

A magyar nyelv szókészletében valamennyi típusnak a képviselői jelen vannak:

*laudo* ~ áld; *jūdicābat* ~ ítél; *dōnābat* ~ tanál, talál; továbbá *cessat* ~ késik; *mersat* ~ merít; *spectat* ~ sejt; *pensat* ~ fűz; *vīsitat* ~ vezet; *pensitat* ~ fizet; *clāmito* ~ kiáltok; *domito* ~ tudok; *vomito* ~ ontok; *ēvomito* ~ szántok; *\*involūtātio* ~ boltás; *dēspectat* ~ tesped < *\*tespejt*; *prōjectat* ~ rejt; *coacto* ~ hajtok.

Sőt a magyarban olyan participiális igék is vannak, melyek megfelelői csak a neolatin nyelvekben találhatók meg:

(*il*) *oublie* < lat *\*oblītat* < ősl *\*opileivitat* > nyj *\*pileivitat* > proto-fu *\*pelejwite* > fu *\*pelejite* > ug *\*peleit* > m *felejt*, alakváltozata *\*felejd* > *feled*; vö rom *a uita* 'felejt';

(*in-*)*dreaptă* < lat *\*dīrectat* < ősl *\*dvisrectat* > nyj *\*dvirrectat* > proto-fu *\*twirrekte* > fu *\*tūrrekte* > ug *\*tūrrekht* > m *\*tūrleht* > *törlejt* > *törlít* (r); a m szó jelentésváltozása: 'megigazít' → 'annak rendje és módja szerint megcsinál, megalkot'.

Gyakran persze sem a latinban, sem a neolatin nyelvekben nem mutatható ki a participiális eredetű magyar ige megfelelője. Ilyenkor a magyar szót virtuális latin szavakkal írjuk le. A magyar szó és a virtuális latin szó alapján rekonstruált őslatin szavak egy része magától értetődően az őslatinban is csak szólehetőség volt, nem pedig valóságos léttel bíró szó. Más része azonban éppen

valóságos léttel bíró szó lehetett, hiszen nyilvánvaló, hogy a latin szókincs nem folytatja, nem is folytathatja teljes egészében az őslatin nyelv szókincsét. Az őslatinban reális léttel és csak virtuális léttel bíró szavak elkülönítésére mai ismereteink mellett nem vállalkozhatunk. Egyes kirívó esetekben azonban már most is véleményt formálhatunk magunknak. A francia *oublier*, román *a uita* és magyar *felejt* alapján rekonstruált őslatin *\*opileivitāre* minden bizonnyal valóságosan létezett és használt szó volt.

Néhány participiális eredetű magyar ige:

*\*solūto* (*solūtus* mellett *\*solūto*, mint *volūtus* mellett *volūto* 'forgatom, hempelygetem, hengerítem') < ősl *\*sol-vūto* > fu *\*sōwūtu* > ug *\*sowut*, állandó kapcsolatban *\*sowut ik* > m *\*howut-uk* > *\*ovtuk* > *ovdok* (HB) > *oldok, old*; *solvendo* ~ *olvad*; *exsolvit* ~ *sül*; *\*exsolvēbit* (Comp 274) ~ *süllöng*; *exsolvendo* ~ *\*süled*, csak -ő képzős névszói származékában: *süldő*;

*\*secūtat* < ősl *\*sequūtat* > nyj *\*secūtat* > fu *\*sekīte* > ug *\*sekhit*, *\*sekhēt* > m *\*sehet* > *\*sihet* > *siet*; tkp 'nyomon követ'; *secūtōris* ~ *siheder*, tkp 'az úr nyomában járó; csatlós-féle';

*\*lūcto* (vö ném *leuchten* 'resplendir, briller') < ősl *\*leucto* > proto-fu *\*lioktu* > fu *\*ljoktu* > *\*joktu* > ug *\*jokht*; *\*jokht ik* > m *\*johtuk* > *gyojtok* > *gyújtok*; visszazható alakja *\*gyojlik* > *gyúl*, eliktelenedéssel, mint *hajlik, bomlik* > *hajol, bomol* stb.; -lūmino ~ *gyaonom*;

*\*stricto* (*strictus* mellett *\*stricto*, mint *dictus* mellett *dicto*) < ősl ua > nyj *\*structo* (hátraható veláris illeszkedéssel) > proto-fu *\*sztruktū* > fu *\*szruktū* > ug *\*szurukht*; *\*szurukht ik* > m *\*szuruht-uk* > *szorojtok* > *szorítok*; az -ék képzős származék ómagyar *\*szuruhtuk* > *\*szurujtuk* > *\*szurujduk* > *\*szuriduk* > *szurduk* 'szoríték'; *stringo* ~ *\*szorog* > *szorong*, vö *szorgalom, szorgos, \*szorgat* > *zargat*, tkp 'szorongat';

*\*juncto* (vö *junctus* 'összefoglalt') < ősl ua, nyj *\*jucto* > fu *\*juktu* > ug *\*jukhtu* > m *\*juht* > *jut*; a m szó jelentését illetően vö *adjungit* 'hozzákapcsol' > rom *ajunge* 'ér, jut; eljut'; *jungo* < ősl ua > fu *\*junku* > ug *\*junk* > m *\*jog-ok, \*jog*; csak műveltető származékában: *\*jogtat* (HB) > *iktat*;

\**fricto* < ösl \**phructo* (vö gör *phryktos* 'frictus') > fu \**wruktu* > ug \**rukht*; \**rukht ik* > m \**roht-uk* > \**rajtok* > *rátok* > *rántok*, *ránt*, vö *rátotta*, ebből népnyelvi rom *ratotă* 'tojásrántotta'; a ném *braten* 'ránt' vagy ősrokon, vagy a finnugorból való átvétel;

\**monito* (*monitus* mellett \**monito*, mint *domitus*, *habitus* mellett *domito*, *habito*) < ösl \**monuto* > fu \**monutu* > ug \**monut*; \**monut-ik*, nyj \**mont-ik* > m *mondok*, *mond*; vö *monens* ~ \**bolon*, csak műveltető alakja él: *bólint*; *monumentum* ~ *bálvány*;

\**pictitat* (mint *dictito*, *factito*) < ösl *ua* > fu \**pektjete* > ug \**petyet*, \**pecset* > m *feset*, ragozva *fesetek* > *festek*, innen elvonva *fest*, egyetlen *-st* végződésű igénk; *-ék* képzős származéka *festék*; lat *-ct-* ~ m *-s-*, mint *pecten* ~ *fésű* esetében is;

\**pellectat* (vö *pellicio*, *pellectum* 'hitegetem, csalogatom') ~ fu \**pellekte* > ug \**pellekt*, \**pillekht* > m \**fillej*t > *fillent*, *füllent*; vö *kaparít* > *kaparint*, valamint \**fricto* ~ *ránt*.

Ezeknek s az ezekhez hasonló participiális igéknek az alapján vonták aztán el a magyar-ági fejlődés rendjén egyrészt a *-t* műveltető igeképzőt, másrészt pedig a számos *-cto* végződésű ige alapján (mint amilyenek a *dicto*, *picto*, *merso* < \**mercto*, \**lūcto*, \**stricto*, \**jucto*, \**fricto* stb.), amelyekben a *c* mássalhangzó eredetileg persze nem a „képző“, hanem az igei tő tartozéka, a *-kht*, *-okht*, *-ekht* > *-ojt*, *-ejt* > *-ít* műveltető vagy mozzanatos igeképzőt. Ez az *-ít* képző, mely ma névszókhoz is járul (*kék*, *lelkes* mellett *kékít*, *lelkesít*), még egyre terjed. A régi műveltető *szállat*, *állat* alakokat csak nemrég szorította ki véglegesen az *állít*, *szállít* (Arany még mert így írni: Állata örzeni négy alabárdost).

Arra számos példát hozhatnánk fel minden nyelv fejlődéstörténetéből, hogy a képzővel érintkező tőhangzó a képző hangtestébe olvad. Ennek az az oka, hogy a nyelvet, tanuló új nemzedék a szóalakot mindig csak a közvetlenül adott analógiák alapján tagolja szótőre és képzőre, és ezért a határt nemegyszer helytelenül vonja meg köztük. A latin *servātōrem* így tagolandó: igető *servā-*, névszóképző *-tōrem*. A román-ági fejlődés rendjén azonban a beszélők így tagolták: igető *sărb-*, névszóképző *-ătoare*,

és az így elvont új *-ătoare* képzőt aztán mindenféle típusú ige tövéhez hozzátoldották: az *a trece* 'átmegy, elmúlik' alapján *trec-ătoare* 'hágó', az *a ședeă* 'ül' alapján *șez-ătoare* 'fonó'.

Az olyan igék, mint *kutat*, *kuntat* (r) nyilván különnyelvi alkotások, melyeknek *-at* végződése azonos a *járat*, *mozgat*, *sejtet* igéink *-at*, *-et* végződésével, *-t* műveltető képzőnk hosszú változatával:

*capto* ~ fu *\*koptu* > ug *\*kof*t, *\*kopft* > m *\*kof*t, *\*koht*; ehhez járult aztán a műveltető képző: *\*kof*tat > *\*kow*tat > *kú*tat, *kut*at; vagy pedig: *\*koht*at > *\*kojt*at > *kaj*tat (nyj); de megmaradt a *p* hang ebben: *captōris* ~ *kaptár*;

*computo* ~ fu *\*kumputu* > *\*kum*ptu > ug *\*kum*t ik > m *\*kunt*uk, innen *\*kunt*, műveltető *kuntat* (r).

A régi magyar nyelvben az *-at*, *-et* képző hangalakja teljesen egybeesett a harmadik személyű múlt idejű igealakokkal. A mai *esett* régi alakja ugyanis *eset* volt. E hangtani egybeesés talaján némely esetben keveredés történt a műveltető igei származék és a csak múlt időben használt igék múlt idejű igealakja közt. A *\*spērāminis* ~ *szerelem* szóegyezés alapján biztosan következtethetünk arra, hogy a régi magyar nyelvben használatos volt egy *\*szer* alakú ige, a latin *spērat* megfelelője:

*spērat* ~ fu *\*szwēre* > ug *\*szwer*, *\*szer* > m *\*szer*.

Ennek az egykori megvolt magyar *\*szer* igeének ma már csak *-et* képzős származéka él: *szeret*. Ez az *-et* képző talán azonos a *járat*, *perget* szavaink műveltető képzőjével. De az sem lehetetlen, hogy elhomályosult múlt időről van szó, hogy a régi magyar nyelvben a *\*szer* igeének csak múlt idejű alakját használták, mint ma a *szokik* esetében: *nem szoktam odajárni*. Ha ez az utóbbi feltevés helyes, akkor a *szeret* eredeti alakjai nem *szeretek*, *szeretsz*, *szeret*, hanem a múlt idejű *\*szeretem* 'szerettem'. *\*szeretel* 'szerettél', *szeret* 'szerett, szeretett' volt. Talán ennek az állapotnak emlékezetét őrzi az, hogy egyes nyelvjárásokban ma is *szeretel* a második személyű alak, és ehelyett: *szeretek sétálni*, ezt mondják: *szeretem sétálni*.

Bizonyára így kell értelmeznünk *lát* igénket is. Valójában múlt idejű alak, melynek hangfejlődése:

*nōtum* < ősl *\*gnōtom* > proto-fu *\*klōtu* > fu *\*llōtu* > ug *\*lot*, archaikus *\*lotu*, állandó szerkezetben *\*lotu-mi* (~ *notum mihi*) > m *\*latum*, harmadik személyben *\*lat* > *lát*, innen *látom*, később, a múltidejűség tudatának megszűntével *látok*, *látsz*, *lát*.

Bonyolult kérdés az *-ít* végződésű igék kronológiája. Melyek az új alkotások, melyek mennek vissza a finnugor alapnyelv vagy éppen az őslatin alapnyelv korára? Pontosabban: a fejlődés melyik szakaszán vonták el azokból az igékből, amelyekben az *-ít* (persze korábban *-okht*, *-ekht* stb.) végződés etimologikus volt, az új *-ít* képzőt, vagyis: a fejlődés melyik szakaszán kezdtek ezzel a képzővel új szókat alkotni?

Biztosan tudjuk, hogy *-ít* végződésű igéink egy része őslatin kori: *mersat* < ősl *\*merctat* > *merít*; *\*directat* (vö rom *îndreaptă!*) < ősl *\*disrectat* > magyar *törlejt*, *törlít* (r). De már az *állít*, *szállít* a régi *állat*, *szállat* helyett egészen fiatal fejlemény. Általában fiataloknak látszanak azok az *-ít* képzős igék, melyek alapszava ma is használatos: *takarít*, *kaparít*, *mosít* a ma is használt *takar*, *kapar*, *mos* mellett. Talán régebbiek a *szakít*, *feszít*, *említ*-félék, amelyek mellől már eltűnt az egykori *\*szak*, *\*fesz*, *\*eml* alapszó. Bizonyosan régi a *tanít*, hiszen megfelelője megvan a cseremiszen (*tunyk*- 'tanít') és a mordvinban (*tonafy*- 'ua').

Nos, ez az igen régi — finnugor alapnyelvi — ige már analogikus alkotás, a latin nyelvben nincs etimologikus megfelelője. Alkatát azonban felderíthetjük és megvilágíthatjuk a latin nyelv segítségével. Mindenekelőtt: a *tanít* elválaszthatatlan a *tanú*, *tanakodik*, *talál* < *tanál* szavaktól, melyekkel egyetlen etimológiai szócsaládot alkot. A legfiatalabb *tanakodik* éppen a *tanít* származéka: *tanít* > *tanojt*, ebből *\*tanojtkodik* > *\*tanojkodik*, *\*tanajkodik* > *tanākodik* > *tanakodik*, vö *gyanít*, *gyanakodik*; *említ*, *emlékezik*. A *talál*, régi *tanál* szemmel láthatólag *-ál* képzős ige, töve *tan-*, ez a latin *dōno* megfelelője (l. az Igenézetek című szakaszban). A ma már eltűnt, de egykor megvolt *\*tan* < *\*ton* ige *-ó* képzős névszói származéka *tanú* < *tanó*, melyet a virtuális latin *\*dōnax*, *\*dōnācis* szóval egyeztetetünk.



A *dōno* participiuma *dōnātus*. Milyen participiális igék képezhetők az *ā*-tövű igék szokásos participiuma alapján? A latin nyelvben semmilyenek! Jól jegyezzük meg: a *dīco*, *dictum* mellett van *dicto*; a *mergo*, *mersum* mellett van *merso*; a *habeo*, *habitus* mellett van *habito*; a *volvo*, *volūtum* mellett van *volūto*. Ámde a *dōno*, *dōnāre* típusú igék mellett nincs participiális ige.

Csak a *cubo*, *cubāre*, *cubitum* típusú igéknek van participiális származéka: a *cubitum* alapján *cubito* 'gyakran lefekszem', a *domitum* alapján *domito* 'megszelídít, megjuháztat' (*domo*, *domāre*, *domitum*). Ezeknek a participiális igéknek etimologikus *-ito* végződését vonták el képzőként, és az így elvont képző segítségével alkották meg a *clāmo*, *clāmātum* vagy *penso*, *pensātum* és *dicto*, *dictātum* mellé az analogikus *clāmīto* 'kiált', *pensito* 'fizet', *dictīto* 'mondogat' származékokat. Ezek a származékok a magyar nyelv tanúskodása szerint őslatin koriak: *clāmīto* ~ *kiáltok*, *pensitat* ~ *fizet*.

*Tanít* szavunk amellett tanúskodik, hogy a magyar-ági fejlődés rendjén, már a finnugor alapnyelvben egy új participiális ige-típus alakult az *-ātum* végződésű participium és a *-cto* igevégződés (*dicto*, *\*stricto*, *merso* < *\*mercto* stb.) kontaminációja révén: *dōnātum* és *\*dōnācis*, valamint *dictum*, *dicto* viszonylatai alapján *\*dōnacto* > fu *\*tōnoktu* > ug *\*tonokht*; *\*tonokht ik* > m *\*tonohtuk* > *tanojtok* > *tanítok*. (Mondanom sem kell, hogy itt a „latin“ *\*dōnacto* pusztán magyarázó alak. Magyarázó alak a *\*stricto* (~ *szorít*) is, de ennek képzésmódja teljesen meg egyezik a *dicto*, *penso*, *domito* képzésmódjával, és ezért a latinban virtuális léte van. A magyarázatul adott *\*dōnacto* szónak azonban virtuális léte sincs.)

*Fenyít* szavunkat is ábrázolni tudjuk latin nyelvi elemekkel. „Megfelelője“ *\*minacto* < *\*mnacto* < *\*pnacto* < ősl ua, nyj *\*penacto*. Tudnunk kell azonban, hogy az *-acto* igeképző az őslatin nyelvegység idejében, a latin és a finnugor nyelvek elszakadása előtt egyáltalán nem létezett, hanem csak később, a proto-finnugorban vagy az őslatin jelleget még őrző, finnugorra menendő késő-őslatin nyelvjárásban hozták létre. Egyes *-ít* képzős igéink korának pontosabb meghatározása a jövő feladata. De az mindenképpen bizonyos, hogy az *-ít* végű igék tövét fej-

lődéstörténetük pontos ismerete nélkül is azonosítani tudjuk a megfelelő latin igével:

*quasso* ~ *has-ít*; *quassando* ~ *hasad*;

*exseco* ~ *szak-ít*; *exsecando* ~ *szakad*;

*ēvolo* ~ *szal-ajt*; *ēvolando* ~ *szalad*; *ēvolo* ~ *száll*;  
*ēvolābat* ~ *\*szolál* > *\*szilál* > *zilál*, vö rom *a zburā* 'száll, repül; szétrepít, szerteszór, felrobbant';

*\*fasciolo* ~ *bonyol-ít*; *\*fasciolando* ~ *bonyolódik*;  
*\*fasciolabat* ~ *bugyolál*; vö rom *a înfășura* 'bebugyolál';

*\*passat* ~ *fesz-ít*, vö *fesz-es*; *\*passābit* ~ *feszeng*.

Néhány szót a *-men* képzős névszóból képzett igékről.

Mint már mondtuk, *ā*-tövű származékigét bármilyen névszóból formálhatni. A latin nyelvben elég nagy a *-men* képzős névszóból képzett *ā*-tövű igék száma. Több ilyen igének megvan a magyar megfelelője is:

*sēminat* < ősl *\*sēmonat* > nyj *\*sēmnat* > fu *\*sēmle* > *\*simle* > ug *\*siml* > m *himl-ik*, műveltetője *\*himlt* > *himt* > *hint*, igenévi származéka *himlő*; jelentésbővülés történt, mint a fr *saupoudrer* 'hint' esetében;

*exāmino* < ősl *\*exāmono* > nyj *\*exāmno*, *\*xāmno* (labiális hosszú *ā* hang!) > fu *\*kszāmlu* > ug *\*szaml* > m *\*számlok*, *számlol*, innen *számlolok*;

*-lūmino* (vö *illūmino*) < ősl *\*leucmono* > fu *\*liokwonu* > *\*ljoponu* > ug *\*jopon* > m *gyaponom*; *\*lūcto* ~ *gyújt* ~ *leuchten*;

*-crīminat* (vö *discrīmino*) < ősl *\*cerīmonat* > nyj *\*cjerimnat* > proto-fu *\*teszeremne* > fu *\*szeremle* > ug *\*szireml* > m *szüremlik*, ebből *\*szüremelkedik* > *szüremkedik*, mint *\*káromlkodik* > *káromkodik*;

*fulmino* < ősl *\*phlogmono* > nyj *\*phlo(g)mno* > fu *\*wlomlu* > ug *\*wiloml* > m *\*vilamlom* > *villámlom*; a harmadik személyű alak *\*vilaml* > *\*villam* > *villan*, műveltetője *\*villamt* > *villant*; *fulminis* ~ *villám*; a régi nyelvben volt *villamodik* is.

Ilyen *-mino*, illetve *\*-mono* végződésű igék már az őslatinban is voltak. Ezek mintájára a fu-ági fejlődés rendjén sok új ige is keletkezett, amelyeknek a latinban nincs megfelelőjük, amelyek azonban jól illusztrálhatók virtuális latin szavakkal. Az olvasót figyelmeztetnünk kell,

hogy az alábbiakban adott csillagos latin szavak pusztán magyarázó alakok, még akkor is, ha némelyik magyar szó esetleg éppen reális léttel bírt őslatin szót folytatna is. Íme a példák:

\**fragmino* < ősl \**phrangmono* > nyj \**phramno* > fu \**wromlu* > ug \**roml* > m *romlom*, *romlik*; a műveltető alak \**romltok* > *romtok* > *rontok*; az iktelen alak fejlődése némileg eltérő: ug \**roml* alakváltozata \**rompl*, állandó kapcsolatban \**rompl ik* > m \**rombluk*, \**rombl* > *rombol*, innen *rombolok*; \**fragmencula* (tsz) ~ *remek*. régi jelentése 'töredék, darab'; \**fragmenculāre* ~ *remekleni*;

\**carmino* (vö fr *charmer* 'bájosni') < ősl \**carmono* > nyj \**carmno* > fu \**kromlu* > ug \**korml*; \**korml ik* > m \**karmlok* > \**kármlok*, *káromlok*, *káromol*; ebből \**káromlkodik* > *káromlkodik*, nyj-i *kárinkodik*; *carmen* < ősl \**carmo* > m *kár*, vö *carmen* > fr *charme* 'bűbáj';

\**pigminat* < ősl \**pigmonat* > nyj \**pi(g)mnat* > fu \**pemle* > ug \**peml* > m *fémlik*, *fény* szavunk hatására *fénylik*; -*ml-* > -*nl-* különben sem példátlan: *hasonló* < *hasonló*, *köllenő* (r) < \**köllemlő*; *pigmentum* ~ *fény*, \**pigmentat* ~ *feny* > *fen*;

\**spectāminat* ~ fu \**szwektēmle* > ug \**szwekhteml*, \**szekhteml* > m \**szejtemlik* > \**sejtemlik*, csak továbbképzett származékában: \**sejtemlkedik* > *settenkedik*; *spec-tat* ~ \**szejt* > *sejt*;

\**quassāmino* < ősl \**quossāmono* > fu \**kwossāmlu* > ug \**khwosaml-* > m \**hasamlom* > *hasomlom*, *hasomlik* > *hasonlik*, -ó képzős származéka *hasonló*, -ít képzős származéka *hasonlít*; \**quassāminis* < ősl \**quossāmonos* > nyj \**quossāmnos* > fu \**kwossāmlu* > ug \**khwosampl* > m \**hasamb* > *hasáb*, mint \**combák* > *cubák*, *gombolyodik* > *gabalyodik*;

\**grātulāminat* < ősl \**grātulāmonat* > nyj \**grātulāmnat*, \**grātlāmnat* > proto-fu \**krētlēmle* > fu \**kēdlēmle* > ug \**kedleml* > m \**kellemlik*, \**kellem* (vö *fut*, *futamlik*, *futam!*), csak származékokban; a \**kellemlik*-hez kapcsolódik a \**kellemlő*, \**köllemlő* > régi *köllenő*, a \**kellem* alakhoz pedig a régi *kellemő*, valamint *kellemetes*, *kellemetlen*; *grātulātur* ~ *kell*;

\**līberāmino* < ösl \**leutherāmono* > nyj \**leuthrāmnno* > proto-fu \**liothrāmnno* > fu \**ljorrāmlu* > ug \**joraml* > m *iramlik*, műveltetője *iramtat* (r); az iktelen alak \**joraml* > \**iram*, ennek hatására \**iramlodik* > *iramodik*; *lībero* ~ '(szabadon) járok';

\**saltāmino* ~ fu \**soltāmlu* > ug \**soljtaml*, \**sokhtaml* > m \**sujtamlom* > *súdalom*; -jt- > -jd-, mint *majt* > *majd*; *hajtó* > *hajdó*; *felejt* > \**felejd* > *feled*; *sujtít* > *sujdít*; *salto* ~ *sújtok*; *saliens* ~ *suhan*; *saltābat* ~ *sétál*; Vörösmartynál *sudámlik*, valahol *sudámló halakat* emleget;

\**stellāmino* < ösl \**stellāmono* > nyj \**stollāmnno* > fu \**styollāmlu* > ug \**scsollaml* > m \**csillamlom* > *csillám-lom*, *csillámlik*; az iktelen alak \**csillaml* > \**csillam* > *csillan*, műveltetője *csillant* < \**csillamt*; alakváltozat ug \**scsollampl* > m nyj-i \**csillamplok*, \**csillampl* > *csillámpol* (Magyarózd); *stellābit* ~ *csillog*, talán *sajog* is, vö *csekély*, *sekély*, valamint *csalán*, *csihán* (nyj);

\**inveterāmino* (vö *inveterascit* 'megrögzik') < ösl \**en-vetorāmono*, nyj \**enbetorāmono* > nyj \**mbotorāmnno* > fu \**mboturāmlu* > ug \**mbotraml* > m \**botramlom*, csak -*odik* képzős származékában: \**botramlkozik* > *botrán-kozik*; \**invetero* ~ \**botrom* > *botlom*, képzővel *botorkál*;

Az -*odik*, -*edik* képzős származékok hangfejlődésének magyarázatát l. a Névigék című szakaszban: \**ponderāminando* ~ *ficamodik*, *ficamedik* (de: \**ponderāmino* ~ *ficamlik*), \**sediminando* ~ *ülepedik*, \**satullāminando* ~ *csillapodik* (de: *csillap-ít*), \**stāminando* ~ *csombolyodik*.

### 13. EGY ÖSSZETETT IGEALAK

Már láttuk, hogy a latin igealakok egy része elhomályosult összetétel. Így magyaráztuk például az *amābat*, valamint az *amābit* keletkezését. A neolatin nyelvekben is vannak olyan igealakok, melyek két latin szó összetételéből jöttek létre, pl. francia *ira* 'menni fog' < lat *īre habet*; *irait* < *īre habēbat*.

Ilyen összetett igealakok a magyarban azok a -*rog* végződésű igék is, amelyekben az *r* hang nem az igeő tartozéka:

*mōtāre hábet* < ósl ua > nyj \**mōtārābet* > fu \**mōtō-róbi* > ug \**motorobj*, \**motorogy* > m *mocorog*; *mōtābit* ~ *mozog*, *mōtans* ~ *mozzan*, *moccan*;

*negāre habet* ~ *nyekereg*; *negat* ~ *nyeg*, *nyög*; *negā-bit* ~ *nyekeg*;

*subventāre habet* < ósl ua > nyj \**suvvontārābet* > fu \**suwontōróbi* > ug \**suwontorobj*, \**suwontorogy* > m \**suondorog* > *sündörög*; *subventāre* ~ *sodor*, ige és fő-név, denazalizálódással korábbi \**suondor-ból*; vö *cessāre* ~ *kísér*, *vocāre* ~ *igér*; esetleg *cessāverat* ~ *kísér*.

A magyar nyelv különletében aztán több összetett igealak keletkezett: *jár hatok* > *járhatok* (*pot* ~ *hat*); *ér kezik* > *érkezik* (*kezik* tkp *kezd* < \**kedz* igénk ikes alakja; *cessit* ~ *kezd*). Valószínű, hogy a *nézeget* második tagja *köt* igénk régi *ket* alakjának zöngés változata, amellyel azonos lehet a *-gel*, *-gél* képzőnk is, *t* > *l* változással.

#### 14. A PRAEVERBIUMOS LATIN IGÉK MAGYAR MEGFELELŐI

Az összetételek különösen fontos csoportját alkotják a praeverbiumos igék. Általános szabály, hogy az összetett szavak összetettségének tudata bizonyos idő elteltével elhomályosodik, majd meg is szűnik. A mai németnek nem jut eszébe, hogy a *fressen* tulajdonképpen a *ver-* és az *essen* összetétele. Hasonlóképpen a nyelvét kitűnően beszélő, de annak történetét nem ismerő román sem gyanítja, hogy például a *cos* 'varrok', *ies* 'kimegyek', *zbor* 'repülök', *spāl* 'mosok', *plimb* 'sétálok' tulajdonképpen összetett szavak. Pedig azok, hisz latin előzményük *con-suo*, *ex-eo*, *ē-volo* (népnyelvi *ex-volo*), *ex-per-lavo*, *per-ambulo*.

Milyen korúak a latin praeverbiumos igék? Hangtani arculatuk igen régieknek bizonyítja őket. A *capit*, *pangit* mellett az *incipit*, *impingit* ugyanolyan hangviszonyokat mutat, mint a *pater* mellett a *Jūpiter*, amelyről tudjuk, hogy az ie alapnyelvben keletkezett összetétel. Nagy régiségre mutatnak \**cojunctos* > *cunctus*, \**dēhabet* > *dēbet*, \**dvishabet* > *dīribet* is. A német *gemein* és latin *com-*

*mūne* egyezése arra vall, hogy a latin praeverbiumos szónak legalább egy része az italo-kelta-germán nyelv-egység idejéből való örökség. Nézetem szerint a germanisták nem elég merészen keresték éppen a praeverbiumos latin igék egyezését a ma egyszerűnek számító, de összetételt folytatható német — s más germán — igékkel. Egész bizonyosan nem véletlen a német *sperr*en enrayer; barricader, bloquer’, *schlecht* ’vil’ és a latin *sēparo* ’elválaszt, különválaszt’, *sēlectus* ’kiválasztott’ alaki és jelentésbeli hasonlósága.

Magától értetődik, hogy német—latin vonatkozásban még akkor sem számíthatunk a praeverbiumos igék nagy számban való egyezésére, ha az italo-kelta-germán alapnyelv már a latin praeverbiumok tömegét használta volna. Hiszen például a latin nyelvet folytató román né-mely latin praeverbiumnak csak a nyomát vagy még a nyomát sem őrzi. *Prō*-val kezdődő igét csupán egyet találunk: *prōcēdit* > *purcede* ’elered’.

A magyar nyelv amellet tanúskodik, hogy a praeverbiumos latin igék többsége őslatin örökség. Már az őslatin ismerte legalább ezeket a praeverbiumokat: *ex-*, *in-*, *con-*, *inter-*, *sē-*, *ob-*, *prō-*, *ad-*, *per-*, *sub-*, *dē-*, *dis-* és talán *ab-*.

#### 1. *Ex-*:

*efforo* < ősl *\*exphoro* > fu *\*kszworu* > *\*szwuru* > ug *\*szur*; *\*szur ik* > m *szurok*, *szúr*; *foro* < ősl *\*phoro*, nyj *\*poro* > m *fúrok*;

*ējicit* < ősl *\*exjacit* > fu *\*kszjeki* > ug *\*szek* > m *szekik*, első személyben *szeköm* > *szököm*, innen *szökik*; a m szó jelentése természetesen visszaható;

*ēvolo* < ősl *\*exvolo* > fu *\*kszwolu* > ug *\*szuol* > m *szállok*, *száll*; a m szó hangalakjának kialakulásában azok a szóalakok is szerepet játszottak, amelyekben a hangsúly nem az első, hanem a harmadik szótagra esik, amelyekben tehát az *ex-* praeverbium hangsúlytalan: *\*exvolāre* > nyj *\*xvolāre*; vö rom *zbor* ’száll, repül’ < vulg lat *\*exvolo*, ebből *\*exvolāre* > *zburare* hatására tűnt el az *e*-hang; *ēvolando* ~ *szalad*; *ēvolābit* ~ *szállong*; kései ősl nyj-i *\*exvolacto* > *szalajtok*;

\**ēvomito* < ősl \**exvomito* > fu \**kszwomtu* > ug \**szuomt* > m *szamtok* > *szántok*, visszaható alak *számlik*; *vomito* ~ *omtok* > *ontok*; *omlik*;

*extorqueo* < ősl ua > nyj \**extorquoo*, \**extorquo*, \**storquo* > fu \**styorkwu* > ug \**scsuorkhwu* > m \**csuorhv-uk*, \**csuorhv* > \**csovar* > *csavar*, alakváltozata *csór*; *extorquet* ~ *csűr*, csak ebben *csűrök-csavarok*; a régi magyar nyelvben *csúr-csavar*; *torquet* ~ *túr*, *gyűr*;

*extenuat* < ősl \**extenuvat* > fu \**styeniwe* > ug \**scseniŋw*, nyj \**scsenw* > m \**csenvik* > *csűnik*; *extenuātor* ~ *csenevész*; *extenuando* \**v senyved*; *cs* és *s*, mint *csekély*, *sekély* vagy *csikoltó*, *sikottyú* stb.;

*exsūgo* ~ fu \**ksziku* > ug \**szikh* (veláris *i!*) > m \**szíhok* > *szívok*, alakváltozata \**szovok* > *szopok*, veláris *i* > *o*, *u*, mint *nato* ~ fu \**nyoszu* > \**joszu* > ug \**josz* > m \**iszok* > *uszok*, -*v*- > -*p*-, mint *rivalkodik* > *ripakodik*; *exsūgere habet* ~ *szívárog*, ebből való a magyar különnyelvi alkotás \**szívárgvány*, \**szovárgvány* > *szovárvány*, *szívárvány*;

*exsulat* < ősl \**exsilat* > fu \**kszile* > ug \**szil* > m *szil* > *szül*; a latin ige tárgyatlan, a magyar tárgyas, vö *kiül vhová*, de *kiüli az időt*, *jól kiüli magát* stb.; az ikes alak \**szülik* > *züllik*, mint \**ilik* > *illik*, *telik* mellett *tellett*; *elzüllik a háztól*;

*exsolvit* ~ fu \**kszölwi*, nyj \**ksölwi* > ug \**sölw*, \**sülw* > m *sül*; a m szó jelentés- és alakfejlődését úgy kell képelnünk, hogy valaha volt egy *sül* alakú és 'kiolvaszt' jelentésű igénk, ennek visszaható alakja \**sülik* 'kiolvad, ki-sül', műveltetője \**sült* > *süt*, mint *fül* > \**fült* > *fűt*; *fűt* és *fül*, *tanít* és *tanul* hatására a *süt* mellett a korábbi \**sülik* eliktelenedett, így keletkezett a mai *sül* ige, mely eredetileg nyilván a zsírolvasztás igéje volt; \**exsolvēbit* (Comp 274) ~ *süllög*, *süllöng*;

*excipit* < ősl \**excepit* (ie \**excipit*) > fu \**skjepi* > ug \**scsep*, \**scsip* > m *csíp*, tkp 'kicsíp vmit vmiből';

*expōno* < ősl ua > nyj \**expūnu*, \**xpūnu* > fu \**szpūnu*, nyj \**pūnu* > ug \**pun* > m *fonok*, *fon* és *fony*; a fu nyelvben az ie és ősl *sp-* szókezdet folytatása *szw-*, ismeretlen volt tehát a *szp-* szókezdet; a kikövetkeztetett \**szpūnu* azonban összetett szó: *sz-pūnu*; az így alkalmilag keletkezett szokatlan *szp-* szókezdést a beszélők kiküszö-

bölték és a praeverbiumos \**spūnu* helyett \**pūnu-t* ejtettek, aminek következtében a fu-ban hangtanilag egybeesett az ősl *pōno* és *expōno* folytatása; a *fon* eredetileg a pók és a selyemhernyó igéje, ezek ugyanis „kiteszik“ a fonalat; hasonló jelentésszűküléssel találkozunk a franciában: *pōnere* 'letesz, lerak' > fr *pondre* 'tojik', azaz éppen tojást rak le, mint ahogy a pók meg fonalat rak ki, fonalat ereszt; a román a szót rakta ki: *expōno* > rom *spun* 'mondok';

*exit* < ősl ua > nyj \**escit* > fu \**eskji* > ug \**escs*, nyj \**ess* > m *és* (Szabédon *és az eső*), ikes alakja *esik*; vö *exīre* > vulg lat \**escire* > olasz *escire*, *uscire* 'kimeneti'; a m szó a tokjából kieső termés igéje; a 'kimenetel' mozanata jól érzékelhető ezekben: *hogy esett a dolog? jól esik a dolog* stb.; itt a hangsúly magára a praeverbiumra esett, és ez magyarázza a m szó hangalakját; vö *exit* > rom *iese* 'kimegy';

*expectat* ~ *sejt*; a m szó a latin *spectat*-tal is egyeztethető;

*exsecando* ~ *szakad*; *exsiccando* ~ *szikkad*; \**exsomniaando* ~ *szunnyad*; *exacerbando* \*~ *szigorodik*, *exacerbābit* ~ *szigorog*, \**exacerbābile* ~ *szigorú*; *excurrens* ~ *csurran*, \**excurrebit* (Comp 274) ~ *csurog*; *ēviscerābat* *zsigerel*.

Névszói származékok:

*exiguē* ~ fu \**kszikwē* > ug \**sziki* > m \**szik* > *szűk*; határozóból névszó, mint *rārē* ~ *gyér*, *grātē* ~ *kész* stb.; származéka *szűkít*, *szűkül*, ez utóbbi alakváltozata *szűköl* (a kutya, ha megszorult, ha szűkön van), vö *tág*, *tágít*, *tágul*, *tágulj innen*;

\**exsulārius* (vö *exsulāris* 'causé par l'exil') < ősl \**exsilārius* > nyj \**xsilārios* > fu \**kszilērju* (veláris *i!*) > ug \**szilārj* > m *szilaj*; a m szó jelentésváltozása: 'számkivetett' → 'kivert (bika)';

*exsilium* < ősl ua > fu \**kszilju* > ug \**szilj*, \**szilgy* > m \**szigy*, -*n* képzős alakja \**szigyon* > \**szigyön* > *szégyen*;

*exsortis*, *ex sorte* ~ fu \**kszörse*, hangátvetéssel \**szkjörse*, \**skjörse* > ug \**scsörsz* > m \**csörsz* > *csörc*, tkp 'bitang, gazdátlan';



\**exsanguia* (tsz) ~ fu \**kszenkje* > ug \**szenty* > m \**szengy* > *szenny*; a m szó jelentésváltozása: 'dögök' → 'szenny';

\**exuvium* < ösl *ua* > fu \**kszuju* > ug \**szuj* > m \**szoj* > *szaj* > *zaj*; a latinban a csak tsz-ban használt szó nőnemű, egyes száma \**exuvia* volna; az ösl-ban ez az \**exuvia* a semlegesnemű \**exuvium* tsz-i alakja volt; a m szó jelentésváltozása: 'vedlemény' → 'befagyott tó, folyó vedlése, vetkezése; jégvetemedés' → 'jégvetemedés zaja';

\**exsegmen* < ösl \**exsecmo* > nyj \**xsocmo* > fu \**kszokwu* > ug \**szokw*, \**szoku* > m \**szak*, például *borsó-szak* (r), *észak*, *étszaka*; *exsegmentum* < ösl \**exsecumont* > nyj \**xsocumont* > fu \**szokumon* > m *szakmány*; a m szó jelentéstani kapcsolata *szakít*, *szakad* igénkhez ugyanaz, ami a román *rupt*, *ruptul* 'megegyezés, megalkuvás (árban)' szóé a *rup* 'szakítok, török' igéhez; *cu ruptul* a.m. szakmányban (vállalni); vö még a *tör*, *török* mellett *törvény*, \**exsectiōnis* ~ *szakcsány*, \**szakcsáj* > *szacska*, ragos alakokban \**szacskába* > *szecskába*, innen *szecska*;

*exgrūmātor* ~ fu \**skjūmēs* > ug \**scsumās* > m *csimasz*.

## 2. In-, im-:

*impingit* < ösl \**empengit* > fu \**mpenki* > ug \**mpenk*, nyj \**mpek* > m *bök*; *impingens* ~ *bökken*; *impingendo* ~ *bököd*; az alapszó *pango* ~ *fogok* ~ ném *fangen*, *fahen* 'fogni';

*invoco* < ösl \**envoco*, nyj \**emboco* > nyj \**mboco* > fu \**mboku* > \**mbuku* > ug \**mbuk* > *búg*; *ēvoco* ~ \**szug* > *zúg*, ikerszőként *zúg-búg*; *sēvoco* ~ *súg*; *prōvoco* ~ *rivok*, *prōvocans* ~ *rikkan*, mint *sēvocans* ~ *sikkan*; a *rik-* és *sik-* tövek -*ít* képzős származékai *rikít*, *sikít*, alakváltozatok *rikojt*, *sikojt* > \**rikót*, \**sikót* > *rikolt*, *sikolt*; *vocans* ~ *vakkan*; *vōcis* ~ *vak* 'vakkanás' ebben: *vakhang*; *vōcem* > rom nyj-i *boace*, melynek rom különnyelvi származéka a *boci* 'siratoz, elsirat', ennek átvétele a nyj-i magyar *bucsál*, *bucsálóné* 'bucitoare', *bucsálódik*;

\**impācābat* ~ fu \**mpēkēwe* > \**mpēkēle* > ug \**mpēkēl* > m *békél*; a magyar szó eredeti jelentése természetesen '(meg)békéltet', visszaható alakja volt a *békélik* és valószínűleg eliktelenedett folytatása a mai magyar *békél*;

ilyen eliktelenedett alakok *sül*, *nyúl*, *gyúl*, *nyíl*, *hajol*, *bomol*, valamint az *-ít* képzősök *-ul*, *-ül* végződésű viszsza-  
szahatói; a kikövetkeztethető *\*bék* alapszó származéka az *-ő* képzős béke, melynek származéka a *békés*, *békesség*,  
vö *élőség* ~ *eleség*; vö vulg lat *\*impaco* > rom *împac*  
'megbékéltetem';

*\*inglütit* < ösl *\*englütit* > nyj *\*nglütit* > fu *\*nkjīti*,  
*\*nkjīli* > *\*ngyil*, nyj *\*ngyel* > m *nyel*; vö vulg lat *\*inglū-*  
*tit* > rom *înghite*, mondatfonetikai helyzetben *-nghite*  
'nyel';

*invetero* < ösl *\*envetoro*, nyj *\*embetoro* > nyj *\*mbo-*  
*toro* > fu *\*mbotoru* > ug *\*mbotru* > m *\*botrom* > *bot-*  
*lom*, *-kál* képzővel *botrokál* > *botorkál*; *\*inveterāmino* ~  
*botrán-kozik*, l. az igeképzők közt; a m szó jelentésválto-  
zása: 'megrögzik, meggyökerezik (a láb)' → 'botlik' iker-  
szóban: *\*csetlik-botrik*, ebből hasonulással *csetlik-botlik*;

*ingruit* < ösl *\*éngruvit* > fu *\*énkerwi* > ug *\*inkerw*  
> m *ingerl* > *ingerel*; képzővel *\*ingerlke* > *ingerke-*  
*dik*; *ingruo* < ösl *\*éngruvo* > nyj *\*óngruvo* > fu *\*on-*  
*korwu* > ug *\*unkorw* > m *\*ungorl*, csak képzővel: *un-*  
*gorkodik*, mint *iparkodik*, *szomorkodik*, *gyönyörködik*  
stb.; a m szó jelentésváltozása: 'ráront, rátör, meglep' →  
'ingerel', az állatokkal való bánás műkifejezése; vö *cong-*  
*ruendo* ~ *kukorodik*, *kunkorodik*;

*intonābit* ~ fu *\*ntonōbi* > ug *\*ntonobj*, *\*ntonogy* >  
*domog*, ragos alakokból elvonva *dong*; *donog* > *dönög*,  
ebből *döng*, vö *torsok* > *törsök* > *törzsök*; *zomok* > *zö-*  
*mök*; *\*kopcsos* 'kapcsos' > *köpcös* (elhasonulással); *tonā-*  
*bit* \*~ *zeng*, *\*extonābit* ~ *cseng*;

*intorquet* ~ fu *\*ntörkwe* > ug *\*ntörkhw*, *\*törkhw*, nyj  
*\*terkhw* > m *\*terhv* > *tér*; vö *torquet* > rom *toarce* 'fon'  
~ *túr*, *gyűr*; *intorquet* > rom *intoarce* 'térít, megtérít',  
*se-ntoarce* 'tér, megtér';

*instīgābat* ~ *ösztokél*, ebből elvonva *ösztoke*, mint *pisz-*  
*kál* mellett *piszka(fa)*; de lehet az *-él* képző elhagyásával  
nyert *\*ösztok* alapszó *-ő* képzős származéka is.

Névszói származékok:

*involūtom* < ösl *\*envolūtom*, nyj *\*enbolūtom* > nyj  
*\*mbolūtom* > fu *\*mbolutu* > ug *\*mbolutu* > m *\*bolut*,  
ragos-képzős alakokban *\*bolutos* > *boltos*, innen *bolt*,

*bót*; \**involūto* (vö *volūto* 'hengerít, forgat') ~ \**boltok*, \**bolt* ige, csak -ás képzős származékában: \**involūtatio* ~ *boltás*; vö fr *voute* 'bolt, égbolt', *vouter* 'beboltoz';

*intorta* (*genicula*) < ösl \**entorta*, nyj \**enterta* > fu \**nterte* > ug \**ntert*, \**tert* > m *térd*; a harmadik személyű alakban: \**térte* > \**tértye* > *térgye* > *térde*, innen *térd*;

\**impāgos* (vö *prōpāgo*) ~ fu \**mpōku* > ug \**mpok* > m *bok*, birtokos személyranggal *boka*, mint *gége*, *zúza*, *vese*, *toka* stb.; a székelyeknél *bokig ér a víz* (Vadr 232), alakváltozat *bog*; \**impāginis* < ösl \**empāgonos* > nyj \**mpāgnos* > fu \**mpōkou* > ug \**mpokl*, \**mpogl* > m \**bogl*, \**bogly* > \**bogoly* > *bagoly*, alakváltozata *bagó*; a bagoly ugyanis *boglyas*; a régi \**bogly* birtokos személyragos alakja *boglya*, pl. *széna-bogly-a*, mint *tojás-sárg-a*, *káposzta-torzs-a* stb.; innen elvonva *boglya*, alakváltozata *buglya*; vö \**pāgo*, \**pāginis* ~ *fog*, *fogly* > *fogoly*.

### 3. Co-, con-, com-:

*convēnit* < ösl *ua* > nyj \**convānit* (labiális hosszú *ā*) > fu \**kuwāni* > ug \**kuwān* > m \**kuván* > *kéván* > *kíván*, vö *trufál* > *tréfál*, \**sujtál*, \**sutál* > *sétál*; eredetileg *nekem kívánt a dolog*, majd *én kívántam a dolgot*, vö fr *il me souvient* > *je me souviens* 'emlékszem rá';

*conticui* < ösl \**contacui* > fu \**kūtokwi* (veláris *i*) > ug \**kutoku* > m \**kutok-ok* > *kuttogok*; tkp 'elhallgatott és most hallgat'; a társtalan, az egyedülvaló ember *kuttog* magában;

*convolo* ~ fu \**kuwolu* > ug \**kuwol* > m \**koval* > *kóvál* (r); ma csak *kóvályog* ~ *convolābit*; *convolābat* ~ fu \**kuwolēwu* > \**kuwolētu* > ug \**kuwolal* > m \**kovolal* > *kavillál*; *convolo* > rom *cobor* 'leszáll';

*convorto* ~ fu \**kuwortu* > \**kuworlu* > ug \**kuworl*, mondatfonetikai helyzetben és némely ragok előtt \**kuwor* > m \**kovor* > *kavar*, mint *szokod* > *szakad*, *modor* > *madar* > *madár* stb.; *convertit* ~ *kever*;

*contorqueo* < ösl *ua* > nyj \**contorquoo*, \**contorquo* > fu \**kutorkwu* > ug \**kutorkhw* > m \**kutorhv* > *kotor*; különnyelvi képzése a *kotorász*;

*comparo* ~ fu \**kūporu* > ug \**kupor* > m \**kupor* > \**kopor* > *kapar*; származékok: *kuporgat*, \**koporgál* > *kapirgál*, mint \**kovolál* > *kavillál*; \**poporcok* > *pipacsok*, in-

nen nyj-i *papics* stb.; *kaparít*, ebből nazalizálódással *kaparint*; *comparo* > rom *cumpăr* 'megvesz, megvásárol'; a m szó jelentésváltozása: 'megszerez' → '(a tyúk) magának gyűjt' → 'kapar, kapirgál'; az eredeti jelentést jobban őrzi a *kuporgat* és *kaparít*, *megkaparít* 'megszerez magának';

*confero* < ősl *\*comphero* > nyj *\*comphoro* > fu *\*kumboru* > ug *\*kumbor*, *\*kubor* > m *\*kobor-ok*, *\*kobor* > *kóborl*; a m szó jelentésváltozása 'összehord' → 'másét magának összehordja, zsákmányol'; szóvégi *-r* > *-rl*, mint *-rl* > *-r* is: *örl* > *őr*, *\*kavarl* > *kavar*; fu *\*pelli* > ug *\*pell* > m *\*perl* > *\*börl* > *bőr* stb.; az alapszó *fero* ~ *bírok*, szintén a birtoklás igéje;

*confido* < ősl *\*compheido* > nyj *\*comphoido* > fu *\*kumbojtu* > *kumbijtu* > ug *\*kumbit*, *\*kubit*; *\*kubit ik* > m *\*kubudzuk* > *kobozok*, innen *koboz*; a kobozás eredetileg törvényes eljárás volt, és valószínűleg nem más javának elvételére, hanem a maga javának odabízására vonatkozott, esetleg hűség-adó beszolgáltatására, majd behajtására;

*colligo* < ősl *\*collego* > nyj *\*collogo* > fu *\*kulloku* > ug *\*kullo* > m *kullog-ok*, *kullog*; a m szó eredeti jelentése 'szedi össze magát', innen 'szedelőzködik'; vö *mīlites colligunt se* 'a katonák szedik össze magukat'; *colligere* > fr *cueillir* '(gyümölcsöt, virágot) szed; gyűjt, összeszed; elfog, nyakoncsíp'; származéka *recueillir* 'összeszed', *se recueillir* 'összeszedi a gondolatait, elmélkedik, elmereng; áhítatba merül'; *kullog* szavunk eredeti 'szedeget, szedelődzik' jelentése a régi nyelvben még megvolt: *Keresztjáró héten mit kullagsz az rozspan?* (NySz adata: RMK II 186);

*colluo* ~ fu *\*kollu* > ug *\*koll* > m *kallok*, *kall*, ebből elhasonulással *karlani*, harmadik személyben *karol*; a kallás voltaképpen a posztó összemosása volt;

*commūto* ~ fu *\*kūmūtu*, *\*kūmūlu* > ug *\*kūmūl*; *\*kūmūl ik* > m *\*kémélok* > *kémélek* > *kímélek*; a m szó jelentésváltozása: 'kicserél' → 'felvált, helyettesít' → 'kímél'; a viselő holmi kímélésének módja a nemviselés, a helyette-mást-viselés, vö Petőfi: *De kímélni kell az újat, s hogy ne kopjék, eladám*;

*collido* < ősl \**collaido* > fu \**kollojtu* > \**kollijtu* > ug \**kollijt* > m \**kollit* > *kólint*, nazalizálódással, mint *kaparít* > *kaparint*; \**collidēbit* (Comp 274) ~ *koltog* > *kótog* > *kotyog*; \**koltogós* > *kótyagos*;

*committit* < ősl \**commelit* > proto-fu \**kūmelti* > fu \**kuwelti* > \**kwelti* > ug \**kwilt*, \**kilt* > m *kild* > *küld*; -*t* > -*d* a m nyelv különéletében; a lat szó hangváltozása: ősl \**meltit* > \**meljtit*, \**meitit* > \**mītit* > *mittit*, mint *leitera* > *lītera* > *littera*; az *l* jésülésére más példánk is van: \**velis* > \**veljs* > *veis* > *vīs*, itt a szóvégi -*s* hangot megtartotta az -*is* végű igealakok analogikus hatása; az igei alaksorokból kiválva: \**veljs* > *vel* ~ vagy, *vaj*;

*commiserābitur* ~ proto-fu \**kumeserēbi* > fu \**kuweserēbi* > \**kweserēbi* > ug \**kweserebj*, \**kweseregy*, \**keseregy* > m *kesereg*;

*conjūrābit* ~ *kunyorog* > *könyörög*; *conjūrābat* ~ *kunyorál* > *kunyerál*;

*coacto* < ősl *ua* > fu \**kwoktu* > ug \**khwokhtu* > m *hajtok*; *coactus* ~ *hejt* (r), mélyhangú; \**coactāmentum* ~ *hajtvány* > \**hejtvány* > *hitvány*, talán a fattyúhajtás neve, szembeállítva az ültetvény-tővel vagy az oltvány-ággal.

#### Névszói származékok:

*comitis* < ősl \**comitos* > fu \**kōmetu*, \**kōwetu* > ug \**kōwet* > m *követ*; a m szó eredeti jelentése — mint a latiné is! — ’kísérő’; e névszó *ā*-tövé szarmazéka *comitātur* < ősl \**comitat* > fu \**kōmete*, \**kōwete* > ug \**kōwet* > m *követ*; *comitābātur* ~ *követel*; egyéb származékok: *következik*, *követelődzik*, *megkövet*;

*cōpia* < ősl *ua* (tkp *co-opia*) > nyj \**cūpia* > proto-fu \**kīpje* > fu \**kīppe*, \**kīpe* > ug \**kip* > m *kép* ’képmás; mód’; vö *pro mea copia* ’tőlem telhetőleg, képességem szerint’; a régi nyelvben a *képes* jelentése ’lehetséges’, tehát nem a dolgot végző személy volt képes a dologra, mint ma, hanem a dolog volt képes az elvégzésre; névutói származékok: -*képp*, -*képpen*, *képest*, *ahhoz képest*; az ’illendő, takaros’ jelentésű régi magyar *képes* átvétele rom *chipeș* ’takaros’; *kép* > rom *chip* ’kép; mód’;

*cōpula* < ősl *ua* > nyj \**cūpula* > fu \**kīpile* > \**kīpele* > ug \**kiwel* > m \**kével* > *kéve*, mint *estvel* > *este*, *ki-*

*szil* > *kiszi* (Szf), *bagol* > *bagó* stb.; *cōpulam* > fr *couple* 'fűzőszi; egy pár';

*cuncta* < ősl ua (ie *\*cojuncta*) > fu *\*kikte* > ug *\*kikht*, *\*kekht* > m *két*, elhomályosult összetétel: *ket-tő*, melyben *tő* ~ *duae*, *duo*; vö finn *kaksi*, *kahte*, lapp *kikt*, vogul *kīt* 'ua';

*contigua* (*pars aedificii*) ~ fu *\*kuszikwe*, *\*kuszipe* > ug *\*kuszip* > m *küszöb*; *contiguuma* ~ fu *\*kszikwu* > ug *\*kusziku* > m *kucik*; a régi *\*kuszip* hatására *\*puszik* > *pucik* is; a votják *es-kusip* 'ajtóküszöb' első tagja *es* ~ *ostii*, vö *ostia* (tsz) > rom *uşe*, analogikus *uşă*;

*compluvium* ~ ősl nyj *\*comploviom* > fu *\*kuwlowju* > ug *\*khuwlogy* > m *hólyag*; más hangtani fejlődéssel nyj-i *hupolyag*; a m szó jelentésváltozása: 'vízgyűjtő' → 'húgyhólyag' → 'hólyag'; *pluvia* ~ *felleg*; *pluviāle* ~ *felhő*;

*cognōmen* < ősl *\*congnumō* > fu *\*kunyumu*, *\*kujumu* > ug *\*kūm* > m *\*kum* > *kom*, birtokos személyranggal *koma*, -é, raggal *komé*, *komék*, mint *Jánosé*, *Jánosék*; a m szó értelme 'cognominis; névtárs', innen érthető a keresztkoma jelentés; a szláv szavak a m-ból;

*convalitum* < ősl *\*convalutom*, nyj *\*combalutom* > fu *\*kumboltu* > ug *\*kubolt* > m *\*kobout* > *\*kobaut* > *kabát*; a m szó jelentésváltozása: 'erősség' → 'oltalom' → 'kabát'; vö ném *hüiten* 'oltalmazni' és *Hut* 'kalap', valamint *investitio*; a középkorban a kabát az oltalmazó hatalom jelképe volt;

*compedis* < ősl *\*compodos* > fu *\*kopotu* > ug *\*koput* > m *\*koput*; birtokos személyranggal *\*koputa* > *\*kopta* > *kapta* 'pata; kaptafa'; a szláv szó az ugor *\*koput* átvétele; az alapszó *pedis* < ősl *\*podos* (vö gör *podos* 'pedis') > fu *\*potu* > ug *\*pot* > m ua, birtokos személyranggal *\*pota* > *pata*, ragos alakokban *\*potát* > 1. *patát*, 2. *petát*, innen elvonva nyj-i *peta*, vö *rostál* > *restál*, *\*hordál* > *herdál* stb.; a nazális alakváltozat hangfejlődése: fu *\*komputu* > ug *\*komput* > m ua, ragos alakokból elvonva *\*kompt*, *\*kompty* > *\*kamcs* > *gáncs*; zöngés ragok előtt *\*komcs-bele* > *\*gondzsbal* > *gúzsba-köt*, innen elvonva *gúzs*; itt természetesen a mondattani környezethatásokon kívül nyelvjárási hatásokkal is számolnunk kell;

*compactio* ~ fu \**kupoktju* > ug \**kupocs* > m \**kopacs* > *kopács*, pl *makk-kopács*; a m szó eredetileg a magházat, mégpedig a makktermő fák magházát jelölte; a román a gyümölcsstermő fákat *pom*-nak nevezi, a kopácsos fákat a magyar *kopács*-ból származó *copaci*, analogikus *copac* 'fa' szóval jelöli; a *kopács* alakváltozata a zöngés *gubacs* > ug \**kupocs*, vö *kópé* > *góbé*;

*compāgo* 'foglatat' ~ fu \**kupōku* > ug \**kupok*, \**kupokh* > m 1. *kupak*, 2. *kobak*, 3. \**kupah* > *kupa* ebben: *kupás cserép*, alakváltozata *guba*, *gubó*; a nazálisos változat: fu \**kumpōku* > ug \**kumpokh*, mellette természetesen \**kupokh* > m \**kompoh* > \**kompov* > *kampó*, zöngés változata \**gambó* > \**gammó* > *gamé*; az alaggazdagságot nyelvjárási hatások magyarazzák;

*convolvendo* < ősl \**convolvondo*, nyj \**combolvondo* > proto-fu \**kombolwontu* > fu \**kombolontu* > ug \**kombolont* > m \**kombolod* > *gombolyod-ik* és *gabalyodik*; -ít képzővel *gombolyít*, *gabalyít*;

*convolvulus* < ősl \**convolvolos*, nyj \**combolvolos* > proto-fu \**kombolwohu* > fu \**kombolowu* > ug \**kombolow*, \**kimbolow* > m \**kimbolou* > \**gimboleu* > \**gümbölöü* > *gömbölyű*; de \**convolvulculus* < ősl \**convolvulclos*, nyj \**combolvolclos* > proto-fu \**kombolwoiklu* > fu \**kombolōklu* > ug \**kombolokl* > m \**kombolok* > \**kombolog* > *gombolag* > *gombolyag*; vö \**ulceolculus* ~ *agyag*;

*convolūtum* < ősl \**convolvūtom* > nyj \**combolūtom* > fu \**kombolūtu* > \**kombolutu* > ug \**kombolut*, ragos alakokban \**kombolt-* > m \**kombótot*, innen elvonva \**kombót* > *gombóc* > *gomboc* > *gömböc*; más hangfejlődéssel \**gumbolc* > \**gombonc* > *gubanc*; -t > -c, mint *kanót* > *kanóc*; vö *involūtum* ~ *bolt*, a hangfejlődést l. ott;

\**compānis* 'kenyeres (pajtás)' < ősl ua > fu \**kumpēl*, \**kūpēl* > ug \**kupél* > m \**kopél* > *kópé*, zöngés változata *góbé*; régi magyar *kopél* átvétele a rom *copil*, kezdetben hangsúlyos *co-* kezdőszótaggal; vö *compānis* > fr *copain*;

*convallis* ~ fu \**kuwelli* > ug \**kūwel* > m *küveü* > *küvő* > \**külő* > *küllő*; a m szó eredeti jelentése 'együvé torkolló'; vö rom *la vale* 'lefelé', fr *aval* 'lefelé; lemenő irány'; *vallis* ~ *völgy*;

*commūne* < ősl \**conmoini*, \**comoini* > fu \**kumijni* > ug \**kumin*, nyj \**kimin* > m *kemény*; a m szó jelentésvál-

tozása: 'mind-közönséges' → 'közönséges, durva' → 'kemény';

*consciūs (oculus)* ~ fu \**konskiu* > ug \**konscsiu* > m *kancsi*, alakváltozata \**kangyi* > *kandi*, innen *kandikál*; a latin és magyar szó eredeti jelentése 'összetekintő'; *consciōlus (oculus)* ~ fu \**konskiolu* > ug \**konscsol* > m *kancsal*, ikerítve \**kancsal-bancsal*, innen elvonva *bandzsál*, -ít képzővel *bandzsalít*, -og képzővel *bazsalyog*; *consciēns* < ősl \**consciōnt* > fu \**konskion* > ug \**konscsōn* > m \**kocson* (a szokásos denazalizálódással), műveltetője \**kocsont* > *kacsint*;

\**commonitōris* (vö *commoneo* 'megintem') < ősl \**commonutōros* > fu \**komonutōru* > ug \**komonutor* > m \**komonitor* > *komondor*; vö *monitōris* < ősl \**monutōros* > fu \**monutōru*, nyj \**montōru* > ug \**montor* > m *modor* > *madar* > *madár*, kicsinyítő képzővel *madács* (ny), -rcs- > -cs, mint *görcs* > *göcs*, \**poporcs* > *pipacs* stb.; alakváltozata \**madar beszéd* > *badar beszéd*;

*coāgulum* < ősl \**coāglom* (ie \**coanglom*, az *ango* igéből) > fu \**kuōkju*, \**kwōkju* > ug \**khwuty* > m *húgy*; a m szó jelentésváltozása: 'tejsavó' → 'vese savója', vö *vi-zelet* szavunk jelentésváltozásával; az alapszó *ango* 'szorongat; aggaszt' ~ *aggok*, pl *meg-aggik* '(a tej) túróvá keményedik'; *aggott tej* 'aludt tej'; *aggaszt* 'túrót készít, úgy, hogy az aludttejet megmelegíti, s azután zacskóba kötve felfüggeszti'; *aggasztal* 'túrót aggaszt'; *aggódik* 'túróvá képződik (aludttej)'; *coāgulum* > rom *cheag* 'oltó; alvadék'; a lat *coāgulum* szót általában az *ago* családjába sorolják, de a magyar jelentések kétségtelenül igazolják, hogy ez a névszó az *ango* ige származéka;

\**contegimentum* < ősl \**contegumont*, nyj \**contogumont* > fu \**koszokumon* > ug \**kuszokmon* > m \**koszokwan* > \**kocokán* > *kacagány*; a m szó a teljes öltözet fölé öltött ruhadarabot, a nagykabátot jelölte, vö *tegmentum* ~ *szokmány*; alakváltozata lehet \**koszogvany* > \**kocobaj*, kicsinyítő képzővel *kacabajka*; nem lehetetlen, hogy a *contego* 'eltakar' a magyar *kacag* ige megfelelője, eredetileg ugyanis a nevető száját kacagták, vagyis fedték el a tenyerükkel;

*collectio* ~ fu \**kullektju* > ug \**küllecs* > m *köles*, *kölles*; a magyar szó jelentésváltozása: 'hordás, takarítás, a



szemtermés begyűjtése' 'gabona' → 'köles'; hasonló jelentésváltozást figyelhetünk meg az állati élelmet jelentő *takarmány* szavunk esetében is; a fu alapnyelvet beszélő nép főtermesztménye a köles lehetett, ez magyarázza a szó jelentésszűkülését; vö lat *frumentum* 'gabona' > fr *froment* 'búza'; helyenként a magyar *gabona* szónak is 'rozs' a jelentése; a német *Getreide* 'gabona' a *tragen* 'hoz' ige származéka.

#### 4. *Sē-*:

A *sē-* praeverbiumos igék száma nem nagy. Pápai Páriz Bod átdolgozta szótára — amelyet munkámhoz használok — a következőket ismeri: *sēcēdo*, *sēcerno*, *sēclūdo*, *sēcubo*, *sēdūco*, *sēgrego*, *sējungo*, *sēligo*, *sēmmoveo*, *sēparo*, *sēpōnit*, *sēvoco*, valamint *seorsum* és *sēvectus*. Ezek közül a román egyet sem őriz, a francia is talán csak egyet: *sēparāre* > *sevrer* 'elválaszt (szopós gyermeket)'. Magyar szavakkal egyeztethetők a következők:

*sēparat* ~ fu *\*sēpere* > ug *\*sepr*, *\*sepir* > m *seper*, *söpör*; a kijelentő mód parancsként használt második személyű alakja *sepersz!* > *sipirc!*, mintha azt mondanók: *takarodsz!* *pucolsz!*; *sēparābile* ~ *seprő*; a m szó a gazona elválasztásának igéje, mely kezdetben minden halmazállapotú anyagra vonatkozott, később csak a *seprűvel* elválasztható anyagokra, gabonára;

*sēligo* < ősl *\*sēlego* > nyj *\*sālogo* > fu *\*sāloku* > ug *\*salok*, *\*solok* > m *salyog*, *sajog* (a seb, az arany), innen *sajdit*, *sajdul*; a m szó jelentésváltozása: 'különválaszt' → 'kibocsát (romlott részt), tisztul' → 'világosodik, fényesedik';

*sēpōno* < ősl ua > nyj *\*sāpōno* > proto-fu *\*sāwūnu* > fu *\*sowūnu* > *\*suwūnu* > ug *\*sūn* > m *sunyok*, *suny*; a m szó jelentésszűkülést szenvedett: 'félre tesz' → '(fejet, tekintetet) félre tesz; suny'; igenévi származéka *sunyó*, alakváltozata *\*sunyou* > *\*sunyeu* > *\*sunyiu* > *sunyi*, valamint *\*sunnyó*, határozói alakban *\*sungyán* > *sundán* > *sandán*, innen elvonva *sanda*; a régi *\*sundán* ikerítéssel *\*sundán-bundán* > *sundám-bundán* > *sundám-bundám*; az alapszó *pōno* ~ *fogyok*, egyéb származéka *expōno* ~ *fon*;

*sēgregis* < ősl \**sēgregis* > nyj \**sērregis* > fu \**sērreki* > ug \**serrek*, \**sērek* > m *sereg*; a magyar szó jelentésváltozása ráértéssel, ilyen jelzős szerkezetben: *sēgregis turma*, tehát nyájból kiszakított kisebb sereg;

*sējugis* (vö *conjugis*) ~ fu \**sējiki* > ug \**seik* > *sík*; a jelentésváltozás: 'kötetlen, laza' → 'sík'; *sējungo* ~ *siklom*.

### 5. Ob-:

Bár a legsűrűbben használt latin praeverbiumok közé tartozik, a neolatin nyelvek csak kevés nyomát őrzik. A román nyelv idetartozó igéi: *ucid* 'gyilkolom' < *occīdo*; *uitare* 'felejtés' < \**oblītāre*: ezek francia megfelelői az elavult *occire* és a ma is eleven *oublier*.

A latin *ob-* görög megfelelője *epi* 'rajta, mellett, előtt, felé'. A görög alapján kikövetkeztethető őslatin alak \**opi*, amelynek hangtörvényszerű finnugor alapnyelvi folytatása \**pe-*:

\**oblītat* < ősl \**opi-leivitat* > proto-fu \**pelejwite* > fu \**pelejite* > ug \**peleit* > m *felejt*, alakváltozata \**felejd* > *feled*, vö *majt* > *majd*; a magyar *felejt* alapján arra következtethetünk, hogy a francia és román szavak alapján rekonstruált vulg lat \**oblīto* ige nem újítás, hanem megőrzött régiség;

*obicis* < \**objicis* < ősl \**opi-jecis* > fu \**pejeki* > ug \**pēki*, \**pēk* > m *fék*;

*objacet* < ősl \**opi-jacet* > fu \**pejeke* > ug \**pēk* > m \**fek*, ma csak *sz-szel* bővülő alakban: *fekszik*, régebb *fekszén*, is; a román az alapszót őrizte meg: *jacēre* > rom \**giācere* > *zăcere*, innen *zac* 'fekszem'; *ci* és *gi* a románban *ă* előtt *ț* vagy *z* hangba megy át, vö *faciem* > vulg lat \**faciam* > rom \**faciă* > *față*.

### 6. Prō-:

*Prō-* praeverbiumos latin igt folytat a román *purcede* 'elered' < *prōcēdit*; a román igtnek tudtommal nincs több társa.

Magyar példák:

*prōvoco* < ősl ua > nyj \**prōvco*, \**prūco* > fu \**wrīku* > ug \**rikh* > m \**rihok* > *rivok*; *prōvocābat* ~ *rivall*, ebből \**rivalokodik* > *ripakodik*, mint *prōvocābit* ~ \**rihog* >

\**rivog* > *ripog*; *prōvocans* ~ *rikkan*; a *rik-* tőhöz kapcsolódó származékok: *rikít*, *rikojt* > \**rikót* > *rikolt*; *prōvocātio* ~ \**rikács*, csak *-l* képzős igei származékában: *rikácsol*; *prōvocātiōnis* ~ \**rihicsony* > \**ricsoj* > *ricsajos*, innen *ricsaj*;

*prōvidens* < ösl ua > nyj \**prōvdent*, *prūdent* > fu \**wrīten* > ug \**riten*, \**reten* > m \**reten* > *rettent*, alakváltozata \**redzen* > *rezen*; mind a hangtani, mind a jelentéstani fejlődés szempontjából tanulságos a magyar szót egybevetni a *prōvidens* etimológiai alakpárjával: *prūdens* 'belátó, bölcs, vigyázó'; a m szó jelentésváltozása: 'vigyáz' → 'vigyázkodik, óvakodik, óvatoskodik' → 'fél';

*prōvidēbit* < ösl ua > nyj \**prūdēbit* > fu \**wrītēbi* > ug \**ritebj*, \**ritegy*, nyj \**retegy* > m \**reteg* > *retteg*, alakváltozata \**redzeg* > *rezeg*; jelentésváltozása párhuzamosan haladt *retten* igéenkével;

*prōmovēbit* < ösl ua > nyj \**prōmovābit* > *prūmvābit* > fu \**wrīmwōbi* > ug \**rimobj*, \**rimogy* > m \**rimög* > *remeg*, ragos alakokból elvonva *reng*; más irányú hangfejlődéssel: ug \**rimogy* > m \**rimog*, ragos alakokban \**rimogok* > \**rimgok* > *ringok*, innen elvonva *ring*, műveltetője *ringat*, igenévi származéka *ringó*; a *rim-* vagy *rem-*tőhöz kapcsolódnak az *-ít* és *-ül* képzős *rémít*, *rémül* származékok, a *remeg*-hez a *rendül*, *rendít*;

*prōjectat* < ösl ua > nyj \**prūjectat* > fu \**wrījekte* > \**wriekte* > ug \**rekht* > m *rejt*; a m szó jelentésváltozása 'elvet' → 'elhány' → 'elrejt', vö *elhány*, *hányódik*, *eldob*, *elhajít*; a *rejt* eredetileg inkább az elvesztés, a maga elől való elrejtés, mint a más elől való tudott helyre rejtés igéje volt; *prōjiciens* ~ *rekken*; *prōjiciendo* ~ *reked*, innen *rekeszt*, *rekesz*,

### 7. *Dē-*:

*dēambulābit* < ösl ua > nyj \**dāambulābit*, illetve \**dāambulābit* > fu \**tammulōbi* > ug \**tammolobj*, \**tammology* > m *támolyog*; *ambulābit* ~ *ámolyog*; vö *ambulo* > rom *imblu* > *umblu* 'járok, járkálok', *perambulo* > rom *plimb* 'sétálok';

*dēcēdo* < ösl ua > nyj \**dācādo* (labiális hosszú *ā* hangok!) > fu \**tākātu* > \**tōkōtu* > ug \**tokot*, \**tokot ik* > m \**tukodz-uk* > *tékozok* > (analogikus) *tékozlok*; a m szó

jelentésváltozása: 'félreáll' → 'eláll, javaitól eláll' → 'javait eltékozolja', tehát vonzatcsere történt;

*dēvolābit* < ősl ua > nyj \**dābolābit* (valószínűleg az *involābit*, ősl nyj-i \**enbolābit* hatására) > proto-fu \**tābolōbi* > fu \**tōbolōbi* > ug \**tobolobj*, \**tobology*, nyj \**tibology* > m \**tibolog* > *tébolyog*;

*dēviābit* < ősl \**dēvechābit* > fu \**tēwekhēbi* > ug \**tēwekhebj*, \**tēwekhegy* > m \**téveheg* > *tévejeg*; *dēviando* ~ *tévejedik*, *téved*;

*dēspectat* ~ fu \**tēspekte* > ug \**tespekht* > m \**tespejt* > \**tespejd* > *tesped*, vö *felejt* > \**felejd* > *feled*; a m szó jelentésváltozása: 'lenéz' → 'fitymál, semmibe veszi a dolgot' → 'mit sem mozdít a dolgon'; vö fr *dépiter* 'bosszant';

*dēvoro* < ősl ua > nyj \**dāvoro* > fu \**tōwuru* > ug \**tūr* > m *túrok*; a jelentésváltozást a sertészetés mesterségnyelvében kell elképzelnünk: 'nyeldekkel, faldokol' → '(orrával a mohón faldokló sertés) túr az ételben' → 'túr, turkál'; vö ma is: *csak turkál az ételben*;

*dēcurrit* ~ fu \**tēkūrri*, \**tekirri* > ug \**tekirr*, mondatfonetikai helyzetben \**tekir*, nyj \**teker* > m *teker*; a m ige eredetileg tárgyatlan volt, nem a dolgot tekerték, hanem a dolog tekert, nevezetesen a patak, vö *Tekerő-patak* (Szf); *dēcurrendo* ~ *tekered-ik*; \**dēcurrebit* (Comp 274) ~ *tekereg*; \**excurrēbit* ~ *csurog*, *csorog* > *csörög* (a víz), mint *torsok* > *törsök*, *törzsök* stb.; *csurgó* ~ \**csurgé* > *csurdé*, mint *forgó* ~ \**forgé* > \**fordé*, \**fordén* > *ferdén*, innen *ferde*;

*dējiciens* < ősl \**dējeciont* > nyj \**dājociont* > proto-fu \**tājikjon* > fu \**tōjikkon* > ug \**tijkon*, nyj \**tyijkon* > m \**csīkon* > *csikkan*; *t-* > *ty-* > *cs* hangváltozásra vö *intelligendo* ~ *cseleked-*;

*dēgit* 'végigvisz; elvon' < ősl ua > fu \**tēki* > ug \**tēk* > m \**teg* > \**tegg* > *teng*; *dēgere aetātem* 'élni'; a m ige eredetileg tárgyas volt, ma csak műveltetője az: *tengeti az életét*;

*deorsum* < ősl \**deorstsom* > nyj \**diorstsom* > fu \**tiorstsu* > \**tjorscsu* > ug \**tyorscs*, nyj \**jjorscs* > m *gyars*, *gyors*; a folyóvíz jelzője: az erősen lejtő meder vize gyorsan fut;

*dēpōno* < ősl ua > nyj \**dāpōno* > proto-fu \**tāwōno* > fu \**tōwōnu* > ug \**towon*, nyj \**tuwun* > m \**tovony*, \**tūny*,

igenévi származéka *\*tovonyou*, *\*tunyou*, *-n* képzős határozói alakban *\*tovonyaun*, *\*tūnyaun* > *tohonyán*, *tunya*. ezekből elvonva *tohonyo*, *tunya*; vö *sēpōno* ~ *suny-ok*; az alapszó *pōno* ~ *fogy-ok*; a *tunya* jelentésváltozása: 'letevő, abbahagyó' → 'tunya'.

Névszói származékok:

*dēmensa* (*sīdera*) < ősl ua > fu *\*tēmenyse* > ug *\*tēmenys*, archaikus nyj *\*tēmenyse* > m *\*temenyhe* > *tömény*, ebben: *tömény-ezer*; az alapszó *mensa* ~ *-ven*, pl *negyven*, *ötven*; vö *mensūrat* ~ ug *\*menysīr* > m *\*menyhir*, alakváltozat *\*menhir* > *\*mehir* > *\*meir* > *mér*;

*\*dēmensūrāticum*, *\*dēmensūrātica* ~ fu *\*tēmenysīrēteke* > ug *\*temenysiretek* > m *\*temenhiretek* > *\*temehiredek* > *\*temeirdek* > *temérdek*, *tömérdek*, vö fr *démesuré* 'szertelen, mértéktelen';

*dēdecus* < ősl ua > nyj *\*dādocos* > proto-fu *\*tātoku* > fu *\*tōtoku* > *\*totoku* > *\*titku* > ug *\*titku*, *\*titk* > m *\*titku* > *titk*, *titki*; minden dolognak volt látható része, színe, tükre, latinul *decus-a*, másrészt pedig volt láthatatlan része, rejteke, *titka*, latinul *dēdecus-a*; így a magyarban is: *decora* (tsz) ~ *tükör*, *dēdecus* ~ *titok*.

8. *Per-*:

*pergo* < ősl ua (ie *\*per-rego*) > nyj *\*porgo* > fu *\*porku* > ug *\*pork* > m *forg-ok*; a lat szó jelentése 'menten megy, egyre halad', innen érthető a magyar szó jelentésváltozása is, melynek színtere a csillagjárás: 'szakadatlan jár' → 'körben jár'; *\*forg-ejt* > *\*forgyejt* > *fordejt* > *fordít*, analogikus *fordul*; gy > *d* gykori, *g* > *gy*, mint *\*jógejt* > *gyógyít*, *ígér* > *ígyér* (annak ellenére, amit Kniezsa mond, hogy ti „a régi magyarban *g* > *gy* fejlődés nincs“, SzLJ 494); *forgó* > *forgou* > *\*forgeu* > *\*forgé* > *\*forgyé*, ebből *\*fordén* > *ferdén*, innen *ferde*; *pergit* ~ *pereg*, *perget*, *pergettyű* ~ *fergettyű*; *pörge* ~ *fürge*; *surgit* ~ *sürög*.

9. *Ab-*:

A lat *ab* gör megfelelője *apó*; ez volt az ie alak. Ie *\*apó-sino* latin-ági fejlődése: 'apósinō > \*posnō > ősl *\*pōno* > rom *pun* 'vhova tesztek'. Bréal szerint ugyan *pōno* < *\*pos-sino*, *\*por-sino* (Bréal 350), de H. Menge helyesebb

magyarázata szerint *pōno* „aus \**po-sino* 'ab-legen': *po apó*“ (Menge 579). A múlt idejű igenév *positum*. A szó magyar-ági fejlődése:

*pōno* < ősl *ua* > fu \**pōnu* (zárt *ō*-val, mintegy \**pūnu*) > ug \**pon*, nyj \**puny* > m \**funyuk* > *fogyok*, innen *fogy*, -*ny*- > -*gy*-, mint *munyorau* (1055) > *mogyoró*, *magyaró* vagy *menyek* > *megyek* stb.; a m szó jelentésváltozása: 'letesz' → 'alábbhagy' → 'fogy', műveltetője *fogyat* és *fogyaszt*, az első -*ék* képzős származéka *fogyaték*; *pōnendo* < ősl \**pōnondo* > fu \**pūnontu* > ug \**punyont* > m \**funyod* > *fonnyad*; az élő szervezet fogyásának egyik fajtája a fonnyadás; a tárgyavesztett *fogy* és *fonnyad* rokona a szintén tárgyavesztett román *apune*: lat *appōnit* 'vmihez odatesz, vmihez alkalmaz' > rom *apune* (soarele) 'leáldoz (a nap), alkonyodik', régi magyar nyelven *bel-alkolmazikh* 'advesperascit'; a *pōno* igenévi származéka *positus* 'letett', ennek elképzelhető határozó alakja \**positē* 'letéve, elhagyva, felhagyva';

\**pōsitē* 'letéve, felhagyva' < ősl \**positē* > nyj \**postā* (labiális *ā*) > fu 'pusztá' > ug *ua* > m *pusztá-n*, *puszta*; vő *positus* 'elhelyezés' > rom *post* 'böjt', tkp 'letétel, hús letétele, húshagyás, húshagyat', a *puszta* származékai: *pusztít*, *pusztul*, *pusztaság*; a szláv szavak vagy a magyarból, vagy ősrokonok; a *positus* alapján képezhető participiális ige \**posito*;

\**posito* (*positus* mellett \**posito*, mint *dictus*, *quassus* mellett *dicto*, *quasso*) < ősl *ua* > nyj \**posto* > fu \**posztu* > ug \**poszt*; \**poszt ik* > m \**fosztuk*, \**fusztuk* > *fosztok*, *foszt*, ikes alakja *foszlik* < \**fosztik*; *foszt*.

#### 10. Inter-:

*intelligit* < ősl \**enterlegit*, \**entellegit* > fu \**ntelleki* > ug \**ntielek*, \**tielek* > m \**tyelek*- > *cselek*-, csak *sz-szel* bővülő alakban: *cselekszik*; a régi nyelvben többször *cselekedik*;

*intelligendo* ~ *cseleked-ik*; *cselekedet*, a régi nyelvben *cselekedés* is (többször, mint *cseleküvés*).

#### Névszói származékok:

*intervallum* < ősl \**entervallom* > nyj \**ntorvallom* > fu \**ntorwollu* > \**ntorwolj*, \**torwolj* > m \**torvoj*, > \**tarvaj*

> *taraj*, *taré*, alakváltozata *tári*, ebben: *tári-toppos*, tkp *\*taraj-toppos*; a magyar szó jelentésváltozása: 'köz' → 'hajválaszték; haját (a fej közepén) kettéválasztó ékes-ségféle' → 'kakas-taréj'; a középkorban még a magyar szónak is volt 'cölöp-köz, karó-köz' jelentése, ehhez kapcsolódik az egykori *\*karó-tarvaj* összetétel, melyet torzult formában őriz a mai értelme vesztett szólás: *láttam én már karón tarvarjat*, azaz, láttam én már *\*karó-tarvaját*, amely nem oltalmazta meg a várat; a *taraj* tehát eredetileg építkezési mesterségszó, ebből *hajdász*, végül *kakastaraj*;

*interius* < ősl *\*enterios* > nyj *\*nterios* > fu *\*nterju* > ug *\*nterj*, *\*terj* > m *tér*, eredetileg határozószó, majd melléknév, végül főnév; a jelentésváltozás: 'beljebb' → 'beljebb tartó, beljebb terjedő' → 'terjedelmes hely', a régi nyelvben gyakran: *tér föld*, *tér hely* stb.; származékai: *terjít* > *terít*, *terjül* > *terül*, valamint *terjed*; vö még *prius* ~ *orj*, *orr*; *majus* ~ *nagy*; *citerius*, *\*citrus* ~ *kis*, *kicsi*; *supérius* < ősl *\*ex-uperius* és *\*upérius* > fu *\*perju* > ug *\*perj*, nyj *\*pelj* > m *\*fely* > *fel*, vö *feljebb*, *feljut*; az alapszó *inter*, melynek *ā*-tövű igei származéka *intro* 'bemegegy' > rom *intru* 'bemegegy; eltér benne'; ezzel talán egyeztethető a *tér* ebben: *eltér*;

*intrat* < ősl *\*enterat* > fu *\*ntere* > ug *\*nter*, *\*ter* > m *tér*; más szó a *tér* ~ *intorquet* > rom *intoarce* 'megterít, megfordít'.

#### 11. Ad-:

*ádo* < ősl *ua* > nyj *\*ádo* > fu *\*ontu* > ug *\*ont* > m *oduk* > *adok*, *ad*, *ád*; ősl *\*addere* > *\*andere*, mint lat *reddere* > vulg lat *\*rendere* > fr *rendre* 'visszaad'; a nazalizálódást elősegítette az *indo*, *indere* 'beletesz, hozzátesz'; finn *anta-* 'ad'; az alapszó *do*, *dare*, melyet a román őriz (*dau* 'adok'), a francia *dōno*-val helyettesített: *donner* 'ad'; *dōnābat* ~ *tanál*, *talál*;

*adjungit* < ősl *ua* > fu *\*tjünki*, *\*tjinki* > ug *\*tyink*, *\*tyüink* > m *\*csig*, *\*csügg*, *csüng*, másodlagos nazalizációval: az alapjelentés: 'hozzácsatol, ráköt', a m szó jelentése 'hozzá van kapcsolódva, rá van kapcsolva'; *adjungendo* ~ *csügged*;

*advérsus* < ósl *\*dvórstsos* > fu *\*tworstsu* > ug *\*tuorscs* > m *\*tuarss* > *társ*; az orosz *továriscs* 'Kamerad, Gefährte, Genosse' és a többi szláv szó a honfoglalás előtti magyarból való; a m szó jelentésváltozása: 'szemben levő' → 'együtt levő; beszélő fél, társ'; elhomályosult összetétel *pajktárs* > *pajtás*; vö még *deorsum* ~ *gyors*;

*\*adjugo* (vö *jugo* 'összekapcsol') < ósl *ua* > fu *\*tjuku* > ug *\*tyuk*, *\*csuk* > m *csuk-ok*;

*\*adjugulo* (vö *jugulum* 'kaloda; nyak'; *jugulo* 'torkot elvág') < ósl *ua* > fu *\*tjukulu*, *\*tjuklu* > ug *\*tyukl*, *\*csukl*; *\*csukl* > m *csuklom*, *csuklik*; a m szó jelentésváltozása: 'vki gégéjét összeszorítja' → (visszaható alakban) 'összeszorul a gégéje', innen 'csuklik'; *\*adjugulans* ~ *\*csuklan* > *csiklan*, műveltetője *csiklant*, -z képzővel *\*csiklantoz* > *csiklandoz*; jegyezzük meg, hogy a gyerekek a nyakát szokták csiklandozni, mégpedig a „gégevágó késsel“.

## 12. Dis-:

*\*dīrectat* < ósl *\*dvisrectat* > nyj *\*dvirrectat* > fu *\*twirrekte*, *\*tūrrekte* > ug *\*tūrrekht* > m *\*tūrleht* > *törlejt* > *törlít* (r); a m szó jelentésváltozása: 'megigazít, rendbe tesz' → 'annak rendje és módja szerint megcsinál' → 'megalkot, elkészít'; vö rom *īndrept* 'megigazít, helyrehoz'; *dīrigit* ~ *dűrög* < *\*tūrreg*, tkp 'eligazítja dolgát'.

## 13. Sub-:

*surgit* ~ fu *\*sūrki* > ug *\*sūrki* > m *sűrög*, *sűrög-forog*; származékai: *sürgölődik*, *sürget*, *sürgős*; vö *pergit* ~ *perreg*, *pörög*; *pergo* ~ *forgok*; *rego* ~ *rúgok*; *dīrigit* ~ *dűrög* (<*\*tūrreg* < fu *\*tūrreki*); a *surgit* származékai: *surgens* ~ *serken*; *surgendo* ~ *serked*;

*subluo* < ósl *ua* > nyj *\*sulluo* > fu *\*sullu* > ug *\*sull*; *\*sull ik* > *\*sulluk*, *\*surluk* > *súrlok*, *súrol*, innen analogikus *súrolok*; vö. *colluo* ~ *kallok*, *karlok*, *karolok*; a *súrol* eredeti jelentése 'felmos';

*subventāre habet* ~ *sündörög*; *subventāre* ~ *sodor* < *\*suvodor*.

## Névszói származékok:

*subtus* ~ fu *\*suptu* > ug *\*supt* > m *sut*, *\*sutt*, vö *sut-*



tonban > *suttyomban*; a fokozatok: *sut*, \**sutton*, *suttonban*, mint *al*, *alatt*, *alaton*, *alattomban*, avagy: *egy*, *egyet* 'együtt', \**egyeten*, *egyetemben*; vö rom *subt*, *dedesubt* 'alj, kulisszatitok', mintegy, *suttyon*;

*suspītio* < ösl \**suspectio* > nyj \**suspoc̄tio* > fu \**suspok̄tju* > ug \**suspocs*, \**suspucs* > m *suspus* (r) > *suskus* 'gyanus dolog'; vö NySz 1615: sőt kicsinke, hogy Macskási uram *suspust* nem ejte rajtam, a NySz értelmezése: 'dedecus; Schande'; *suspecto* < ösl *ua* > nyj \**suspoc̄to*, ebből a praeteritum \**suspoc̄tāphat* > fu \**suspok̄tēwo* > ug \**suspukhtal* > m *susputál*, *susputyál*, 'gyanus dolgot forral' (Szf);

*suggerābit* < ösl *ua* > nyj \**suggorābit* > fu \**sunkorōbi* > ug \**sunkorobj*, \**sunkorogy* > m *sugorog* > *zsugorog*, műveltetője *zsugorgat*; *suggerando* ~ *zsugorodik*; -*ít* képzős származék: *zsugorít*; -*ó* képzős származék: \**sugorou* > \**sugoreu* > \**sugoriu* > *zsugori*; a m szó jelentésváltozása: '(fedél, zár) alá hord' → 'összehord, összezsugorgat'; a kincsképzés igéje, \**hordál* > (*el*)*herdál* ellentéte;

\**subfluo* < ösl \**supphulugvo* > fu \**suppulukwu* > ug \**suppuluk* > m \**soppologuk* > *sompolygok*, *sompolyog*; *fluo* < ösl \**phulugvo* > fu \**bulukwu* > ug \**buluk* > m \**bologuk* > *ballagok*; *confluo* < ösl \**comphulugvo* > fu \**kompulukwu* > ug \**khompuluk* > m \**hompologuk* > \**hompolygok*, innen \**hompolyog* > *hömpölyög*; némileg keveredett a más eredetű *hempereg*-gel.

## 15. A NÉVSZÓK ALAKTANA

Mint már említettük, a román névszó hat vagy hét — ritkán nyolc — alakja közül csak kettő, legfeljebb három folytat latin nyelvi szóalakot: *dominus* vagy *dominum* > *domn*, *domini* > *domni*, *domine* > *doamne*. A szó többi alakja mind román különnyelvi alkotás: *domnul*, *domnii*, *domnului*, *domnilor*, *domnule*.

Különnyelvi alkotások a magyar névszó ragos alakjai is. Egészen újak azok a ragos alakok, amelyekben a rag közvetlenül a ragtalan alakhoz járul: a *kéz* mellett *kézben*, *kéznek*, *kézre* stb. Régebbiek azok a ragos alakok,

amelyekben a rag a teljes tőhöz járul: *kezet*, *kezek*, régi *kezen*, vö *kezenként*, valamint a birtokos személyragos alakok. (A birtokos személyragos alakok magyarázatát l. A magyar személyragok latin megfelelői című szakaszban.) A *ház* mellett használatos *haza*, *hazul*-ról, *honn* alakok azt tanúsítják, hogy az *-á* (*-é*), *-ól*, (*-öl*) és *-n* ragok igen régen, talán már a finnugor alapnyelvben raggá alakultak (latin megfelelőiket l. a Prepozíciók és ragok, névutók című szakaszban). Ugyanezt kell mondanunk a *-t* helyhatározó ragról is, amely esetleg azonos a tárgyeset újabb keletű *-t* ragjával; ez esetben a *kezet* igen régi határozói alak (l. a Prepozíciók és ragok, névutók című szakaszban). A többes szám *-k* jele azonos a latin *-que* nyomatékosító szócskával, tehát eredetileg nem mindenfajta többes számi alaknak volt tartozéka; és csakugyan, a birtokos személyragos *virágim*, *virágid*, *virági* alakok feltétlenül azt bizonyítják, hogy egykor volt többes szám *-k* jel nélkül is.

Feltétlenül őslatin eredetű a ragtalan alak, bár természetesen a mai ragtalan alakok egy része analogikus alkotás, mint a *könyv*, *szarv*, *toll*, *könny*, melyek a ragos-képzős alakokhoz igazodtak, vagy mint a *pata*, *boka*, *vese*, *gége*, *zúza*, *kapta*, *bátya*, *néne*, *atya*, *anya*, amelyek valójában birtokos személyragos alakok, továbbá mint a *fórint*, *füst*, *üst*, *ezüst*, amelyek valójában tárgyeset-beli alakok az egykori *\*fforin*, *\*fislj* (~ *pensilis*), *\*wis* (~ *vasa*), *\*ez-wis* (~ votj *az-vesj*) alapján.

A magyar ragtalan alak legtöbbször az őslatin nominativuszi vagy genitivuszi, ritkábban az akkuzativuszi, dativuszi, még ritkábban a vokativuszi alakot folytatja. Az őslatin többes számú alak a magyar-ági fejlődés rendjén gyakran válik egyes számúvá. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a neolatin nyelvekben is: *folia* (tsz) > rom *foaie* '(egy) levél', *pulli* (tsz) > rom *pui* '(egy) fióka'.

A magyar melléknevek ragtalan alakja igen gyakran folytat őslatin határozói alakot. A kérdés megvilágítását és az őslatin határozói alakot folytató magyar névszók listáját l. alább.

A nominativuszi és genitivuszi alakok a latinban is kölcsönösen befolyásolják egymást, gyakran azonosak is: *avis*, *avis*; *brevis*, *brevis*. Az őslatinban volt néhány olyan

szó, melyeknek a nominativuszban *r*, a genitivuszban *n* volt a töve (az idevágó latin nyelvi és görög nyelvi példákat l. Griech II 47); a *jecur* genitivusza *\*jecunos* volt (~ szkr *yaknás*); a latin az őslatin genitivuszt kicserélte a nominativuszi alak alapján alkotott analogikus *jecoris*-szal. Ilyenkor kétséget kizáró módon bizonyítható, hogy a magyar szó ragtalan alakja nem az őslatin nominativuszi, hanem az őslatin genitivuszi alakot folytatja:

*jecoris*; ősl *\*jecunos* > nyj *\*jocunos* > fu *\*jokunu* > ug *\*jokhun* > m *\*johun*, birtokos személyraggal *\*johunum* > *\*johnom* > *jonhom* > *johom*, ezekből elvonva *jonh*, *joh*; *\*johos* > *jós*.

Hasonlóképpen magyarázhatjuk a latin *uxor* és a magyar *asszony* viszonyát is, őslatin *\*uxor*, *\*uxunos* alakpárból:

*uxōris*; ősl *\*úxunos* > fu *\*ukszunu* > ug *\*ukhszin* > m *\*ochszin* > *achszin* (HB) > *asszon*, *asszony*; *\*innuxoratus* > rom *ínsurat* 'nős'.

A *mās*, *maris* őslatin előzménye *\*mans*, *\*manis*, amint ezt a germán nyelvek alapján már eddig is feltételezték (Chamb 549), vö ang *man* 'férfi', ném *Mann* 'ua', *Männchen* 'hím'; megfelelőjük a magyar *mén*;

*maris*; ősl *\*manis* > fu *\*meni* > ug *\*men* > m *mén*, a ménes hímje.

Az őslatin nominativuszi és genitivuszi alakokat folytató magyar ragtalan alakok száma oly nagy, hogy azok táblázatba foglalása egyelőre mellőzhető: Néhány példa a nominativuszi alakokra:

*rīpa* < ősl ua > fu *\*rīpe*, nyj *\*rīwe* > ug *\*riw* > m *rév*;

*portus* ~ fu *\*portu* > ug *\*port* > m *\*port* > *part*, a *veres*, *magas* után keletkezett változata *mart*;

*inferum* < ősl *\*untherom* > nyj *\*unthrom* > proto-fu *\*unthru* > *\*utru* > fu *\*utu*, nyj *\*ulu* > ug *\*ul* > m *ol* > *al*, alakváltozata *alj*;

*carmen* < ősl *\*carmo* > fu *\*kormu* > ug *\*korm*, *\*korw* > m *\*korh* > *\*karh* > *kár*; *-rw-* > *-rh* változásra vö *cremando* ~ *korhad*;

*\*armum* < ősl ua > fu *\*ormu* > *\*irmu* > ug *\*irm*, *\*irw* > m *irh* (r), ma csak birtokos személyragos alakjában: *irha*, pl. *szedi az irhát*; a szó eredeti jelentése 'bőrpajzs';

*carbo* < ősl *ua* > fu *\*korbu* > ug *\*korb* > m *korm* > *korom*; a *b* > *m* a magyarban gyakori: *\*Tibis* > *Temes*, *Tömös*; *Druzba* > *Dorozsma*;

*cribrum* < ősl *ua* > nyj *\*crubrom* > proto-fu *\*kurbru* > fu *\*kurbu* > ug *\*kurb* > m *\*korm* > *karom*; *cribra* ~ *köröm*;

*auguratio* 'augurium' < ősl *ua* > fu *\*ukurētju*, *\*kurētju* > ug *\*kurācs* > m *korács* (r) 'kor'; vö *augurium* ~ *kor*; *korács* analogikus alakváltozata *akarás*, vö *forgács* és *faragás*, *tolmács* és *tolomás*.

Néhány példa genitivuszi alakokra:

*pedis* < ősl *\*podos* (vö gör *podos* 'pedis') > fu *\*potu* > ug *\*pot* > m *\*pot*, csak birtokos személyranggal: *ló-pot-a* > *ló-pata*, innen elvonva *pata*; *compedis* ~ *\*kopot*, birtokos személyranggal *\*kopota* > *\*kopita* > *kopta* > *kapta*;

*pontis* < ősl *\*pontos* > fu *\*pontu* > ug *\*pont* > m *pod* > *pad*; összetételekben: *\*opat-hida* > *Apahida*; az ilyenekből elvonva *híd*;

*pulveris* < ősl *\*polveros* > nyj *\*polvoros* > fu *\*pōworu* > ug *\*poor*, *\*puor* > m *por*;

*rēgis* < ősl *\*rēgos* > nyj *\*rāgos* > fu *\*rāku* > ug *\*rāk* > m *rák*; a szó eredeti jelentése 'térítő (csillagzat)', majd — mivel a rák hátrafelé jár — 'rák'.

Példa dativuszi alakra:

*\*grātui* (*\*grātus* főnévből) ~ proto-fu *\*krētwi* > fu *\*kētwi* > ug *\*ketw* > m *kedv*, mindig birtokos személyragos alakban: *kedvem*, *kedve*.

Bővebb, de természetesen szintén nem teljes listákat állítottam össze az akkuzativuszi, vokativuszi, többes szám nominativuszi és határozói alakokat folytató magyar szavakról.

### a) Vokativuszi alakok

Vokativuszi alakot folytatnak az isten-nevek; az a latin *Jūpiter* is. Román példák: *domine deus* > *dumnezeu* 'isten', *deus* > *zău* 'igazán'. Hasonlók a magyar példák is:

*Jūpiter* < ősl *\*djeupater* > nyj *\*djeupator* > proto-fu *\*tjipotur* > fu *\*tjupotur* és *\*tjīpotur* > ug *\*dzsiwotur* > m *dziwotor* > *zivatar*, sok alakváltozattal;

*juste dīvine* < ósl \**jeuste deiveine* > nyj \**juste deine* > fu \**jiste tēne*, \**jist-tēne* > ug \**jistēn* > m *isten*; lehet azonban a magyar szó a szintén vokativuszi értelmű többes számi *justi dīvīni* megfelelője is, hiszen eleink több istent imádtak; *justi* ~ *ős*;

*dīve* < ósl \**deive* > fu \**tejwe* > \**tīwe* > ug \**tiw* > m \**tiw* > \**tiü* > *tyű!*; vö lat *deus* > rom *zāu* 'igazán'; a magyar szó a többes számú — persze szintén vokativuszi értelmű — *dīvī* alakból is megmagyarázható;

*Fidie* < ósl \**phidie* > fu \**bitī* > ug \**biti* > m *bíz*; de a magyar *bíz* talán inkább a nominativuszi *Fidius* megfelelője, vö lat *me Dius Fidius*; *fīdens* < ósl \**pheidont* > nyj \**phoidont* > fu \**bojton* > \**bijton* > ug \**bīton* > *bizon*, *bizony*, ennek átvétele az olasz *bisogno* 'Bedürfniss', melynek származéka *bisognare* 'nötig sein', olaszból a fr *besoin*; az olasz szó jelentésváltozását az magyarázza, hogy a bizonyomra fogadott dolgot teljesíteni kellett; vö *biz isten*, *bizony isten*.

## b) Akkuzativuszi alakok

Néhány esetben a *-t* tárgyragos alakok kialakulása után is megtörtént, hogy a ragokat a *-t* tárgyragos tárgyesetbeli alakokhoz ragasztották. Újabban terjed az *eztet*, *aztat* a helyes *ezt*, *azt* helyett. *Forint*, *füst*, *üst*, *ezüst* eredetibb ragtalan alakja \**fforin*, \**fīsj*, \**wis*, \**ezwis*. Óslatin akkuzativuszi alakokat folytatnak a következő magyar szavak:

*sētam* < ósl ua > fu \**sētem*, nyj \**sēlem* > ug \**selem* > m *selyem*; vö *sētam* > fr *soie* 'selyem'; lat *sēta* < ófn *sīda* > ném *Seide* 'selyem'; az ófn *sīda* átvétele a magyar *szita*, melynek eredeti jelentése 'szitászór', elvonás \**szita-rosta* féle jelzős szerkezetből; vö még lat *sēricum* 'selyem; selyemi' < ósl ua > nyj \**sārcom* > fu \**sārku* > ug \**sārk* > m \**sárg* > 1. *sárig*, 2. \**sárg-haj* > *sár-haj*, \**sárg-harany* > \**sár-harany* > *sár-arany*; birtokos személyragos alak *tojás-sárg-a*, innen elvonva *sárga*;

*artum* < ósl ua > fu \**orszum* > ug \**irszum* > m \**irzom* > *izrom*, pl. *egy izromban*; \**irzomos* > *izmos*, innen

elvonva *izom*; a nominativuszi alak *artus* ~ fu *\*orszu* > *\*irszu* > ug *\*irsz* > m *\*irz*, ebből ragok előtt *iz*: *\*irzról-irzre* > *ízzől-ízre*; *-rz-* > *-z-* máskor is: *borzoltos* > *bozontos* stb.;

*sitim* ~ fu *\*siszim* > ug ua, mondatfonetikai helyzetben, például oly összetételben, melyben a hangsúly az összetétel második tagján van *\*sszim* > *szim*: *\*siszim-jókhun* > *\*sszim-jokhun* > m *\*szimjohun*, képzővel *\*szimjohnos* > *\*szumjonhos* > *\*szumjohos* > *\*szomjihos* > *\*szomios*, *szomjas*, képző nélkül *szomjú*;

*vim* < ősl ua > nyj *\*vīres* alapján alkotott analogikus *\*vīrim* > fu *\*wīrim* > ug *\*wirim*, *\*wirm* > m *\*vérm*, csak ezekben: *vérmes*, *\*szemvérm* > *szemérem*; *\*vérm szem* > *vérszem*, pl. *vérszemet kapott*; a *szemérem* eredeti jelentése tehát 'arc-vérmesség, arc-pirulás', vö *rápirít*, *elpirul*, *pironkodik*, *pirongat* stb.; *vīres* ~ *vér*;

*pēdem* (Bréal (254) < ősl *\*pēdim* > fu *\*ptētim* > ug *\*tetim* > m *\*tetiw*, *\*tetiūw* > *tetű*, *tetvet*, *tetvek*; *-m* > *-v*, mint a *név* esetében;

*fascem* < ősl *\*phascim* > fu *\*beskjim* > ug *\*becsim* > m *\*becsiw*, *\*becsiūw* > *becsi*, származéka *becsi*, *becsi*; *fascet* < ősl *\*phascēs* > fu *\*beskjē* > ug *\*becsi* > m *becs*; a *-cs-* hang *-cs-* előzménye *t* előtt *s*-be megy át: *\*becs-telen* > *bestelen*;

*glēbam* ~ fu *\*kjēpem* > ug *\*tyepem* > m *\*gyepew* > *gyepű*; *glēba* ~ *gyep*; vö *glēba* > rom *glie* 'göröngy, hant; pázsit, gyep';

*fidem* < ősl *\*phidim* > fu *\*bitim* > ug *\*bitiw* > m *betű*, *bötű*; a m szó eredeti jelentése 'hit, fogadalom'; a fogadalom leghatékonyabb formája az írott *betű* volt, vö *jūro* ~ *írok*;

*spēm* < ősl ua > fu *\*szwēm* > ug *\*szwim*, *\*szüm*, *\*szim* > m *szüw*, *szű*, *szivet*, a ragos alakokból elvonva *szív*; *spērātum* ~ *szeret*, *\*spērāminis* ~ *szerelem*; a 'reménykedés' és 'szeretet' rokon fogalmak; amit az ember remél, azt szeretné; a *szív* a reménység székhelye; analogikus akkuzativuszi alak a *\*spērim*, mint a *vim* mellett a *\*vēr-irim*, melynek zürjén-ági hangfejlődése: ősl *\*spērim* > fu *\*szwērim* > *\*szwēlem* > zürjén *šelem* 'szív'; a finn *sydän* előzménye is *\*sylem*.

### c) Többes számú (nominativuszi) alakok

Ismeretes, hogy a román névszók két etimologikus alakja közül egyik a többes számú nominativusz folytatása: *lupum* > *lup*, *lupi* > *lupi*. A többes számú alak jelentése némely esetben többé-kevésbé eltér az egyes számú alakétól. Erre a jelenségre minden nyelvből hozhatunk fel példát, vö pl. francia *menotte* 'kacsó', *menottes* 'bilincs', latin *fascis* 'nyaláb', *fascies* 'tiszttség, méltóság, becs'. Jelentéstani elkülönülés következtében a románban némely latin szónak két folytatása is van, melyek közül egyik az egyes számú, másik a többes számú alak megfelelője: *lūmen* > rom *lume* 'világ; az emberek', *lūmina* > *lumină* 'világosság, fény'; *caput* > *cap* 'fej', *capita* > *capete* alapján elvonva *capăt* 'vég, kezdet'. Az egyes számú és többes számú alakok közt több olasz szóban is jelentésmegoszlással találkozunk: *il ceppo* 'der Stamm, Klotz', *i ceppi* 'die Fesseln'; *il ferro* 'das Eisen', *i ferri* 'die Fesseln, das Eisengeräte'; *il rame* 'das Kupfer', *i rami* 'die Kupferstiche'; *il costume* 'die Tracht', *i costumi* 'die Sitten'.

A jelentések elkülönülése következtében némelyik latin szónak a magyarban is két — vagy éppen három — megfelelője van:

\**maniculum* < ősl \**manuclom* > fu \**monukju* > ug \**monucs*, részesülő személyes névmással \**monucusu mi* > m \**monucsum*, \**moncsum* > *mancsom*, innen elvonva *mancs*, alakváltozata *boncs* (r) 'rocska', elhomályosult öszszetételben \**boncskér* 'mancs-kér' > *bocskor*; a kikövetkeztetett lat \**maniculum* realitását igazolja a rom *mă-nunchi* 'nyaláb; marok' < vulg lat \**manuclum*;

*manicula* < ősl \**manucla* (palatális u-val) > fu \**menikje* > \**menenkje* > \**menencse* > ug \**belencs* > m *belencs* > *belincs* > *bilincs*, mint *kelencs* > *kelincs* > *kilincs*, *kelés* > *kelis* > *kilis*; a \**maniculum* ~ *mancs* és *manicula* ~ *bilincs* jelentéstani kapcsolatára vö francia *menotte* 'kacsó', *menottes* 'bilincs';

*caput* < ősl ua > fu \**koput*, \**kopul* > ug \**kopuw* > m *kapu*, tkp falu, telek, udvar stb. kezdete; a türk *kapugh* 'kapu' vagy ugorból való átvétel, vagy ősrökonság bizo-

nyítéka; ug -w ~ türk -gh, mint ugor \*bitiw ~ ujgur bitig;

*capita* < ösl ua, palatális u-val > fu \*kepite, \*kepile > \*kepele > ug \*kepel > m ua > kepe, mint *estvel* > *este*; mértékszó, mint a román többes számú *capete* 'darab-szám';

*gelu* < ösl \*golu > proto-fu \*kolu > fu \*kowu > ug \*khow > m hó 'fagyott csapadék'; az ösl \*golu vokalizmusát igazolja angol *cool* 'hideg', ófn *chuoli* > ném *kühl* 'hűvös';

*gelua* < ösl ua, ejtsd \*geluva, mintegy \*göliuva > proto-fu \*ketwe > fu \*kēwe > \*kiwe > ug \*khiw > m \*hív, csak származékokban: *híves*, *hűvös*, alakváltozata *hűs*; *hivét* > *hűt*, mellette *hül*;

*tignum* 'padlás, gerenda, szarufa' < ösl ua > nyj \*tug-nom > fu \*szuklu > ug \*szugl > m 1. *szug* > *zug*, 2. \*szugul > *zugoly*, -ék képzővel *szugulyék*, mint *táj*, *szárny*, *mell* stb. mellett *tájék*, *szárnyék*, *mellék*; összetételben *zugolyfa* 'jugum textorium; Weberbaum', alakváltozata *szuboly*, *zuboly* (Arany Hamlet-fordításából ismeretes).

*tigna* (tsz) ~ fu \*szikle > ug \*szigl > m \*szig > *szeg*, *szög*, származéka *szeglet*, melynek alakváltozata \*sziglet > \*ciglét > *Cegléd*, *Cögléd*, mint *hunyat* 'naphunyat' > *Hunyat*; a mai *szögellik* ige hangfejlődése: *szögellik*, iktelenül *szögell* < \*szögel > \*szegl, melynek megfelelője a csak származékaiban megőrzött latin \*tigno, \*tignare ige, vö *contigno* 'gerendához foglalom, egymásra építem', *contignatio* 'gerendához foglalás, padlás; szarufa'; a kikövetkeztethető régi magyar \*szegl, \*szigl ige -ő képzős származéka \*szegleü, \*szigleü volt, melynek alapján \*szeglő vagy \*ceglő alakot várnánk a mai magyarban; ennek ragos alakokból elvont alakváltozata *cigle* 'kosárkötő fűz', mely mai jelentéséhez a következő összetételekben jutott: *cegle-fa*, *cigle-fűz*, *cigle-vessző* (EtSz 672); azonos ezzel a szóval az erdélyi gyermek-játékszerű szolgáló *cigle* 'ein an beiden Enden zugespitztes Spielholz', amely nyilván a házépítkezésnél, mérésnél használt egykori szeglő-szerző játék-leszármazottja;

*cribrum* < ösl ua > nyj \*crubrom > proto-fu \*kurbru > fu \*kurbu > ug \*kurb > m \*korm > *karom*; a *cribrum* alapjelentése 'elválasztó, elkülönítő' (a *cerno* 'különvá-



laszt' származéka), innen a fu alapnyelvben 'kenderszál-elkülönítő gereben', majd a gerebenhez való hasonlósága alapján 'madár-karom'; *-rb-* > *-rm-*, mint *carbo* ~ fu *korbu* > m *korom*;

*cribra* < ősl ua > proto-fu *\*kirbre* > fu *\*kirbe*, *\*kürbe* > ug *\*kirb*, *\*kürb* > m *\*kürm* > *köröm*; -z képzős származéka *kürmedzik* (Szabéd), 'il gèle', mely, eredetileg a kocsonyásodás műszava volt, a kocsonyát ugyanis körömből főzték;

*pālus* < ősl ua (ie *\*paxlos* 'rögzítmény') > fu *\*pōlu* > ug *\*pol* > m *fal*; eredetileg nyilván földbe rögzített karókra font sövényfal, amelyet aztán bevettek sárral;

*pālī* ~ fu *\*pēlī* > ug *\*peli* > m *fél*, *kapufél*, *kapufélfa*, vö finn *pieli* 'oszlop, álló gerenda'; a többes számú alakot az teszi érthetővé, hogy *kapufélfa* mindig kettő van;

*\*umērulus* < ősl ua > nyj *\*umērlos* > *\*umórlos* > fu *\*morlu* > ug *\*morl* > m *már* és *mál*, *rókamál*, 'parus corporis infra pectus'; nem azonos a 'hegy' jelentésű *mál* szavunkkal, melynek latin megfelelője *montis*, *mar*, *marj* szavunkkal sem, melynek latin megfelelője *umerāle*, l. ott;

*\*umēruli* < ősl ua > *\*umērli* > fu *\*melli* > ug *\*melj* > m *mell*, *melly* (nyj); névutói származéka *mellett*, *mellé*, *mellől*, vö román *umăr la umăr* 'szorosan egymás mellett';

*pullus* ~ proto-fu *\*puhu* > fu *\*puwu* > ug *\*puw* > m *fú* (r) 'vízityúk', többes száma *fuvak*; a jelentésváltozás egybevethető a francia *poule* 'tyúk' szóéval, valamint *pu-pilla* ~ *pipe* szavunkéval;

*pulli* ~ proto-fu *\*pilji* > fu *\*piji*, analogikus egyes számú *\*piju*, *\*piwu* > ug *\*piw* > m *fi*, *fiú*, összetételben *-fi* *-fju*, pl *Péterfi*, *ifjú*; vö *pulli* > rom *pui*, innen a régi románban az analogikus *puiu*, ma *pui* 'fióka'; *pullulus* < ősl *\*pullolos* > proto-fu *\*pulołu* > fu *\*piwowu* > ug *\*piwow* > m *fió*; *\*pullulculus* ~ *fiók*, 'pullulcellus' ~ *fióka*. de ezek természetesen ugor különnyelvi alkotások; a *fi* megfelelője a vogul *pigh* < ug *\*piw*, vö még zürjén *pi*, votják *pi* 'ua'; az osztják *poch* finnugor *\*puwu* előzményre megy vissza, tehát etimológiai megfelelője nem a magyar *fi*, hanem a magyar *fú* 'vízityúk';

*libellus* < ősl *\*libollos* > nyj *\*lubollos* > fu *\*lupowu* > ug *\*lupow*, nyj *\*lupuw*, *\*lupugh* > m *\*lopuh* > *lapu*, ragos alakokban *lapuval*, *lapukat* > *lapival*, *lapikat*, innen

elvonva *lapi* (nyj), *u* > *i*, mint román eredetű *karucál*, *\*korucál* > *\*koricál* > *kóricál* 'kocsikáz, szekerez' vagy a latin eredetű *grádusok* > *grádicsok*, innen elvonva *grá-dics* stb.;

*libelli* ~ proto-fu *\*lepelji* > fu *\*lewelji* > ug *\*lewelj*, *\*lewel* > m *levél*, *falevél*; a többes számú alakot az indokolja, hogy a fa levélzetét sok levél alkotja, vö *folia* > fr *feuille* '(egy) levél', rom *foaie* '(egy) levél'; a *-p-* a fu alapnyelvben gyakran váltakozik *-w-* hanggal, l. *nepos* alatt;

*nepos* ~ fu *\*nepu* > ug *\*nep* > m nép, többes számban is: *ki népei vagytok?* vö család 'család; (egy) család', pl. *hat családja van* 'hat gyermeke'; a nemzetségi rendszer idején a közös ősatya leszármazottai alkották a népet, vö *Romuli nepōtes* 'a római nép';

*nepōtum* (*exāmen*) < ósl *ua* > nyj *\*nopōtum* > fu *\*nowōtu*, *\*nowōlu* > *\*niwōlu* > ug *\*niwol* > m *\*nial* > *\*nyálj* > *nyáj*, vö *mindnyájan*, *nyájas*, tkp 'familier'; a latin szó jelentése alapján arra következtethetünk, hogy egy nyáj eredetileg szülöket, nagyszülöket és gyermekeket magában foglaló egység volt, tehát a még élő ősatya népe, legfeljebb másodunokáig; ekkoriban egy-egy nyáj szükségszerűen mindig valakinek a nyája volt, a szó hangfejlődését tehát úgy kell képzelnünk, mint *alj* szavunkét, mely a birtokos személyragos *alja* alakból való elvonás; tehát: *\*niala* > *\*nyálja* > *nyája*, innen *nyáj*;

*mājor* < ósl *\*magios* > fu *\*mokju* > ug *\*mocs*, *\*modzs*, archaikus *\*modzsu* > m *\*mogyu* > *nogy* > *nagy*; *m-* > *n-*, mint *mevet* > *nevet*, *mádra* > *nádra* (annak ellenére, amit Kniezsa a SzlJ 352. lapján mond), *mandragóra* > *nadrágulya* stb., más nyelvekben is: lat *matta* > fr *natte* 'nád', *mappa* > fr *nappe* 'abrosz', *malva* > rom *nalbă* 'mályva';

*mājōres* < ósl *\*magjōrēs* > nyj *\*magjūrēs* > fu *\*mōkjūro* (veláris *ī*) > ug *\*moncsir*, nyj *\*mondzsir* > m *mogyer* > *magyar*; az ug *\*moncsir* folytatása a vogul *manysi* 'obi-ugor'; népnévünk tehát viszonyított népnév, valamely kétfelé szakadt népnek az idősebb ága, ellentett szava a *jūnior*, *jūniōres*, melyek magyar megfelelője *\*juny*, *\*junyor* volna, ezeket vö az idegen nyelvi fonetizmusokat tükröző *hun* és *Hunor* szavainkkal; idősebb ágon helybenmaradó ágat kell érteni, valószínű tehát, hogy népnévünk

keletkezési ideje az V. század, amikor a nyugatra vonuló hunok elszakadtak a magyaroktól; ezt a nagy eseményt, a kettészakadást, még négyszáz év múlva is számon tartotta a nép, érthető hát, hogy népnevek keletkezésére, a két ág elnevezésére adott alkalmat.

A fejlődés rendjén legtöbbször vagy az egyes számú, vagy a többes számú alak diadalmaskodik, s teremt magának új, analogikus többes számú, illetve egyes számú alakot. A magyar nyelvben sok az őslatin többes számú szóalakot folytató ragtalan alak. Korántsem teljes listájukat az alábbiakban adom:

*anni* < ősl *ua* > proto-fu *\*enyi* > fu *\*eji* > ug *\*ej* > m *é* (r), ragos-képzős alakokban *\*éjüs* > *évös*, az effélékből elvonva *év*; vö cseremiszi *ij* 'év', *ijas* 'éves', mordvin *ije*, *i* 'ua'; a finn *ikä* 'ua' vagy képzős alak: *i-kä*, vagy fel kell tennünk, hogy magánhangzóközi *-k-* hangja *-ny-* előzményre megy vissza: *-ny-* > *-gy-* > *-g-* > *-k-*; a finn *ikä* genitívusza különben *iän*; *anni* > rom *ai*, melyet azonban újabban kezd kiszorítani az analogikus *ani* 'évek';

*prisci* (*parentes*) < ősl *\*prioscī* (vö lat *prius!*) > fu *\*wrjoskjī* > *\*urjoskji* > ug *\*urjoscsi*, nyj *\*urjossi* > m *\*urjos* > *\*orjas* > *órijás*, *óriás*; az ősatyák természetesen óriások voltak, mítoszaikban a görögök is gigászoktól eredeztetik magukat: a m *óriás* átvétele román *urias*; honfoglalás kori *\*urjos* nyelvjárási *\*urjis*, *\*rjis* változatának átvétele az ófn *risi* > ném *Riese* 'óriás', esetleg más nyelv közvetítésével; a franciák az óriást 'magyar'-nak nevezik: *ogre* 'óriás' a régi francia *hongre*, *ongre* alakpárja; a régi románban viszont *jidov*, azaz 'zsidó' volt az óriás egyik neve;

*justi* < ősl *\*jeustī* > proto-fu *\*jioštjī*, *\*jostjī* > fu *\*jistjī* > ug *\*iscs*, *\*iss*, *\*ess* > m *is*, *es* > *ös* > *ős*; a régi magyarban voltak *ősapák* is, azaz 'igaz, édes apák', és *ősfia*k is, azaz 'igaz, édes fia'k, sőt az apáról fiúra, a vérről vérré szálló javaknak is *ős* volt a jelzője: 1520: Prata seu fenilia Nadasreth Hatharosreth et ewstreth vocata (OklSz 730); az *ősapá* jelzős szerkezetből vonták el 'ősapá' jelentésű *ős* szavunkat, melyben ezek szerint jelentéstapadás történt; szakasztott így kell értelmeznünk a latin *vērus* 'igazi' román-ági jelentésváltozását is: *frater vērus* > rom *frate vār*, innen elvonva *vār* 'unokatestvér'; *justi dīvīni* ~

*isten*, tkp vokativusz (esetleg magyarázható *juste dīvine* alakból is); jelzős rokonságnevek: *édesapám*, *szépapám*, *jobb apó* > *bapó*, *jobbanya* > *banya*, *jó-báty* > *jobbágy*; rom *bunicul* 'a nagyapa'; fr *beau-fils* 'vő', *beau-frère* 'sógor', *belle-fille* 'meny' stb.;

*līberīque* < ösl *\*leutherīque* > nyj *\*leuthrique* > proto-fu *\*liothrikwe* > fu *\*ljörrikwe* > ug *\*jörrek* > m *gyerek*; a többes számot az indokolja, hogy a gyerekek mindig többen vannak, s mindig együtt emlegetik őket; vö *pulli* > rom *pui* 'fióka' is; elhomályosult összetétel: *gyerek-ész* > *gyerkőc*, *gyerek-esze* > *gyerkőce*, *sz* > *c*, mint *kopasz* > *kopac*, *arbos* > *árbo*; az összetétel logikája olyan, mint a latin *pusillanimis* szóé: *pusillus* 'kised' és *animus* 'elme', vö *pusillanimis* ~ *pislen* (r) 'csibe', tkp 'csibelélek';

*favi* < ólat *\*vafi* < ösl *\*vaphī* > fu *\*wepī* > ug *\*lep* > m *láp*; vö *vápa* > *lápa*, *Vepsény* > *Lepsény* (SzIJ 548); régi *küvő*, mai *küllő*; *pavet* ~ *fél*; a *nő*, *fő* mellett is van nyj *nől*, *fől*; ősrokon a német *Wabe* 'láp', román *fagur* 'ua';

*brāchae* < ösl *\*brāchai* (labiális *ā* hanggal) > fu *\*wrōk-hoj* > ug *\*rukhoj* > m *\*ruhaj* > *ruha*; a m szó hangfejlődését ragos-képzős alakokban kell elképzelnünk: *ruhát*, *ruház*, mert a ragtalan alakban *\*roha*, *\*rova* alakot vár-nánk; a szláv *rucho*, román *rufă* a magyarból; vö rom *īmbrăcăminte* 'ruházat';

*stipulae* 'Strohalm' < ösl *\*stipulai* > fu *\*stjepilej* > ug *\*scseplej* > m *\*cseplej* > *\*cseplé* > *cseplye* 'Grashalm';

*scālae* < ösl *\*scālai* (ie *\*scanslai*) > fu *\*skjēlej* > ug *\*scselej* > m *\*cselej* > *\*csilyé* > *csillye*, *csille* 'függő kiskocsi'; talán *\*scālābit* ~ *cselleng*, tkp 'hágcsóz, hágcsón függ'; ezt a szót különben a rómaiak is használták többes számban egyes számi értelemben, mivel a szó csakúgy jelentette a létra egészét, mint a létra fokait; *scālam* > rom *scară* 'lépcső, fok', fr *échelle* 'ua'; a *cselleng* jelentésváltozása kapcsolatba hozható a fr *échelon* 'lépcsőfok, lét-rafok' igei származékának jelentésváltozásával: *s'échelonner* 'lépcsőzetesen elhelyezkedik; különböző határ-időkre eloszlik'; eszerint a *cselleng* régi katonai mester-ségszó;

*fores* < ösl *\*thvorēs* (ie *\*dhvorēs*) > fu *\*twörē* > ug *\*twōri*, nyj *\*türi* > m *tör* 'Fallstrick, decipula'; a m szó

jelentésváltozása Tür' 'Falltür' → 'Fallstrick', vagyis: 'csapóajtó' → 'csapóajtós kelepce' → 'kelepce';

*tendiculae* < ősl *\*tendiclai* > fu *\*szētiklej* > ug *\*szetk-lej* > m *\*szeklej* > *\*ceklé* > *cekle* (r) 'tendicula'; Páriz—Bod Szótárában, *tendicula* címszó alatt;

*parentes* < ősl *\*parontēs* > fu *\*poronto* > ug *\*porontu* > m *\*poront*, régentén mindig birtokos személyranggal: *porontja*, *porontya*, innen elvonva *poronty*, ebből — hanghelyettesítéssel — rom *prunci*, melynek alapján analogikus egyes számi *prunc*-ot alkottak, artikulussal *pruncul*, melynek átvétele a m *prunkuly* (nyj); *parentes* > rom *pārinti* 'ősök, elődök', fr *parents* 'rokonok'; a m szó jelentésváltozása: 'szülők' → 'felmenő ági rokonok' → 'vkinek minden ivadéka' → 'békaporonty'; a *poronty*-nak különben van nyelvjárási *poroncs* ejtése is, pl Szováton, a Mezőségen, a rom *prunci* lehet ennek az átvétele;

*dentēs* < ősl *\*dontēs* > *\*tōszo* > ug *\*tuszu* > m ua > *\*tuc* > *\*cuc*, *\*dzudz* > *zúz*, ebben *zúzmara*, régi *zúzmaráz*, a *zúz* tkp 'jégfogazat, jégcsipkézet';

*jūgera* ~ fu *\*jīkere* > ug *\*iker* > m *iker*; a többes számot az indokolja, hogy az ikrek párosával vannak, vő egy házaspár és a párom; a török *iker* ősrokon; lat *jugum boum* 'két ökör', vő török *iki* '2';

*genicula* < ősl *\*gonucla*, palatális *o*-val és *u*-val, mintegy *\*gönücla*, *\*genicla* > fu *\*könyükle*, *\*kenikle* > ug *\*könyükl* > m *\*könyük* > *könyök*; *\*geniculāre* ~ *könyökleni*; *intorta genicula* ~ *térd-könyök*, régi *\*tértknyekl*, innen az ige: *\*térdgyekleni* > *térgepleni*, *térdepelni*; *könyök* szavunk jelentésváltozása az állatvilágra vonatkoztatva következett be: a tehén a mellső lábaira térdepelve, könyökölve fekszik le; az asztal lapján elkönyöklő személynek ma is azt mondják, hogy rátehenkedett az asztalra;

*pugna* < ősl ua, mint *\*pugnom* tsz-i alakja > fu *\*wükle* > ug *\*ükl*, *\*ükül* > m *ököl*, *ökl*-; *pugnus* > rom *pumn* 'ököl';

*templa* < ősl *\*temla* > fu *\*szimle* > ug *\*sziml*, *\*szimil* > m *szem*, *személy*; *-templābat* ~ *szemlél*; *templa* > rom *tīmplā* 'vakszem', származéka *a se intīmpla* 'történik'; a *templum* eredeti jelentése 'nézőhely', innen 'néző alkalmatosság'; a *szem* valamikor az arcot jelölte, vő *szemte-*

*len* 'arcátlan', és \**szemvérm* 'orcapirulás' > *szemérem*; rom *faṭā* 'arc; szín; személy';

*cuncta* < ősl ua, \**cunctom* tsz-i alakja > fu \**kikte* > ug \**kikht*, \**kekht* > m \**keht* > \**kejt* > *két*; a latinban a seml tsz-i *cuncta* alakot tsz-i genitivusz kíséretében használták: *cuncta terrārum*, *cuncta campōrum*, *cuncta gignentium* stb.; a szó eredeti jelentése 'mindkét', innen a latin *cuncta* 'mind', és innen a magyar *két* 'duo'; elhomályosult összetétel: *ket-tő* ~ *cuncta*, *duo*; *cuncta* < ie \**cojuncta*, tehát a *jugum* családjába tartozik, melynek viszont török megfelelője *iki* '2';

*māla* < ősl ua > fu \**mēle* > ug \**melj*, nyj \**melgy* > m \**mēgy* > *meggy*; Bréal: „c'était d'abord le fruit en général“ (Bréal 179); mind a latin, mind a magyar szó esetében jelentésszűkülés történt; a vogul *-melj* jelentése 'bogyó', pl *wermelj* 'veresszőlő', mintegy *vérmeggy*; ilyenszerű szerkezetből vonhatták el a magyar *meggy* szót is; vö olasz *mela* 'alma'; *mālum* ~ fu \**mōlu* > ug \**mol* > m \**mal* > *-ma*, csak elhomályosult összetételekben: \**or-mal* > *olma* > *alma*; a török *alma* a magyarból; *aurum* ~ \**or*, \**mālum* ~ \**mal*, tehát \**or-mal* tkp 'aranyalma', valamelyik almafajtának a neve; \**olj-mal* > \**ojma*, \**ogyma* > *hajma*, *hagyma*, mondatfonetikai helyzetben keletkezett járulék *h* hanggal, mint *ispán* > *hiszán* (r); *allium* ~ \**olj*, *mālum* ~ \**mal*, tehát \**olj-mal* tkp 'hagyma-alma, hagyma-gyümölcs, hagyma-gumó'; a szókezdő *h*-hangok egy részének eltűnése magával hozta néhány esetben szókezdő *h*- fellépését is, mint ahogyan a latinban is tapasztalhatjuk: egyrészt *holus*, \**hanser* > *olus*, *anser*, másrészt *umeros* > *humerus* stb.; vö még \**ogy-vász* > *hagymász*, *hagymáz*, tkp 'szem-látomás', *oculus* ~ *agy*, *vīsum* ~ *vász*, *váz* 'phantome';

*tuguria* ~ fu \**szikirje* > ug \**szekerj* > m *szekér*; a m szó eredeti jelentése 'szekerek, szekérhad', tehát kollektívum; egyébként pedig 'tengelyre épített kaliba, szekérsátor' → 'sátoros szekér' → 'szekér'; a 9. században a magyarok hordozható házakban, tengelyes kalibákban laktak, ezeket nevezték szekérnek;

*negōtia* < ősl \**necōtia* > nyj \**necūtia* > fu \**nekīje* > ug \**nekity* > m \**negégy* > *negéd*, származéka *negédes*: a *negéd* jelentésfejlődése: 'baj, gond, ügy-baj' ~ 'bajos-

kodás' ~ 'kényeskedés'; a negédes ember bajos ember, a negédest a franciák *difficile*-nek mondják;

*genua (intorta)* < ősl ua, ill mintegy \**gönüva* > fu \**könyiwe* > ug \**könyiw* > magyar *könyő*, *könyű* (r), melyeket kiszorított a ragos alakokból elvont *könyv*; a m szó kikövetkeztethető eredeti jelentése 'meghajlott térdek', azaz 'térdehajlás' → 'behajtás, összehajtott papiros' → 'levél' → 'könyv', vö francia *pli* '(be)hajlás; levél(boríték)'; rom *carte* 'könyv' < *cartae* 'levelek'; az orosz *knyig* 'könyv' az ugorból, mint az orosz és az ugor törzsek közt folyó levélváltás emléke;

*decora* ~ fu \**teköre* > ug \**tikör* > m *tükör*; a jelentésváltozás: 'vmely tárgy fényes felszíne' → 'vítükör, csiszolt fémlap tükre' → 'tükör', vö fr *décor* 'dísz; díszítmény (tárgyon); külszín, látszat'; a tárgy nem látható, rejtett része *dēdecus* ~ *títok*;

*viridia* ~ fu \**wiritje* > ug \**wirity*, \**wirics* > m *virics* 'úgy március vége felé furdalás által kifacsart édes leve a nyírfának'; a latin *viride* nyilván a *vireo* származéka, melynek egyik jelentése 'zöldellik', másik jelentése 'eleven, friss vagyok, erőmben vagyok', és ez az utóbbi az alapjelentés, vö magyar *virul*, *virít*, *virág*, *virgonc*; eszerint a *virics* eredetibb jelentése: '(nyírfa) eleven ereje, friss leve'; *viridia* > rom *varzä* 'káposzta';

*holera* < ólat \**helera* (sing *helus*, vö Comp 76) < ősl \**cheloda*, palatális *o*-val, mintegy \**chelōda* > nyj \**chelda* > fu \**khjelte* > ug \**cselt*, \**dzselt* > m \**dzelt* > *zeld* > *zöld*; a latinban várható *holus*, \**holeda* alakpárt az analogikus *holus*, *holera* váltotta fel, mivel az *-us* végűek legtöbbször *-era*, *-ora* tsz-i végződéssel járnak: *genus*, *genera*; \**jūgus*, *jūgera*; *tempus*, *tempora* stb.;

*glandia* (a *glandium* 'torokpecsenye' többes száma) ~ fu \**kjentje* ug \**tyenty* > m \**gyenygy* > *genny*; a m szó pontosan nyomon követhető jelentésváltozása: 'garatmirigy, mandula' → 'gennyes mandula' → 'bárhol keletkezett gennyzacskó, gennyesség' → 'genny'; *gy-* > *g-*, mint *gyenge* > *genge*, \**igy-ügyő*, 'együgyű' > \**gyügyé* > *gügye*;

*paria* ~ fu \**perje* > ug \**perj* > m *férj*, mindig birtokos személyragos vagy képzős alakban: *férjem*, *férjes*; *férfi*; vö fr *paire* 'pár';

*moenia* < ősl \**moinia* > nyj \**meinia* > fu \**mejnje* > ug \**menygy* > m *mend* > *mind*; a lat *moenia* valójában a *mūnia* alakváltozata, a *mūne* tsz-i alakja, vö *com-mūne*; vö *mūnus* ~ *mony*, \**mūnerāle* ~ *mogyoró*;

*sigilla* < ősl \**seculla*, \**secunla* > fu \**sekinle*, \**sekīle* > ug \**sekhil*, \**sekhel* > m \**hihel* > \**ihel* > *iel* (kétszótagos!) > *jel*; birtokos jelzőként *sigillī* ~ fu \**sekīli* > ug \**sekhilj*, \**sekhelj* > m \**hihegy* > \**ihegy* > \**iegy* > *jegy*, effélékben: *jegykendő*, *jegyruha* stb.; *sigillans* ~ *jelen*, névszó és ige;

*grandia* ~ proto-fu \**krentje* > fu \**kerentje* > ug \**kerenty*, \**kirinty* > m *göröngy*, képzővel *göröngyös* és *göröncsös*; az út *göröngye* az út földjének a vastagja, a nagyja;

*sīdera* < ősl \**seidera*, tkp \**seidora*, palatális *o*-val > fu \**sētere* > ug \**seter* > m \**hedzer* > *ezer*; tkp annyi, mint a csillag az égen; *dēmensa sīdera* ~ *tömény ezer*; *mensa* ~ (öt-)ven;

*undantia (loca)* < ősl \**vundantia*, infixum nélkül \**vu-dantia* > fu \**witentje* > ug \**witenty* > m \**widzengy* > *vizeny*, csak *-s* képzős származékában: \**vizenyös* > *vizenyős*, az *-ös* olyan megnyúlásával, amilyent *ördögös* > *ördögös*, *regös* > *regős* stb. esetében is tapasztalunk.

#### d) A többes számú alakok -k jele

A többes szám jele a mai magyar nyelvben *-k*: *ős*, *ősök*. Birtokos személyragok előtt *-i-*: *ősöm*, *ősöd* mellett *ősim*, *ősid*.

A *-k* jel latin megfelelője a *-que* nyomatékosító elem, amely eredetileg persze egyes számú alakokhoz is járulhatott és járult is: *arma virumque cano*. A magyar-ági hangfejlődés:

*justīque* ~ fu \**jīstjīkwe* > ug \**iscsikw*, nyj \**issik* > m \**isik* > \**ősök* > *ősök*, ebből elvonva az egyes számú *ős*.

Birtokos személyraggal:

\**justī mihi* ~ fu \**jīstī mī* > ug \**iscsi mi*, nyj \**issi mi* > m \**isim* > \**esim* > \**ősim* > *ősim*, a mai alak az analogikus *őseim*, az irányító harmadik személyű *őse* alapján.



### e) Határozói alakot folytató magyar névszók

A nyelvfejlődés rendjén a beszédrészek szakadatlanul átmennek egymásba. Ezt a folyamatot nagymértékben elősegíti az a körülmény, hogy egy-egy szónak ugyanaz az alakja több mondattani funkciót is betölthet. Például a magyar főnév ragtalan alakja a mondatnak éppúgy lehet alanya, mint tárgya, jelzője vagy állítmánya: *Ez a ház eladó. Elmentünk háznézni. Nyitva a ház ablaka. Ez ház.* Olyik magyar főnév ragtalan alakja még határozói funkciót is betölthet: *Egyik nap csak beállított hozzám.* Számos melléknévünk ragtalan alakja állítmányként is, jelzőként is, határozóként is használható: *Jó az idő, elromlott a jó idő. Ez az ember jó erős.* Más franciául: *Le temps est bon. Cet homme est bien fort.*

A latinban a melléknév jelzői alakjaitól, melyek nemben, számban és esetben egyeztek a jelzett szóval, határozottan elkülönült a határozói alak: a *rapidus, rapida, rapidum* mellett *rapidē*; a *levis, leve* mellett *leviter*. A román a szó jelzői és határozói alakja közt csak részben tesz különbséget: a *bun, bună* mellett *bine*, a *românesc, românească* mellett *românește*; általában azonban a melléknév hímnemű egyes számú alakja határozói funkciót is betölthet: *El vorbește frumos.* Éppen ezért a románban akárhány példát találunk arra, hogy a határozói szóalak, sőt nemegyszer éppenséggel előljárós szerkezet melléknévvé alakul: *leviter* 'könnyedén' > *iute* 'gyorsan, gyors', *rapidē* 'sebesen' > *repede* 'sebesen; sebes', *în alt* 'magasba, magasban' > *înalt* 'magasan; magas', *cu minte* 'ésszel' > *cuminte* 'okosan; okos'. Az 'igaz' jelentésű *adevăr* főnév, amely ma már egymagában nem is tölthet be határozói funkciót, valamikor határozó volt: *a devăr*, melynek második tagja a vulgáris latin *de vero* folytatása.

Hasonló jelenségekkel találkozunk a magyarban is. *Este*, régi *estvel* főnevünk eredeti jelentése 'napesttel, napestével'. Hasonló típusú szavak a *reggel, nappal, éjjel*, régi *hollal*. A *rokon* a régi magyar nyelvben még határozó volt (pl *rokon közel*, mint *nagyon közel*), ma névszó, melyet határozóként már nem is használhatunk. Véletlen-típusú fosztóképzős szavaink eredetileg határozók voltak, mint *szépen, csendesen*; ma, ha határozóként akarjuk használ-

ni, szívesebben továbbragozzuk: *véletlenül*. Manysiul az *esztelen* és *nőtelen* még ma is csak *īsztel*, *nītel*.

Tegyük még hozzá az elmondottakhoz, hogy a fu alapszó — de valószínűleg már a proto-fu is — kedvelte a határozós mondatszerkezeteket. A tipikus latin mondatszerkesztés ez: *post equitem sedet atra cura*, a magyar ez: *a lovas mögött feketén ül a gond*. Francia és magyar párhuzamok: *on l'a fait roi*, királlyá tették; *elle est restée veuve*, özvegyen maradt; *on le rend responsable*, felelőssé teszik; *la porte est ouverte*, nyitva a kapu stb.

Néhány esetben a latin határozónak a magyarban is határozó felel meg:

*gēlidē* < ősl *\*goludē* > nyj *\*goludā* > fu *\*koltā* > ug *\*kholtā* > m *holtā* > *holdá*, *hódá*, továbbragozva *hódára* (r); a jelentésváltozás: 'a hidegen, a hűvösön' → 'korán, korán reggel' → 'holnap reggel'; az alapszó a *gelu* < ősl *\*golu* > m *hó* és *hol-*, ezekben: *holval*, *hollal* (r) és *holnap*;

*longē* ~ *leg-*; csak összetételekben: *legjobb*, *legnagyobb*;

*antiquē* ~ proto-fu *\*entekwē* > fu *\*etekwē*, *\*elekwē* > ug *\*elekhwi* > m *\*elehv*, továbbragozva *elevé*, *eleve* (HB);

*alibi* < ősl *\*aliibi* > fu *\*eljebi* > ug *\*eljeb*, nyj *\*elgyeb* > m *\*elgyeb*, *\*ölgymb* > *egyéb*, *ögyebi* (nyj), vö *nelkül* > *nekül* stb.

Máskor a magyar szó latin középfokú határozónak felel meg:

*prius* < ősl *\*prios* > fu *\*wrju* > *\*urju* > ug *\*urj* > m *orj*, *orr*; vminek az *orja*, *orra*, mint vminek a hátulja, a möge stb.;

*citerius* < ősl ua > nyj *\*citrios* > proto-fu *\*kitrju* > fu *\*kitju* > ug *\*kics* > m *kiss*, *kis*; *-cs* > *-s* hangváltozásra vö *forgács* ~ *faragás*, *tolmács* ~ *tolomás*, *korács* ~ *akarács* stb.;

*mājus* < ősl *\*magios* > fu *\*mokju* > *\*monkju* > ug *\*moncs*, *\*mondzs* > m *\*mogj* > *nogy*, tkp 'nagyobb';

*interius* < ősl *\*enterios* > nyj *\*nterios* > fu *\*nterju* > ug *\*nterj*, *\*terj* > m *tér*, tkp 'beljebb, beljebb való', azaz 'beljebb terjedő';

*strictius* < ősl ua > nyj *\*structius* > proto-fu *\*sztruktju* > fu *\*szruktju* > ug *\*szuruccs* > m *szoross* > *szoros*, to-

vábbrazozva *szorossan*, *szorosan*; a *szoros* eredeti jelentése 'szorosabban';

*breviter* < ösl *\*brechviter* és *\*brechviterom* > nyj *\*brechvitrom* > fu *\*wrekhwetu*, *\*wrekhwitu* > ug *\*rekhwit* > m *\*revid* > *rövid*; az alapszó *breve* ~ *röv* (Szf); a latin *-ter* határozó-képző azonos a görög *-teros*, *-tera* *-teron* felsőfok-jel semlegesnemű alakjával;

*geniāliter* < ösl ua > proto-fu *\*kenjēltru* > fu *\*kenyēltu* > ug *\*kenyēt*, *\*könyēt* > m *\*könyéd* > *könnyed*; az alapszó *geniāle* ~ *könnyű*; hasonló megfelelés a románban is van: *leviter* > *\*lieutre* > *\*iutre* > *iute* 'sebes'.

Az *-ē* képzős latin határozói alakok magyar megfelelői vagy magashangúak vagy mélyhangúak.

A magashangú magyar szavak hangfejlődése:

*rārē* < ösl *\*rārē* > proto-fu *\*rjērē* > fu *\*jērē* > *jērì* > ug *\*jēri* > m *\*gyeri* > *gyér*, *-n* raggal *gyéren*; a továbbiakban a hangsúly helyét nem jelöljük;

*aequē* < ösl *\*aiquē* > fu *\*ejpē* > ug *\*ejpi* > m *\*épi* > *ép*, *épp*, *-n* raggal *épen*, *éppen*; e szó *épp* alakváltozata ma is határozó: *épp akkor*; de ez talán nem etimologikus alak, hanem elvonás az *éppen*-ből;

*grātē* ~ proto-fu *\*krēsžē* > fu *\*kēsžē* > ug *\*keszi* > m *kész*, *készen*; a *kész* eredeti jelentése: 'szívesen, készségesen', innen 'készséges', majd 'kész';

*exiguē* ~ fu *\*kszekwē* > ug *\*szikwi*, *\*szikü* > m *szűk*, *szűkön*; vö *szűkös*, *szükség*, *szűkít*, *szűkül*, alakváltozata *szűköl*, tkp *szűköl*; *szűköl* a kutya, ha megszorul, megszőkül;

*caecē* ~ fu *\*kejke* > ug *\*kejki* > m ua > *kejk* > *kék*, *kéken*; a m szó jelentésváltozása: 'homályosan, homályos' → 'ködös' → 'kékes, kék'; a levegő párafátyolán keresztül látszó távoli tárgyak, hegyek színe, valamint az ég színe kék; vö *\*caecia* < ösl *\*caicia* > fu *\*kejkje* > ug *\*kejty* > m *kögy* > *köd* mint *\*caecia* > rom *ceață* 'köd':

*tacitē* ~ fu *\*szeketē* > ug *\*sziketi* > m *siket*, *süket*: *sz-* > *s-*, mint *szejt* > *sejt*, *szék* > *-ség*, *\*szepesi* *Szent György* > *Sepsiszentgyörgy* stb.; *tacendo* ~ *tagad*;

*temperī* és *tempore* ~ proto-fu *\*szimprī* > fu *\*sziprī*, *\*szipī* > ug *\*szipi* > m *szip* > *szép*, *szépen*, tkp 'a maga idején; idején való'.

A mélyhangú magyar szavakban az őslatin *-ē* folytatása *-a*. A hangfejlődést a következőképpen képzelhetjük:

1. *órbē* < ősl *\*orbē* > nyj *\*orbā* > fu *\*orwā* > ug *\*orwā* > m *\*arva* > *árva*, *árván*; *ar-* > *ár-* természetesen a ragos alakokban;

2. *órbē* < ősl *\*orbē* > nyj *\*orbē*, más nyj *\*orbā* > fu *\*orwē* és *\*orwā* > ug *\*orwē* és *\*orwā* > m *\*arvé* és *\*arva* > *árva*; vö ma is; *odébb* és *odább*, melynek alapján korábbi *\*odé* és *oda* együttes fennállására gondolhatunk.

Egyszerűség kedvéért az *-a* végződésű magyar szavak esetében csak az első változatot írjuk le:

*liberē* < ősl *\*leutherē* > nyj *\*leuthrē*, *\*leuthrā* > proto-fu *\*liothrā* > fu *\*jotrā* > ug *\*jotrā* > m *gyatra*, *gyatrán*; a szó jelentésváltozása: 'szabadon' → 'szabadjára hagyva, magától, csak úgy magától' → 'gyatrán; gyatra'; vö *szabados* jelentésváltozásával;

*obscoenē* < ősl *\*obscoinē* > nyj *\*boscoiné*, *\*bscoiná* > *\*scūnā* > fu *\*skjūnā* > ug *\*scsuna* > *csúnya*, *csúnyán*; lat *oe* ~ fu *ū*, mint *coelum* < ősl *\*coilom* > nyj *\*cūlom* > proto-fu *\*kūlu* > fu *\*kūwu* > ug *\*khuw* > m *\*huw*, ragos-képzős alakokban *\*huwos* > *hovas* > *havas* stb.;

*castē* < ősl *ua* > nyj *\*castā* (labiális *a!*) > fu *\*ksoztā* > ug *\*kisztā* > m *\*kiszta*, *\*tyiszta* > *tiszta*; *tyi-* > *ti-*, mint ném *Dienst* > m *\*tyinszt* > *tiszt*, mivel a régi magyar nyelv minden *ty-* szókezdést kiküszöbölt, a mai *tyúk tik*-nak hangzott; *k* > *ty*, pl. *zökög* > *zötyög* stb.

*torvē* ~ fu *\*turwā* > ug *\*turwa* > m *\*turva* > *durva*, vö *tülekedik* mellett *\*tulakodik* > *dulakodik* stb.;

*fatuē* < ősl *\*phatuē* > fu *\*botwā* > ug *\*botwā* > m *\*bota*, *bután*, innen *buta*; vö *csoda*, *csudál*; *comb*, *cubák*; *po-fa*, *pufók*, *pufákol* stb.;

*laxē* < ősl *ua* > nyj *\*laxā* (labiális *a!*) > fu *\*lokszā* > ug *\*lokhsza* > m *\*losza* > *laza*, *lazán*;

*supīnē* < ősl *ua* > nyj *\*supīnā* > fu *\*suwīnā* > ug *\*suwinā* > m *\*suwinā*, *\*suinā* > *\*sojną*, > *sajna*, igei száрма-

zéka *sajnál* ~ *supīnābat*; a jelentésváltozásra vö *quid te supinat?* 'mi teszen oly büszkévé?'; a m ige jelentésváltozása: 'reá tartja' → 'fentről néz valamire' → 'megvet, sajnál'; a sajnálkozás eredetileg ellenséges érzület volt, vö *temno* 'megvet' < ősl ua > nyj *\*tomno* > fu *\*szownu* > m *szán*, *szánakozik* (az 'elíger' jelentésű *szán* nem tartozik ide);

*\*positē* < ősl *\*positē* 'lerakva, elhagyatva' > nyj *\*positā* > fu *\*pusztā* > ug *\*pusztā* > m *puszta*, *pusztán*;

*fabrē* 'művészileg, ügyesen' < ősl *\*phabrē* nyj > *\*phabrā* (labiális a!) > fu *\*bobrá* > ug *\*bobrā* > m *babra*, *babra munka*; igei származéka *babrál*; *fabricābat* ~ *bibirkél*; a *homo faber* igei;

*stupe*, csak ebben: *stupe-factio* 'elkábít' < ősl *\*stupē* > nyj *\*stupā* > fu *\*stjupā* > ug *\*scsupa* > *csupa*, *csupán*; a *kopaszt* hatására újonnan *csupasz* is; a jelentésváltozás: 'bámulón, meredőn, merőn' → 'csupán, csupa'; *stupor* ~ *csúf*; *\*stuprax*, *\*stuprācis* ~ *csaba*, *csaba ír*; ennek származéka *csábít*; *stupidē* ~ *\*csuptā* > *csuda*, *csoda*, igei származéka *csudál*; a *csuda* elvonás a *csuda dolog*-féle jelzős szerkezetből;

Némely esetben lat *-ē* ~ magyar *-é* a hangmegfelelés:

*curvē* < ősl ua, nyj *\*curbē* és *\*curbā* > fu *\*kurbé* > *kurbā* > ug *\*kurbē* és *\*kurbā* > m *\*kirbe* és *\*kurba* > *girbe-gurba*, *görbe*, *görbén*; *curvando* ~ *görbed*, vö rom *curbīnd* 'görbitvén'.

A régi magyar nyelvben a mélyhangú igék *-ou* végződésű névszói származékának volt *-eu* és *-é* végződésű alakváltozata is: *pattantó* < *pattantou* > *pattanteu*, *pattanté* > *pattantyú*. Néhány őslatin határozói alakot folytató *-é* végződésű mélyhangú szavunk ebbe a csoportba csapott át:

*\*lassē* (vö *lassus* 'fáradt, kifáradt') < ősl ua > fu *\*lossé* > ug *\*lossē* > m *\*lossé* > (analogikus) *\*losseu* > *lassu*, *lassan*; *lassando* ~ *lassúdik*;

\**quassē* (vö *quassus* 'törött') ~ fu \**kwosszé* > ug \**khwoszē* > m \**hoszé* > (analogikus) \**hoszeu* > \**hoszju* > *hosszú*; az ug alapnyelvben volt \**khwoszā* alakváltozat is, és éppen ezt folytatja a vogul *chosa* 'hosszú'; a szó jelentésváltozását az a körülmény magyarázza, hogy — mint a *quassando* ~ *hasad* is tanúsítja — a latin *quasso* 'széttör' finnugor alapnyelvi megfelelőjének 'hasít, hosszában kettévág' volt a jelentése; az eredetileg határozói funkciójú *hosszú* eredetibb jelentése tehát 'hasítva, hosszában elvágva, végighasítva';

*temerē* < ősl ua > nyj \**tomorā* és \**tomoré* > fu \**szomorā* és *szomoré* > ug \**szomorā* és \**szomorē* > m \**szomorá* és \**szomoré* > \**szomoreu* > \**szomorou* > *szomoró*, *szomorú*; a \**szomorá* ragos alakja *szomorán*;

*scelerātē* < ősl \**scelorāté* > nyj \**scolorāté*, \**scolorātá* > fu \**skjolorotá* > ug \**scsolortā* > m \**csalarda*, -ul képzővel *csalárdul*, innen elvonva *csalárd*.

A későbbi latin előljárók és finnugor alapnyelvi névutók és ragok az őslatin alapnyelvben még éppúgy kerülhettek gazdaszavuk elé, mint gazdaszavuk mögé. Ahogyan a latin őriz néhány olyan határozót, melyben az előljáró hátra van vetve, ugyanúgy a magyar is őriz néhány határozó eredetű szót, mely őslatin kori előljárós szerkezetre megy vissza:

*cum mente* < ősl \**cum mente* > proto-fu \**ku-mente* > fu \**kumēte*, \**kumēle* > \**kumel* > ug \**kumal* > m \**kumal* > *komol* > *komoly*; vö rom *cuminte* 'okos';

*cum mōre* ~ *komor*; tkp 'komoran, regulásan, rigolyásan';

*ā parvo* < ősl \**apo parvo*, \**apparvo* > fu \**opporwu* > ug \**oporv* > m *opor* > *Apor*; *ā pravulō* < ősl \**apo parvolo*, \**apparvolo* > fu \**opporwowu* > ug \**oporow* > m *oprou* > *apró*; eredetileg 'apró koromban';

*ē congeriē* < ősl \**ex congeriē* > fu \**skjōkerje* > ug \**scsokerj* > m *csokor*, -ék képzővel *csukorék*, mint *szárnyék*, *mellék*, *tájék*.

## f) Elhomályosult összetételek

Elhomályosult összetételeink egy része a magyar nyelv különletében keletkezett, más része finnugor alapnyelvi örökség, és vannak őslatinból örökölt összetételeink is. A különböző korban keletkezett összetételek közt nem könnyű megvonni a határt.

a) Az őslatinból örökölt elhomályosult összetételek:

*bīlīcis* < ősl \**dvīlīcis* (vö ném *Zwillich* 'coutil') > fu \**twiliki* > ug \**tilik*, \**telek* > m *telek*; a m szó eredeti jelentése 'madzag, kötél', vö *telekes bocskor*; majd 'mérőkötél' és innen 'együvé tartozó külsőség és belsőség' → 'belsőség, telek';

*merīdies* < ősl \**medīdies* > fu \**mtūtī* > *ntīlī* > ug \**ntil*, \**til* > m *dil* > *dél*; vö \**dilseü* > *dicső*, a delelő nap jelzője;

*Jūpiter* < ősl \**djeupater* > nyj \**djeupator* > proto-fu \**tjiopotur* > fu \**tjuwotur*, \**tjīwotur* > ug \**csiwotur*, \**dzsiwotur* > m \**dzivator* > *zivatar*, vokativuszt folytat *isten* szavunk is; latinból való átvétel: *Hercule pater!* > m \**herkulpater*, \**herkolpater* > *Herkó páter*;

*carnivor* ~ proto-fu \**korniwol* > fu \**khoriwol* > ug \**khoriow*, \**khoriow* > m \**horjou* > 1. *herjó* (r), 2. \**herját* > \**hejját*, innen elvonva *héja*;

*aliēnigena* > fu \**eljenkene* > ug \**eljenken*, \**iljenken*, nyj \**ilgyenken* > m \**igyegen* > *idegen*;

*lūcifer* < ősl \**leucophóros* > proto-fu \**liokuporu* > fu \**jokporu* > ug \**jopor* > m *gyopár*; vö gör *leukophóros* 'fehérvisező'; *lūciferi titio* ~ *lidérc*; vö *lūciferum* > rom *luceafăr* 'hajnalcsillag; a nap fia (népmesékben), tündöklő jelenség';

*hospitis* < ősl \**chosptos* (ie \**ghost-potos*) > fu \**khoszpu* > ug \**khoszt* > m *koszt*, tkp 'vendéglátó', innen haidan 'vendégeskedő' is; ez utóbbi jelentéshez kapcsolódik a régi magyar \**koszt-éj* > \**kosztáj* > *koszta* 'gólya' elhomályosult összetétel, melynek eredeti jelentése 'vendégeskedő madár', hasonló összetételek: *vereb-éj* > *verebély*, \**sereg-éj* > *seregély*, \**horok-éj* > *horokáj* (Szf), *harkály*; az összetételben szereplő *-éj* ~ *avis* 'madár';

*hospitālis* < ösl *\*chospotālis* > fu *\*khoszptēl* > ug *\*khoszptāl* > m *\*kozbdal*, *\*kozdal* > *kazda* > *gazda*; a zöngésülés hátulról terjedt előre: előbb *-pt-* > *-bd-*, mint *lapta* > *labda*, *-bd-* előtt *sz* > *z*, majd a szókezdő *k-* > *g-*; *\*hospitālicus* < ösl *\*chospotālicos* > fu *\*khoszptēlku* > ug *\*khoszptalk* > m *\*kozbdāk*, *\*kozdak* > *kazdag* > *gazdag*; olasz eredetű *dús* szavunk egykori *\*duzs* alakja éppen a *kazdag* előtt vált *dús*-sá: *\*duzs-kazdag* > *dúskazdag*, innen elvonva *dús*, mint *viaszkgyertya* > *viaszgyertya*, innen elvonva *viasz*, vagy *fajt-kutya*, *fajt-ló*, > *fajtfok* > *faj-kutya*, *faj-ló*, *faj-fok*, innen elvonva *faj*, de nem *kutya-faja*, hanem *kutya-fajta*;

*hospitium* < ösl *\*chóspotiom* > fu *\*khoszptju* > *\*khosptyu* > ug *\*khospty*, *\*khospt* > m *\*kost*, > *kóst*; a szó jelentésváltozása: 'vendégség, megvendéglés' → 'ellátás'; az alapszó *hostis* < ösl *\*hosti* > fu *\*khoszt* > ug ua > m *\*kozdz*, *\*kodz* > *goz* > *gaz*, tkp 'jövevény (növény, ember)'; az idetartozó román szavak: *hostem* > *oaste* 'had; háború', *hospitem* > *oaspete* 'vendég'; *hospitium* > *ospăț* 'lakoma; násztrakoma'; valamikor *kóst* szavunknak is volt 'násztrakoma, nászolás' jelentése, innen *\*kost-borfű*, azaz 'hevítő fű, melyet a násznépnek felszolgált borba főztek', ebből *kozsbor*; a völegény neve *\*kost-hím* 'hospitii homo' volt, innen *\*kos-hím*, ebből elvonva *kos* 'nászat ülő, pározó hím', majd innen a mai 'kos'; vö ném *Bräutigam* 'völegény';

*águro* ~ fu *'ówkuru* > ug *\*okur*; *\*okur ik* > m *\*okoruk* > *akarak*; vö rom *a agura* (Limba I 66), tájnyelvi szó, melyre Rosetti hivatkozik, de jelentését nem adja meg;

*augúrium* ~ proto-fu *\*ukúrju* > fu *\*kurju* > ug *\*kurj* > m *\*korj* > *kor*, birtokos személyranggal *kora*, régebben *\*korja*, vö *akkorjában*; a magyar szó jelentésváltozása: 'jövendölés' → 'jó vagy rossz alkalom' → 'időpont'; vö *jókor*, *rosszkor*, mint fr *bonheur* < *bonum augurium*, *malheur* < *malum augurium*; *augurātio* < proto-fu *\*ukurētju* > fu *\*kurētju* > ug *\*kuracs* > m *korács* (r) 'kor'; jelentésfejlődése nagyjából azonos *kor* szavunk jelentésfejlődésével; *korács* szavunk tájnyelvi 'egykorú személy, kortárs' jelentésének alakulására vö a szláv eredetű román *leat* szó jelentéseivel: 1. 'esztendő', 2. 'évjárat, contin-



gens', 3. 'bajtárs', 4. 'baka'; rom *leat* > m *\*lyát* > *ját* (Szf) 'drusza, pajtás', alakváltozata *jád* (Hétf), ebből *játoz* 'druszáz' (Vadr II 250);

*jūdícium* < ősl *\*jeusdícium*, nyj *\*jeusdècium*, *\*jusedècium* > proto-fu *\*jisztèkiu* > fu *\*jsztèki*, *\*sztjekī* > *\*szjekī* > ug *\*szeki* > m *szék*; a m szó jelentésváltozása: 'ítélet' → 'ítélő szék' → 'törvényhatósági terület (a székely székek)', valamint 'ülő alkalmatosság'; *jūdicābat* < ősl *\*jeusdicāphat* > fu *\*jistikēwe* > ug *\*jistikhel*, *\*istikhel* > m *\*isthel* > *\*ihthel* > *ítél*, mint *\*pisk-hély* > *\*pihk-hély* > *pikkely*, vagy mint (ezúttal elhasonulással) *ēviscerābat* < ősl *\*exviscerāphat*, nyj *\*xviscerāphat* > fu *\*ksziskerēwe* > ug *\*sziskerel* > m *\*siskerel* > *\*sihkerel* > *\*sigerel* > *zsigerel*;

*jurgo* (Bréal: „De jus et ago“) ~ fu *\*jurku* > ug *\*jurk* > m *\*jorg*, csak műveltetője: *jorgot* (HB), és névszói származéka: *\*jorgolm* > *irgalom*; a szó alapjelentése 'igazat követ', innen érthető a latin szó jelentése is, a magyaré is.

#### b) Különnyelvi elhomályosult összetételek

Elhomályosult összetételeink másik csoportja a latin—magyar nyelvegység megszűnte után, a magyar-ági fejlődés rendjén már a finnugor alapnyelvben, esetleg az ugor alapnyelvben vagy éppen a magyar nyelv különéletében keletkezett, de a latin nyelv segítségével jól megmagyarázható. Ilyen elhomályosult összetétel például *körte* szavunk:

*horti pira* < ősl *\*chortī pira* > fu *\*khörti-pere* > ug *\*khörtper*, elhasonulással *\*khörtpel* > m *körtfel*, *körtvel* > *körtve* > *körte*; a magyar nyelv különéletében keletkezett fiatal összetétel a *\*vadkert-fa*, ejtsd *vatkerfa* > *\*vatkorfa* > *vackorfa*, ebből elvonva *vackor*, *-tk-* > *-ck-*, mint *kalitka* > *kalicka*, *galicka*, *\*lapatka* 'lapátka' > *lapocka*, *lapicka*; *pedica* ~ *\*petket* > *pecket*, innen elvonva *pecek*.

Ma még lehetetlen megmondanunk, hogy *körte* szavunk mikor keletkezett. Abból a körülményből, hogy a régi nyelvben van *körtfel* változata, talán az összetétel fiatalságára következtethetünk, mivel *-tf-* hangcsoportot ugor alapnyelvből örökölt szavaink nem tartalmazhatnak.

Viszont jól elképzelhető, hogy a magyar nyelv különéletében a *kert* és egy önállóan már nem használt *\*fer* 'körte' (~ *pira*) összetételével alkották *\*kertfer* > *körtfel* szavunkat. Másrészt viszont nyelvjárási *-tv-* > *-tf-* változás is lehetséges, sőt elő is fordul.

Ugor kori összetételnek látszik az *alma*, *hagyma*, *hagymáz*.

Az *alma* ugor kori alakja *\*or-mal*, első tagja *\*or* 'arany' ~ *aurum*, második tagja *\*mal* 'alma' ~ *mālum*. A szó hangfejlődése: ug *\*ormal* > *\*olmal* > m *alma*, eredeti jelentése 'arany alma', valamely aranysárga színű almafaj neve. A török *alma* a honfoglalás előtti magyarból. Az alapszó *mālum*, többes száma *māla* ~ *meggy*, elvonás *\*vér-meggy* jelzős szerkezetből.

A *hagyma* kikövetkeztethető ugor kori alakja *\*olj-mal*; első tagja *allium* ~ *\*olj* 'hagyma', második tagja *\*mal* 'alma; gumó'. A szó hangfejlődése: ug *\*olmal* > *\*olgy-mal* > m *\*ogyma* > *\*agyma* > *hagyma*; eredeti jelentése 'hagyma-gumó'; *a-* > *ha-*, mint *\*ajanduk* > *Hayanduk* 'ajándék', vagy *ispán* > *hiszán*. Amikor a magyarban a szókezdő *h-* hangok egy része eltűnt (*sedet* ~ *\*hil* > *ül*, *sūdendo* ~ *\*hvidzod* > *izzad*, *silicis* ~ *\*hiljek* > *üveg* stb.), akkor egy ideig az archaikusabb hehezetes szókezdések együtt fordultak elő az újabb hehezettelen szókezdésekkel. Ebben a fejlődési szakaszban néhány regresszív hangváltozás is történt, és olyan szavakat is hehezettel indítottak, melyekben a hehezet nem volt helyén. Ez történt a latinban is, ahol a *holus* > *olus*, *\*hanser* > *anser* hangváltozás idején az *umerus*-nak is keletkezett *humerus* változata.

A *hagymáz* talán ugor kori, talán már magyar különnyelvi összetétel, melynek elemei *agy* és *váz* 'phantom'; *\*ogywasz* > *\*agymász* > *hagymász* > *hagymáz*. A szó eredeti jelentése mintegy 'szem-látomás, agy-fantom'. Szókezdő *a-* > *ha-*, mint a *hagyma* esetében; *-gyv-* > *-gym-* talán szintén regresszív hangváltozás, vö *pegyvet* ~ *pegymet*, tkp *pegy-ebet*.

A *pegyvet* egészen fiatal összetételnek látszik; első tagja *pegy* 'pej' (a Besztercei szójegyzékben *peg* 'subal-

bus'), második tagja *evet*: \**pegy-evet* 'pej evet' > *pegy-vet* > *pegymet*; -*gyv-* > -*gym-*, mint \**agy-vász* > *hagymáz*; *pegy* > *pej* az állandó \**pegyló* > *pejló* kapcsolatban; *pegy* ~ \**apicula* > fr *abeille* 'méh', tehát a *pegyvet*, \**pegy-evet* eredeti jelentése 'sárga mókus', mint *horokáj* 'zöld madár', *sármál*, *sármány* 'sárga rigó', *veresbegy*, francia *pivert* 'zöld harkály' stb.

Igen régi összetételeknek látszanak:

*ambo duo* < ősl *ua*, nyj \**ambondvō* > proto-fu \**ombontwō*, \**ommonwō* > fu \**monnō* > ug *ua* > m *monnó* (r) 'ambo'; vö román *amîndoi* 'monnó';

*justi dīvīni* < ősl \**jeustī deiveinī* > nyj \**justī deinī* > fu \**jistjī-tēnī* > ug \**jistēni*, nyj \**istēni* > m *isten*; a honfoglaláskori magyarok több istent hittek; megmagyarázható azonban a magyar szó az egyes számú vokatívuszi alakból is: *juste dīvīne* ~ *isten*;

*patris parentes* < ősl \**patris parontēs* > fu \**perre-poronto* > ug \**perrepront* > m \**perreproty*, legtöbbször ebben az alakban: minden \**perreprotyával* > *pereputytyával*, innen *pereputya*, *pereputty*; vö *parentes* ~ *poronty*;

*līberi magni* < ősl \**leutherī magnī* > nyj \**leuthrī magnī* > proto-fu \**liōthrī meknī* > fu \**ljörri-meklī*, > ug \**jörmekl*, \**jermekl* > m *gyermek*, eredetileg az egész gyermekesereg neve, mint *gyerek* ~ *līberīque* is;

*vīnāria aqua* ~ fu \**wijnērj-ekwe* > ug \**winerjekw*, nyj \**wenerjekw* > m *venerék*, tkp 'boros víz', olyan összetétel, mint a fiatalabb *borvíz*;

*lūciferi titio* < ősl \**leucopherī titio* > proto-fu \**liokuwerī titiu* > fu \**ljukweri-tiī*, \**līkweri-tiī* > ug \**lukwertiti*, \**likwertiti* > m \**lugvertiz*, \**ligvertiz*, ragos alakokban \**lugvertzet*, \**ligvertzet* > *ludvércet*, \**lidvércet* > *lidércet*, innen *lidérc*, nyj-i *ludvérc*.

Ezeknél fiatalabbak:

*kettő*, tkp *ket-tő*, első tagja *két* ~ *cuncta*, második tagja -*tő* ~ *duo* 'kettő';

*bocskor* < \**boncskor* < \**moncskirj*, tkp \**moncs-kirj*, első tagja *mancs* ~ \**maniculum* > rom *mānunchi* 'marék, nyaláb', második tagja *kér*, *kéreg* ~ *corium* 'bőr';

*pikkely* < \**pik-hely* < \**pihk-hely* < \**pisk-hély*; első tagja \**pisk* ~ *piscis* 'hal', második tagja \**hely* ~ *callum*, pl *alma-héj*, magashangú szavak után *hely*, pl *sebhely*, mint \**pisk-hely*, \**pisk-hély*;

*koszmó*, alakváltozata *kozma* < \**koszmā* < \**koszmal* < \**kuszmel* < \**kusz-pell*; első tagja *kosz* ~ *cutis*, gör *kytos*, második tagja *bőr* < \**börl* < \**perl*, \**pell* ~ *pellis* 'bőr'; a *koszmó* a hámló bőr, a *kozma* az étel megbőrösödött rétegének a neve;

*mócsing* < \**mocs-in*; első tagja \**mocs* ~ *musculus*, második tagja *in* ~ ném *Sehne* 'ua'; eszerint a *mócsing* eredeti jelentése 'izom-in'.

Elhomályosult összetételek igéink közt is akadnak. Egészen fiatal s még el sem homályosult összetétel a *mennydörög*, melynek első tagja a *menny*, második tagja a *dörög*, korábban *görög*.

Még fiatalabb a nyelvújításkori *képvisel*, melynek alapját az olyan igenévi szerkezetek alkották, melyekben az ige mellett álló tárgy ragtalan: *képviselni*, *képviselő*, *képvisélet*, mint *favágni*, *favágó*, *favágás* stb. Ma nem mondhatjuk: *fa-vágok*, a régiek azonban éppen így mondták (hisz ennek a nyelvallapotnak emlékezetét őrzi a *favágó* stb.). Ebből az időből való összetételek:

*farag* < \**fa-wrag*; első tagja *fa* ~ *pōmus*, második tagja *rág* ~ *frango*, vö *frangens* ~ *rokkán*, *fractio* ~ *rés*, \**fragmencula* ~ *remek*; eszerint *faragok* szavunk latin elemei: *pōmus*, *frango*, *ego*;

*piszmog* < \**piszpog* < \**piszk-pog*; első tagja *piszk* ~ *piscis* 'hal', második tagja *pango* 'fogok'; *piszmog* < \**piszpog*, mint \**Veres-port* > *Veresmart*; *Druzsba* > *Dorozsma*; *szluzsba* > *szolozsma* > *zsolozsma*; \**prezsbitrál*, \**prezsbital* > *prézsmital*, *prozsmital* stb.; tehát a *piszmogok* latin elemei: *piscis*, *pango*, *ego*;

*ismer* < *ismér* < \**ist-menhir* ~ *justē mensūrat* 'igazán megmér'; m *ismēr*, \**ismeir* átvétele német *schmierem* 'kenni'; a megismerés egyik módja a kitapogatás, így vette fel *ken* igénk is mai jelentését (*ken* ~ ném *kennen*); fordított jelentésfejlődéssel van dolgunk a *tapasztal* esetében: megtapasztal vmit, tkp megtapogat vmit.

## 16. DEVERBÁLIS NÉVSZÓKÉPZŐK

A latin deverbális névszóképzőknek csak egy része rendszerszerű, vagyis csak egy része járulhat minden igéhez (mint *-tus*, *amātus*; *-tio*, *amātio*; *-tor*, *amātor*; *-ns*, *amans*), más részük, bár még produktív, csak egyes igékhez járul (mint *-tus* főnévképző, *luctātus*; *-or*, *amor*; *-men*, *tegumen*; *-mentum*, *tegumentum*; *-ax*, *fugax*; *-bilis*, *amābilis*; *-mnus*, *alumnus* és *Vertumnus*; — *bulum pābulum*).

A román-ági fejlődés rendjén néhány képzőnek nyoma veszett (*-ax*, *-bilis*), néhány képző pedig megszűnt produktív lenni, jóllehet a szókincsben néhány régi képzésű szó ma is őrzi emlékezetét: *serpens* > *șarpe* 'kígyó', *parentem* > *părinte* 'szülő, atya', *fervetnem* > *fierbinte* 'forró', vagy *rogātiōnem* > *rugăciune* és a már különnyelvi *amărăciune*, *slăbiciune*, *îngropăciune* stb. A ma is eleven képzők segítségével formált szavak nagy része analogikus alkotás; ezek csak funkcionálisan egyeznek a nekik „megfelelő” latin szavakkal. A román *văzut*, *făcut*, *trecut*, *treacătoare*, *zicătoare*, *cingătoare* nem a latin *vīsum*, *factum*, *trajectum*, *trajectōrem*, *\*dictōrem*, *\*cinctōrem* folytatásai. Az alapszó igealak-rendszerétől különválva azonban számos latin kori képzés maradt meg a román nyelvben is: *vīsum* > *vi* 'álom', *facta* > *faptă* 'tét', *trajecta* > *treaptă* 'lépcsőfok', *\*coctōrium* > *cuptor* 'kemence' stb.

Már mondtuk volt, hogy a szókincs fejlődésének abszolút törvénye az analogikus alakok számának szakadatlan növekedése az etimologikus alakok rovására. A román a fejlődésnek mintegy két évezrede választja el a klasszikus korban beszélt latin nyelvtől. Ha a ma is eleven képzőkkel alkotott szavainak többsége máris analogikus képzés, akkor a latin alakokhoz képest a nekik funkcionálisan megfelelő magyar alakok bizvást valamennyien analogikusak lehetnének, hiszen a ma beszélt magyar nyelvet a fejlődésnek majdnem négy évezrede választja el az őslatintól, s ehhez még hozzá kell adni azt a másfél, esetleg két évezredet, amely az őslatint és a latint választja el egymástól: ez majdnem hat évezred. Az etimologikus *olt*, *holt*, *tölt*, *költ* (népnyelvi *ót*, *hótt*, *tótt*, *kótt*) múlt idejű igeneveket szemünk láttára szorítják ki az *alszik*, *hal*,

*telik, kel* alapján újraalkotott analogikus *aludt, halott, telt, kelt* alakok, bár összetételekben és származékokban ma is *ót-var* 'aludt var', *holt-test* 'halott test', *köttes tészta* 'keltes tészta'.

1. Latin *-tus, -ta, -tum* ~ magyar *-t*.

Néhány példa rendszerszerű *-t* képzős magyar szavak latin megfelelőire:

*nāta* ~ fu *\*nēte* > ug *\*nēt* > m *\*net*, a *nő* hatására *nőtt*; az eredeti *\*net* ebben az elhomályosult összetételben: *\*vodun-net* > *\*vadamnat* > *vadonat*, pl *vadonat új* 'vadon nőtt új', a *vad* megfelelőjét l. alább; vö fr *né, ol nato*, román analogikus *născut*, etimologikus *nat* 'ember', pl *tot natul* 'minden ember', viszont spanyol *nata* 'semmi';

*levāta* ~ fu *\*lewēte* > ug *\*lewēt* > m *\*levét, \*leét* > *lét*;

*vecta* ~ fu *\*wekhte* > ug *\*wekht, \*wikht* > m *vett, vitt*.

Alapszavuktól elvált etimologikus alakok:

*vīsum* < ősl *\*vissom* (rövid *i*-vel, vö ném *gewiss*) > nyj *\*vussom* > fu *\*wuszu, \*wiszu* (veláris *i*!) > ug *\*wisz, \*wosz* > m *\*vasz* > *vász* > *váz* 'phantome', vö rom *vis* 'álm'; elhomályosult összetételben: *\*ogy-vász* > *\*agymász* > *hagymász* > *hagymáz*, mintegy 'oculorom *vīsum, oculi vīsum*', vö *\*vīsiōnando* ~ *iszonyod-ik*; az alapszó *videt* ~ *vél*;

*molitum* ~ fu *\*moltu* > ug *\*molt* > m *\*molt* > *mont* 'szőlőmont, maláta, törköly'; *-lt-* > *-nt-*, mint *dölt* > *dönt*, *\*lautos* > *\*laltos* > *\*laltos* > *lantos, \*laltol* > *lantol*; *\*kertül-falaz* > *\*keltör-falaz* > *\*költör-falaz* > *köntörfalaz*; *\*kertöl-falol* > *köntörfarol*; *molo* ~ *málom*;

*suētum* < ősl *\*suvētom* > fu *\*suwētu* > ug *\*siwāt* > m *\*siat* > *siját* (nyj), *\*sejāt* > *saját*;

*intorta* < ősl *\*entorta, \*entorcta* > fu *\*ntörkhte* > ug *\*ntörkht, \*törkht* > m *\*terjt* > *térd*, mint *majt* > *majd, felejt* > *\*felejd* > *feled*; *torquet* ~ *tür*, *intorquet* ~ *tér*;

*valitum* < ősl *\*valutom* > fu *\*woltu* > ug *\*wolt* > m *\*wold* > *vod* > *vad*; ősrokon a német *Wald*; *vadon erdő* tkp 'vadon eredő', vö *\*vadon-net* > *vadonat új*, tkp 'vadon nőtt új'; *vad-állat, vad-fa* tkp erdőn nőtt állat és fa, vö lat *silva* 'erdő', *silvāticus* 'erdei' > fr *sauvage*, rom

sälbateg 'vad'; az alapszó *valeo* ~ *válom*, *valuit* ~ *viv*, *valōris* ~ *valál*, *velál* (r);

*pactum* ~ fu *\*poktu* > ug *\*pokht* > m *\*fajt*, birtokos személyraggal *fajta*, pl kutyafajta, mint *kutyaszülte*, *kutyateremtette*, összetételekben *\*fajt-kutya*, *fajt-fok* > *faj-kutya*, *faj-fok*, innen elvonva *faj*; az eredeti *fajt* alakot őrző *fajd* < *fajt*; az alapszó *pango* ~ *fog*, *pangens* ~ *fogan*; a *fajt* eredeti jelentése 'fogant';

*convallitum* < ősl *\*convalutum* > nyj *\*conbalutum* > fu *\*komboltu* > ug *\*kobolt* > m *\*kobalt* > *kabát*, vö ném *Gewalt*; a m szó jelentésváltozása: 'erő, hatalom' → 'oltalom' → 'kabát'; a jelentésösszefüggésre vö német *hüten* 'oltalmaz' és *Hut* 'kalap';

*tosta* < ősl *\*torsta* > nyj *\*tösta*, *\*testa* > fu *\*szeszte* > ug *\*szeszt*, névutók előtt *\*szesz* > m *szesz*; elvonás *\*tosta aqua* 'égett víz, tüzes víz'-féle kifejezésből; *-szt* > *-sz* később is igen gyakori: *választ*, *ereszt*, *\*kopaszt* > *válasz*, *eresz*, *kopasz* stb., mint *esperest*, *interest* > *esperes*, *interes* stb.;

*tonsa* < ősl *\*tonssa*, archaikus *\*tonstsa* > fu *\*szössze* > ug *\*szössz*, névutók előtt *\*szösz* > m *szösz*; a m szó jelentésváltozása: 'nyiredék, gyapjúnyiredék-csomó' → 'fonnivaló gyapjú-csomó' → 'kenderszösz'; *tonsiōnem* 'nyiredék' → fr *toison* 'gyapjú', gör *pekō* 'nyír; gerebenez', *pekos* 'gyapjú, bőr';

*sponsa* < ősl *\*sponstsa* > nyj *\*spunstsa* > fu *\*szwisztsze* > ug *\*szwisztsz*, *\*szisztsz* > m *\*szidz* > *\*szidz* > *sziz*, *szüz* > *szűz*; a szó jelentésváltozása: 'ünnepélyesen elígért fiatal nő' → 'fiatal nő' → 'szűz'; vö ném *Jungfrau* és *Jungfer*, román *fecioară* 'hajadon; szűz'; *sponsam* > fr *épouse* 'hitves';

*pensum* < ősl *\*penstsom* > fu *\*pesztszu* > ug *\*pesztsz* > m *\*fezdz* > *\*fedz* > *fez* (HB) 'kimért feladat, teher', vö *pensum* > fr *poids* 'teher', rom *pās* 'baj; bánat; törődés'; *pendet* ~ *függ*; *pensat* ~ *fűz*.

## 2. Latin *-tio*, *-ātio* ~ magyar *-cs*, *-és*, *-ás* (-ács)

A lat *-tio* képző nem ie örökség, hanem az ie eredetű *-t* < *-tei* (pl *men-tis*, *mor-tis* stb.) megnyújtása. „Az italo—kelta alapnyelv egy <sup>\*-e</sup>/*on-* képzőnek a *\*-tei* képzős szókhoz való hozzátoldásával kifejlesztette a *\*-ti<sup>-e</sup>/on-* végző-

désű másodalakzatot, amely aztán a latinban a cselekvés eredményét kifejező általános névszó-típussá vált“ (Comp 341). Eszerint a *-tio* képző mint italo—kelta örökség az őslatinban már megvolt. A fu-ági fejlődés rendjén aztán további módosulást szenvedett. Az *ā*-tövű igék származékaiiban hozzátapadt a tőhangzó, azaz a beszélők a *levātio*-féle alakokat nem *levā-tio*, hanem *lev-ātio* gyanánt fogták fel, és éppen az így elvont *-ātio* képző folytatása a magyar *-és*, mélyhangú szavakban *-ás*. Már a magyar nyelv különéletében keletkezett az *-m* mozzanatos igék származékaiiból elvont *-más* képző: az *áld*, *lát*, *kér* mellett *áldomás*, *látomás*, régi *kéremés*; ez azonban ritka. A mai *-ás*, *-más* korábbi *-ács*, *-mács* alakját még őrzi a *for-gács* (~ *faragás*), *tolmács* (~ *tolomás*), *korács* (~ *akaras*).

A hangfejlődést a magashangú szavakon ábrázolhatjuk legegyszerűbben:

*levātio* ~ proto-fu *\*lewētīu* > fu *\*lewētju* > ug *\*lewēcs* > m ua > *\*leves* > *levés*;

*\*mersātio* < ősl *\*merctātio* > proto-fu *\*merktētīu* > fu *\*merktētju* > ug *\*merkhtēcs* > m *\*merehtecs* > *\*mereztes* > *merítés*.

Mélyhangú szavakban természetesen *-acs* > *-as* > *-ás* a magyar nyelvi állomások:

*aguruātio* ~ proto-fu *\*ukurētīu* > fu *\*ukurētju*, *\*kurētju* > ug *\*kurācs* > m *\*koracs* > *korács* 'kor' (r); ez az etimologikus alak, mely korán elszakadt a képzéséhez alapul szolgáló igétől; a képzéséhez alapul szolgáló igéhez hozzáigazodó alak: m *\*okoracs* > *akaras* > *akaras*.

Egy esetben az *-ás* képző a korábbi *-as* fokon rekedt meg: régi *ovas* > *ovos* > *Avas* 'óvás, tilalmazás', ha ugyan nem *óv* igénk olyan *-os* képzős származékáról van szó, mint amilyenek például a *takaros*, *szorgos*, *tilos* a ma is használt *takar* és a ma már nem használt *\*szorog* (> *szorong*), *\*tilvik*, *\*tiluszik* (vö műveltető *tilt*) mellett.

Őslatin kori képzésű etimologikus alakok vagy azok származékai:

*ductio* < ősl *\*deuctio* > proto-fu *\*tioktiu* > fu *\*tiuktju* > ug *\*tyuccs* > m *\*gyucs*, *\*dzsucs*, elhasonulással *\*dzsuc*,



\**gyuc* > *dúc* 'galamb-járat' és 'kenyér-dudorodás'; a m szó alapjelentése 'húzás, vonulás', innen egyrészt 'madár-járás' → 'galambjárat', másrészt 'kenyér kijövése'; vö *ductilis* ~ *csúcs* (fr *douille* 'nyílás (szerszámon a nyél be-erősítésére); csőkapocs; foglalat, tok; párnatok'; a m *csúcs* elsősorban az ág csúcsa volt, innen a hegy csúcsa; a régi tyúkketrecekben a ketrec oldalába erősített ágcúcsokra ültették a madarakat, innen a *csucsul*, *csücsül* szavak;

*captio* ~ proto-fu \**koptiu* > fu \**koptju* > ug \**kopcs* > m ua > *kapocs*, származéka *kapcsol*, *kapcsos*, korábbi \**kopcsos*, alakváltozata \**köpcös*, ebből elhasonulással *köpcös*, vö *torsok* > *törsök*, *törzsök* és *zomok* > *zömök* stb.; birtokos személyraggal *áll-kapcs-a* > *állkapca* 'állkapocs', kettős raggal *állkapcája*, mint *zúzája*, *gégéje*; itt a *kapcsa* > *kapca* valójában népetimológia: a beszélők azt hitték, hogy az *állkapcsa* tulajdonképpen *állkapca* (esetleg tudatos tréfálkozás, szójáték); a *kapcs* alakváltozata *kacs* < \**kocs*, mely a teljes tövű *kocsány* hatására vesztette el p-jét: *captiōnis* < ösl \**captiōnos* > proto-fu \**koptiōnu* > fu \**koptjōnu*, \**kowtjōnu* > ug \**kucson* > m \**kocsan* > *kocsán*, *kocsány*; *kacs*, *kocsány*, *kacsó* eredeti jelentése 'kapaszkodás, kapaszkodó'; régi m \**kopcs*, esetleges birtokos személyragos \**kopcsa* átvétele a szerb-horvát *kopca* 'fibula', rom \**copciă* > *copcie* 'kapocs; fémcsat', melyet ma már kiszorított a többes számú *copci* alapján alkotott analogikus *copcă* 'ua', továbbá az oszmán-török *qopca* 'Agraffe Heftel'; az alapszó *capio* ~ *kapok*;

-*crētiōnis* (vö *concrētio* 'összenövés') < ösl ua > nyj \**crātiōnos* proto-fu \**krātiōnu* > fu \**korōtjōnu*, \**korōtjūnu* > ug \**korocsun* > m ua > *koracsun* (1203/1254) > *karacsun* (1211) > *karácson*, *karácsony*; a m szó eredeti jelentése 'születés, nap növekedése'; a magyarból való — részint a honfoglalás előtt, részint a honfoglalás után — a szlovák *kracun* 'karácsony', román *crăciun* 'ua', óorosz *korocjun* 'téli napforduló', bulgár *kracun* 'nyári napforduló'; tévesen Kniezsa: „akármilyen legyen is a szláv szó eredete, nem lehet vitás, hogy a magyar szó a szlávból származik“ (Szlj), hiszen ezzel a tisztázatlan eredetű szláv szavak magyar eredetét eleve kizárja a lehetőségek közül;

*fractio* ~ proto-fu *wrektiu* > fu \**wrektju* > ug \**recs*, archaikus nyj \**wrecs* > m ua > \**ress* > *rés*; a *rés* francia

neve *brèche*, és ezt általában germán eredetűnek tartják, magyar szóhoz való viszonya közelebbi vizsgálatot igényel; talán azonos *rés* szavunkkal a régi *rés* 'rőzse' is, melynek eszerint '(ág)törés, töredék, letört ágak' volna az eredeti jelentése; *fractiōnes* ~ proto-fu *\*wrektiūne* > fu *\*wrektjīne* > ug *\*rescsin* > m *\*resseny* > *\*résej* > *rőzse*, nyj-i *rezsó*, tkp '(ág)töredékek';

*compactio* ~ proto-fu *\*kupoktiu* > fu *\*kupoktju* > ug *\*kupocs* > m *\*kopacs* > *kopács*, pl *makkopács*, *dió kopácsa* stb.; a kemény héjú, vagyis kopácsos termést hozó fákat a románok a magyar eredetű *copaci*, újabban az analogikus *copac* szóval jelölik; *kopácsol* tkp 'héjal', ragos alakokban *kopácsol-*, ennek kikövetkeztethető régi alakváltozata *\*kopágyl* > *\*kopáll* > *kopál*, alakváltozata *kovál*, valószínűleg *\*kobáll* fokon keresztül; mind e szavaknak semmi közük *kopog* < *\*kolpog* 'klopfen' igéhez;

*\*ustioncula* (vö *ustio* 'égetés') < ősl *\*ustioncla* > proto-fu *\*isziönkle* > fu *\*iszjönkle* > *\*iszjönkle* > ug *\*iszjönkl*, nyj *\*üszönkl* > m *üszög* 'Brand', gabonabetegség is, vö ném *Brand* > m *brant* 'gyulladás';

*prōvocātio* < ősl ua; nyj *\*prūcātio* > proto-fu *\*wrūkētju* > fu *\*wrīkētju* > ug *\*rikācs* > m *\*rikács*, csak *-l* képzős ige származékában: *rikácsol*; az alapszó *prōvoco* ~ *rīvok* < *\*rīhok*; az alapszóhoz igazodó magyar szóalakok: ug *\*rikācs*, *\*rikhācs* > m *\*rihacs* > *\*rihás* > *rívás*; *prōvocātiōnis* < ősl *prōvocātiōnos* > nyj *\*prūcātiōnos* > proto-fu *\*wrūkātiōnu* > fu *\*wrīkōtjōnu* > ug *\*rikhocson*, *\*rikhicson* > m *\*rihicsony*, *\*ricsony*, származékokban *\*ricsonyoz* > *\*ricsojoz* > *ricsajoz*, ugyanígy *ricsajos*, ezekből elvonva *ricsaj*;

3. Lat *-tōris*, *-ātōris* ~ m *-dár*, *-dér* stb.; lat *-ātor* ~ m *-ész*, *-ász* stb.

A latin *-tor* képző román-ági fejlődéstörténete hasznosítható tanulságokkal szolgál. Általában az akkuzatívuszi alak hagyományozódik: *strictōrem*, *\*strinctōrem* > rom *strîmtoare*, *servātōrem* > *sărbătoare* stb. Van azonban példa a nominatívuszi alak fennmaradására is: *imperātor* > ó-rom *\*împăratru* > *împărat* 'császár', a népmesei király; *pastor* > *\*pastru* > *\*pastu*, ennek alapján analogikus

többes számú *\*pašti*, emennek alapján analogikus egyes számú *\*pascu*, melynek artikulált alakja *\*pascul*, és ezt folytatja a nagyon elterjedt mai *Pascu* családnév.

A mai román nyelvben a latin *ā*-tövű igék *-ātōrem* végződését folytató *-ātoare* végződés szolgál képzőül, ezzel alkották *trec*, *zic*, *șed* (rég *șez*) alapján az analogikus *trecătoare*, *zicătoare*, *șezătoare* szavakat. Mint látjuk, a latin *-ātor*, *-ātōrem* román folytatása *-at*, *-ătoare* (*împăr-at*, *sărb-ătoare*).

Ugyanezzel a kettősséggel találkozunk az őslatin alapnyelv finnugor-ági, illetve magyar-ági fejlődése során is, csak hogy itt természetesen nem az akkuzatívuszi, hanem a genitívuszi alak folytatása a hosszú alakváltozat: lat *-ātor* ~ m *-ész*, lat *-ātōris* ~ m *-dér*, *-dár*, *-dor*, *-dur*. Mivel a *-dár*, *-dér* képző réges-rég nem produktív, annyira, hogy még a történeti nyelvtanok sem említik az elavult képzők sorában, idetartozó szavaink sorában feltehetően sok a legalább finnugor kori, de legtöbbször őslatin kori etimologikus alak, melyek persze különböző hangtani helyzetekben különböző hangváltozásokon mentek keresztül. Íme e szócsoport ideiglenes listája:

*monitōris* < ősl *\*monutōros* > ug *\*monutor*, *\*montor* > m *modor* (*Modoros*, 1211) > *madar* > *madár*, tkp 'intő, jelmutató', mintegy jósmadár, mint a román népköltészetbeli *pasăre măiastră*; a magyar népmesékben igen gyakran madár intézi a hős útját, mert a nagyon régi magyarok akaratát a madarak intézték, vö *auguro* ~ *akar*, *augurium* ~ *kor*, *auguratio* ~ *korács*;

*genitōris* < ősl *\*gonutōros* > fu *\*konutōru* > ug *\*konutor* > m *\*konudor* > *kandúr*, ebből elvonva: *kandúr macska*; vö gör *gonos* 'nemzés, nemzedék, nemző' ~ *kan*, ebből elvonva: *kandisznó*;

*secūtōris* < ősl *\*svequūtōros* > nyj *\*secūtōros* > fu *\*sekūtōru* > ug *\*sekhitor*, *\*sekhetör* > m *\*sehedör* > *siheder*; a m szó jelentésváltozása: 'kísérő' → 'nagy úr kíséretében lebzselő legény' → 'siheder';

*vīsōris* < ősl *\*vissōros*, archaikus *\*vistsōros* > fu *\*wiszt-szōru* > ug *\*wisztzor*, *\*wisztzör*, *\*wesztzör* > m *\*wezdzör* > *\*vezer* > *vezér*, tkp 'kalauz, vezető', később 'vezér'; az alapszó *videt* ~ *vél*, származéka *vīsīt* ~ *űz*, tkp

'(szemmel) nyomon követ', *vīsitat* ~ *vezet*, ebből *vezető* > rom *vizitiu* 'kocsis';

*tonsōris* < ősl *\*tonssōros* > nyj *\*tunssōros* > proto-fu *\*szunssōru* > fu *\*szūssōru* > ug *\*szuszor* > m *cucor* (nyj) 'gyapjúnyiredék', tulajdonnévként *Cucor*, mint *Nyíró*; az alapszó *tondet* ~ *szöd*, *szed*;

*\*tūsōris* < ősl *\*tūstsōros* > fu *\*szusztssōru* > ug *\*szusztsszor* > m *\*szuzdzor* > *\*szodzor* > *\*zozor* > *Zazar*, a nagybányai patak neve, nyilván az ott található hámorokról, *\*zazarokról* elnevezve; az alapszó *tundo* ~ *\*szuzok* > *zúzok*; az *sz-* > *z-* a magyarban nagyon gyakori;

*\*commonitōris* (vö *commoneo* 'meg-int') < ősl *\*conmonutōros* > fu *\*kumonutōru* > ug *\*kumonutor*, *\*kumonotor* > m *komondor*, tkp 'figyelmeztető', azaz terelő kutya, juhászkutya; vö *monitōris* ~ *madár*, régi *\*modor* (*Modoros*, 1211) < *\*mondor*, melynek változata lehetett *\*mōndör* (mint *zomok* > *zömök*, *torsok* > *törsök*, *\*kopcsos* 'kapcsos' > *köpcös*), és talán ezt az elavult *\*mōndör* szót őrzi a kicsinyítő képzős népmesei *mōndölöcske* < *\*mōndöröcske* szó, amely eszerint 'juhterelőcské'-t jelentett volna (a mesében három juhterelőcskéről van szó);

*cubitōris* < ősl *\*cubitōros* > nyj *\*cubtōros* > fu *\*kup-tōru* > ug *\*kuftor*, *\*kukhtor* > m *\*kujtor* > *\*kojtar* > *kajtár*, az ide-oda elháló kandúr macska mellékneve; alakváltozata *kódor*, tulajdonnévben *Kudor*; igei származéka *\*cubitōrābit* ~ *kujtorog*, *kódorog*, a kajtár macska — és férfi — igéje; az alapszó *cubo*, vö *cubando* ~ *gubbad*, *gubbaszt*, magashangú változata *gebbed*, a madárhálás igéje;

*\*captōris* < ősl *\*captōros* > fu *\*koptōru* > ug *\*koptor* > m ua > *\*koptar* > *kaptár*, tkp '(raj)fogó'; a szó *p* hangja a *kap* ige hatására maradt meg, mint a *kap* esetében is; az alapszó ugyanis *capio* ~ *kapok*;

*fugitōris* < ősl *\*phugitōros* > fu *\*buktōru* > ug *\*bukhtor* > m *\*bujtor* > *\*bojtar* > *bojtár*; *\*fugitōrābit* ~ *bujtorog*, *\*bojtorog* > *bódorog*; az alapszó *fugio* ~ *bukom*, *fugit* ~ *bújik*, participiális ige *fugito* ~ *bujtok*, tkp 'futtatok, szalasztok';

*fautōris* < ősl *\*phavutōros* > fu *\*bowutōru* > ug *\*bowutor* > m *\*bawator* (zárt *o*-val; írva: *Bahatur*, 1138/1329) > *bátor*, tkp az, aki más létet teszi bátorságossá;

\**saltōris* (vö *salio*, *saltus*) < ösl \**saltōros* > fu \**soltōru* > ug \**soljtor*, \**sokhtor* > m \**sojtar* > \**sujdār* > *sudār*, a *sudār vessző* tkp 'felszökő' vessző; ez a szó keveredett *sugár* 'napsugár' szavunkkal, melynek megfelelője *sōlifer* < ösl \**sauliphoros* > fu \**soujliworu* > ug \**suljiwor*, \**suljior* > m \**sulgyor* > \**sugyar* > *sugár*; az alapszó *saliens* ~ *suhan*, *salto* ~ *sújt* stb.;

\**cinctōris* < ösl \**cingitōros*, infixumtalan \**cigitōros* > fu \**keketōru* > ug \**khekkhetör* > m \**hehedör* > *heveder*, vö rom *cingātoare* 'öv'; az alapszó *cingit* < ösl ua, infixumtalan \**cigit* > fu \**kiki*, \**kūki* > ug \**khikhi*, \**khühk* > m \**hōh*, \**ök* > \**öv*>, csak -*ő* képzős származékában: *ő*, ma *öv*, mint *hisz*, *hiu-* mellett *hű* 'hivő', *vesz*, *vev-* mellett *vő* '(leány)vevő'; *cingendo* ~ *övedz*, *övez*;

\**excambiātōris* ~ proto-fu \**skompjātōru* > fu \**skjoppōtōru* > ug \**scsoppotor* > m \**csoppodor*, nazalizálódással \**csompodor* vagy \**csopondor* is > *csapodár*, *csappondár*, vö rom *schimbātor* 'változó; állhatatlan'; az alapszó \**excambio* ~ *csapok*, *csap*, tkp 'félreccap', vö \**excambiābit* ~ *csapong*; \**excambians* ~ *csappan*, régi *csaponik*, innen *csapanyólag*, régi *csaponólan*, vö rom *schimb* 'vált, megváltoztat', fr *échanger* 'ua'; a vulg lat \**excambio* tehát a népnelvben megőrzött régiség, őslatin örökség;

\**stuprātōris* ~ proto-fu \**stuprātōru* > fu \**stjupōtōru* > ug \**scsupotor* > m \**csupfodor* > \**csuffodar* > \**csuffondár*, csak ebben az -s képzős származékban: *csúfondáros*; a \**csuffondár* eredetibb jelentése 'asszonygalázó, asszony megcsúfoló'; az alapszó *stupor* ~ *csúf*, tkp 'csúfság, meggyalázás';

\**vēnātōris* (vö *vēnātōrius* 'vadászatra tartozó') < ösl \**vēnātōros* > nyj \**vānātōros* > fu \**wōnōtōru* > ug \**wonotor*, \**wanotor* > m \**vandor* > *vándor*, a vadásztörzsek mellékneve; igei származék *vándorl* > *vándorol* az alapszó *vēnor* < ösl \**vēno* > nyj \**vāno* > fu \**wānu* > ug \**wan* > m \**vanok* > *vonok*, eredetileg a hajtóvadászat, az állathajtás, a marhavonás igeje; vö rom *vīnātor* 'vadász':

\**dīvīnātōris* < ösl \**deiveinātōros* > nyj \**deinātōros* > fu \**tijnōtōru* > ug \**tīnotor* > m \**tinödör*, \**tineder* > \**tünedér* > *tündér*, tkp 'jós, jósasszony', vö fr *devin* 'jós', valamint *dīvīna* > vulg lat \**dīna* > rom \**dzinā* > *zínā* 'tündér'; a rom hímnemű \**dzin* ~ fr *devin* az egész török

fennhatóság alá tartozó keleti világot bejárta és onnan *dzsinn* alakban terjedt el Európa-szerte; *dīvinat* ~ *tűn-ik*, *úgy tűnik fel*; *dīvinando* ~ *tűnődik*;

\**volātōris* ~ fu \**wlōtōru* > ug \**lotor* > m \**lodor* > *lödör*, \**leder* > *ledér*, tkp 'szállongó, csapongó, csapodár', vö lat *volatica* 'aszagon járó boszorkány', *mulieres volaticae* 'állhatatlan asszonyok'.

A nominativuszi *-ātor* megfelelője *-ész*, mélyhangú szavakban *-ász*. Míg a *-dár*, *-dér* képző már nagyon rég nem produktív, az *-ész* képzővel a magyar nyelv különletében számos foglalkozásnevet alkottak, mégpedig nem igék, hanem névszók alapján: a *rév*, *kert*, *méh*, *rongy*, *hölgy*, *csík*, *vad*, *hal*, *madár*, *tyúk*, *ló*, *eb* stb. mellett *révész*, *kerész*, *méhész*, *rongyász*, *hölgyész* (*Högyész!*), *csikász* (*csikasz* is, a farkas mellékneve), *vadász*, *halász*, *madarász*, *tyúkász*, *lovász*, *ebész* stb., sőt a nyelvújítók még kiterjesztették hatókörét: *cukrász*, *földész* stb. A *-tor* képző segítségével a latinban is alkottak foglalkozásneveket: *vīnum*, *jānuā*, mellett *vīnitor*, *jānitor*; a *castor* 'hód' sem más, mint \**casitor*, azaz a *casa* származéka, mivel a hód házépítő állat (bár a görögül beszélő szerzők a latin eredetű görög *kastōr*-hoz idomították: *castoris* (rövid *o*-val) ~ *kastoros*).

A régi nyelvben *-ész*, *-ász* képzővel igékből is alkottak névszókat: *mér* 'wägen' > *mer* 'wagen' alapján *mérész*, ma *merész*; *áld* alapján \**áldász*, ma *ádáz*. Ezek a származékok egyúttal igékként is használatosak voltak. A régi *ádász* 'ádáz' mellett *ádász* 'ádázkodik' igét is találunk; a *mérész* 'hardi' mellett pedig *mérész* 'être courageux' igét. Valószínű, hogy a névszói és az igei alak csak a fu-ági, illetve a magyar-ági fejlődés rendjén esett egybe: az *ádáz*, régi *ádász* latin megfelelője *laudātor*, az *ádáz*, régi *ádász* ige latin megfelelője pedig a szupinummos szerkezet: *laudātum* (*it*).

Az őslatinból örökölt alakok elkülönítése az őslatin kor után alkotott alakoktól a jövő kutatás feladata. Mi az alábbiakban egyszerűen bemutatunk néhány egyeztethető latin és magyar szót:

*sūtor* < ősl ua > proto-fu \**sūszu* > fu \**sīszu* > ug \**sisz* > m ua > \**szüsz* > \**süc*, ebből hangátvetéssel (a palatális és a dentális jelleg helycseréjével) *szücs* > \**szöcs* > *szöcs*,

mint olasz (velencei) *sarazen* > m \**serecen* (10. század) > *szerecsen*; a *szűcs* nyelvtörő szó: *mit sütsz, kis szűcs? sós húst sütsz, kis szűcs?*; távolabbról vö még török *csaus* > m \**cseüs* > *csósz*, *cseh csése* > *csésze* stb.;

\**caesor* < ősl \**caisor*, \**caissor* > fu \**kejssu* > ug \**kejs* > m ua > *kés*, tkp 'gyilkoló, gyilkó', vö francia *ciseau* 'véső' és *ciseaux* 'olló'; *kés* igei származéka *késel*, igenve *késelő*; a régi magyar nyelvben kikövetkeztethetőleg létezett egy *késel* 'gyilkol, öl' ige s ennek igenévi származéka *keseleü* > *keselyű*, elvonás a *keselyű madár* 'öldöklő madár' kifejezésből; eredetileg nyilván csak az eleven ölös-féléket nevezték *keselyűnek*, ma a dögre szálló fajtát is annak nevezik;

*castor* < ősl \**cattitor* > nyj \**castor* > fu \**kosztu* > ug \**khoszt* > \**hozd*, \**hodz* > *hod* > *hód*; vö *ézes* > *édes*, *gondolkozik* ~ *gondolkodik*, *fárad* ~ \**fáradz* > *fáradoz*, műveltető \**fárazt* > *fáraszt* stb.;

\**tūsor* < ősl \**tunstsor* > fu \**szusztzu* > ug \**szusztz* > m \**szuzdz* > \**szuz* > *zúz*, birtokos személyraggal *zúza*:

*vīnitor* < ősl \**voinitor* > fu \**wijniszu* > ug \**winisz* > m \**vinic*, *vénic(fa)*, talán helynévi *Vinc*;

\**circātor* (vö *circitor*) < ősl \**circātor* > fu \**kerkēszu* > ug \**kerkesz*, \**kjerkesz* > m *cserkész*, *k* — *k* > *cs* — *k* máskor is: lat *cucula* > m *kukla*, *kuklya* > *csuklya*; *circābat* ~ *cserkel* 'explorare', származék *cserkelődik*; a *cserkész* eredeti alakja *cserkesz*, eredeti jelentése 'custos silvarum' vagyis 'kerülő'; *circo* > rom *íncerc* 'megkísérelm';

*mensūrātor* ~ fu \**mensīrēszu* > ug \**mensiresz* > m \**menhiresz*, \**mehiresz* > \**meiresz* > \**mejrész* > *mérész*; a \**menhir-* > *mér-* hangváltozás igen korán, talán már a honfoglalás táján bekövetkezett, hiszen a szláv *meriti* 'mérni' csak a *mér* alakból magyarázható;

*cogitātor* ~ fu \**kuktēszu*, \**kiktēszu* > ug \**kikhtesz* > m \**kijtesz* > \**kijdesz* > \**kidesz*, ebből -*ség* képzővel \**kidesz-ség* > *kidesség*, mint *kész-ség* > *késesség*; a NySz adata: En atyamfyay, ky(k) tudománynak kydessegeuel vezettetnek, latinul: fratres mei, qui scientia et curiositate ducuntur; a \**kidesz* ősrókona a román *cugetātor* 'gondolkozó', valamint a francia *outréuidance* 'önhittség, elbizakodottság' (latin nyelvi elemekkel kifejezve \**ultrācogi-*

*tantia*); *cogito* ~ fu *\*koku* > ug *\*kokht* > m *\*kojt* műveltetője *\*kojtat* > *kajtat*, *\*kótat*, > *kutat*, *katat*; mindezekkel rokon a participiális *coacto* ~ *hajtok*, *hajlom*;

*\*excambiātor* ~ proto-fu *\*skompjēszu* > fu *\*skjomp-pēszu* > ug *\*scsompesz* > m *\*csampesz* > *\*csempesz* > *csempész*, tkp 'échangeur', azaz 'szanször, szanszírozó'; a *csempesz* a középkori vásárok szemfényvesztője, bohóca volt; alakváltozata *csömpesz* (nyj) 'törpe, hitvány, idomtalan testalkatú', valamint *\*csampesz* > *\*csampasz* > *\*csampász* > *csámpás* talán *\*csámpásság-ból* való elvonás;

*joculātor* < ösl ua > proto-fu *\*jokulēszu* > fu *\*joklēszu*, *\*jokrēszu* > ug *\*jokresz*, nyj *\*jokrisz* > m *\*jokrisz* > *\*jigríc* > *igríc*; az *igríc* a középkori vásárok jongleur-e volt, aki mindenhová eljutott, ahol áruikkal a magyar tőzsérek megjelentek, a szemfényvesztő csempészek és a ravaszdi alakok, allakok társaságában; a 10. századi *\*jokrisz* átvétele a francia *jocrisse* 'tökfilkó', a későbbi *\*jigríc*, *igríc* átvétele a szláv *igríc*; az alapszó *joculor* < ösl *\*joculo* > proto-fu *\*jokulu* > fu *\*joklu*, *\*jokru* > ug *\*jokr* > m ua > *\*jigrom*, *\*igrom* > *ugrom*, -ál képzős alakja *joculābātur* ~ *ugrál*, vö még *ugrodjam*, *ugrándozom*; a régi magyar *\*igrom*, *\*igrani* átvétele a szláv *igrati* 'játszani'; a régi *allak*, *\*arлак* átvétele, illetve kicsinyítőképzős származéka az olasz *arlecchino*, innen a francia *arlequin* 'pojácá', a középkori vásári magyar színjátszás kelet-európai és nyugat-európai emlékei (a nyelvi hatások fő színtere a piac; a bizánci vásárokról indult vándorútjára e vásárok jellegzetes román alakjának, a *\*dzin*-nek (~ fr *devin* 'jós') neve is, az egész arab világban s arab közvetítéssel egész Európában jól ismert *dzsinn*).

Mint a fenti példák mutatják, *-ész*, *-ász* képzőnk eredeti alakja *-esz*. Ha az alapszó magashangú, akkor hangrendi probléma egyáltalán nem adódik: *mér*, *mérész*. Ha azonban az alapszó mélyhangú, akkor hátraható illeszkedés következhet be: *\*csampesz* > *csempesz*. Előfordulhat azonban az is, hogy a szó megmarad vegyes hangrendűnek:

*\*infāmātor* < ösl *\*unphāmātor* (a *-phā-* szótag *ā* hangja labiális, a *-mā-* szótag *ā* hangja nagyon nyílt, mint a görög *ē*) > fu *\*mbōmēszu* > ug *\*bomesz* > m *\*bamesz* (la-



biális *a* > \**bamész* (palatális *a*) > *bámész*, ebből *bámész-kodik*, *bávész-kodik*, de *bámászkodik*, *bávászkodik* is.

Vegyes hangrendű *bámész*, *bámész-kodik* szavunknak van tehát illeszkedéses változata is: *bámászkodik*, *bávászkodik*, *bávászkodik* (ez utóbbiból való elvonás a *báva*, a *buta*, *butászkodik* mintájára, mint \**csampesz* > *csámpász* mellett \**csámpászkodik*, *csámpáskodik*, és ebből elvonva *csámpás*, *csámpa*). Úgy látszik, ennek az előreható illeszkedésnek időpontja szavanként különböző. A kései illeszkedés: *-ész* > *-ász* (*bámész-kodik* > *bámászkodik*, mint \**szunyétán* > *szunyátán*, innen *szunyáta* 'szundító, régi: \**szunnyétou*'); a korai illeszkedés: *-esz* > *-asz*:

\**exgrūmātor* (vö *exgrūmo* 'kitúrom magamat a földből') ~ proto-fu \**skrūmēszu* > fu \**skjūmēszu* > ug \**scsumesz* > m \**csumesz* > \**csumasz* > *csimasz* 'cserebogár pondrója', másrészt \**csumesz* > \**csimesz* > \**csemesz*, *csömösz*, *csömöz*, *csemez* (de ez talán *csemesz*; *csemez-szagú* szőlő);

*collocātor* < ösl *ua* > proto-fu \**kullukēszu* > fu \**kulkēszu* > ug \**kūkesz*, \**kukesz* > m *ua* > \**kukec* > *kukac*, tkp 'belefekvő, bennehaló', vö rom *culc* 'lefektet', *mă culc* 'lefekszem', francia *mauvais coucheur* 'kellemetlen hálótárs; kellemetlen alak?'; *-sz* > *-c*, mint *kopasz* > *kopac*, lat *arbos* > *árboc*, *árbóc*; vö *collocando* ~ fu \**kulkontu* > ug \**kulkont*, \**kukont* > m \**kukod*, \**kolkod* > *kókad*: kezdetben kikövetkeztethetőleg a fekvőhelyre kókadtak, és kókadtt különösen az ember álmos feje, innen aztán 'megdől, ledől'; vö *ledőlök egy félórára*; a magyar *kukac*, régi \**kukec* átvétele szlovén *kukec* 'Fingerwurm' és szerb *kukac* 'vermis, larva'; a szerb szó jelentéséből világos, hogy a magyar *kukac* eredetileg az „alvó“ nyüvet, a nyű lárváját jelentette, francia szóval: '(ver) couché';

*calātor* < ösl \**colātor* > proto-fu \**kulēszu* > fu \**kuwēszu* > ug \**kuwesz* > m *ua* > *kuvasz*, az „ugató“ kutya neve, vö \**clātrāre* > *lātrāre* > *latrāre*; az alapszó *calo* < ösl \**colo* > fu \**kowu* > ug \**khow*, \**khiw* (veláris *i*) > m *hívok*, vö ném *holen* 'aller chercher';

\**mammulātor* ~ proto-fu \**mommulēszu* > fu \**mommulēszu* > ug \**momlesz* > m \**momlesz* > *mamlasz*, tkp 'csecset szopó'; a magyarból a szlovák és cseh *mamlas* 'ügyefogyott': az alapszó \**mammulo*, \**māmulo*, vö \**mā-*

*mulat* ~ proto-fu \**mēmile*, \**mēmle* > fu \**wēmle* > ug \**weml*, \**eml* > m *em-ik*, de *emlő*, *emlet* > *imlet*;

*laudātor* ~ proto-fu \**lowtēszu* > fu \**loltēszu*, \**loltēszu* > ug \**woltesz*, \**oltesz* > m \**oltesz* > \**oltasz* > \**aldasz* > *aldász* > *ádász* > *ádáz*, tkp 'áldáskodó, 'áldás-mondó', rosszálló értelemben, mint \**áldék*, ragozva \**áldokot*, \**ádo-kot* > *átkot*, innen elvonva *átok*; az alapszó *laudo* ~ proto-fu \**lowtu* > fu \**loltu*, \**loltu* > ug \**wolt*, \**olt* > magyar \**olt-uk* > \**aldok* > *áldok*, *áld*; *laudātum* (it) ~ *ádász*, *ádáz*, *ádázik*.

Az EtSz-ban olvashatjuk *cseplesz* (főleg ebben: *cseplesz erdő*) szavunkról, hogy, „noha alaktanilag nem világos, a *cseplye* szó családjába tartozhatik“. A latin nyelv segítségével az alaktani összefüggést is megvilágíthatjuk:

*stipulātor* ~ proto-fu \**stipilēszu* > fu \**stjeplēszu* > ug \**scseplesz* > m *cseplesz*; az alapszó *stipula* 'gabona-szár, szalma', többes számú alakja *stipulae* < ősl \**stipulai* > proto-fu \**stepilej* > fu \**stjeplej* > ug \**scseplej* > m \**cseplé* > *cseplye*; az egyes számú *stipula* megfelelője: *stipula* ~ proto-fu \**stepile* > fu \**stjepele* > ug \**scsepel* > m \**csepel* > *csepe* 'quercus novella', származéka *csepeles*, *cseplyes*, *cseplyes*; eszerint a *cseplesz* eredeti jelentése mintegy 'szalmádzó, száradzó, zsenge szárat eresztő'; másrészt, úgy látszik, a régiek *cseplesznek* nevezték a szalma-fonadékot is, és innen való az eredetileg 'szalmaháló; Grashalmnetz' jelentésű *cseplesz* szavunk, részint összetételben: *cseplesz-háj* 'Netz, Bauchnetz, Darmnetz' (*csempesz-háj*, *csepes-háj* is), részint magában: *cseplesz* > *csepsz* 'vitta, die Haube', eredetileg nyilván '(haj)háló'.

A fenti példák némelyikében az *-ész* képzős főnév mellett ott az *-ész* képzős ige is: *csempész* mellett *csempészek*, *cserkész* mellett *cserkészek*, *merész* mellett régi *merészek* vagy *merészen*, mai *merészek* vagy *merészlem*, továbbá *cserkészkedik*, *merészkedik*. Az *ádáz* esetében azt tapasztaltuk, hogy az eredeti *ádász* főnév és *ádász* ige *-sz* végződése később zöngésült: *ádáz* és *ádázok*, de persze *ádázkodik* tkp *ádáskodik*. Ezt a zöngésülést más esetekben is tapasztaljuk: *hadar*, *hadarász* > *hadonász* > *hadonáz*; *tép* (eredetileg mélyhangú: *tépek*

< \*tépok, \*tipok), *tépász* > *tepa*z stb. Ezek alapján feltehető, hogy *gyaláz*, *vigyáz*, *intéz* igéink eredetibb hangalakja \**gyalász*, \**vigyász*, \**intész* volt:

*violātum* (it) ~ proto-fu \**wjolēszu* > fu \**jolēszu* > ug \**jolesz* > m \**jolasz*, \**gyolasz* > \**gyalász* > *gyaláz*, vö *violo* ~ \**gyal*, csak *sz-szel* bővülő alakban: *gyaluszik* (r);

*vigilātum* (it) ~ proto-fu \**wikljēszu* (veláris, mélyhangú i!) > fu \**wikjēszu* > ug \**widzsesz* > m \**vigyasz* > \**vigyász* > *vigyáz*; vö *vigilia* < ösl \**viglia* > fu \**wikje* > ug \**widzse* > m *ügy*, pl *ügyet sem vet rá*; *vigilāre* > rom *veghere* 'virrasztás', a régi magyarban 'vigyázás'; *vigilia* > rom *veghe* 'virrasztás; ügyelet';

*imitātum* (it) ~ proto-fu \**emetēszu* > fu \**emtēszu* > ug \**emtesz* > m ua > \**imtész* > *intéz*; az alapszó *imitātur* < ösl \**imitat* > fu \**emte* > ug \**emt*; \**emt ik* > m \**emtük* > *intök* > *intek*, *int* a jóra vagy a rosszra; vonzatsere történt: \**intem a jót* → *intek a jóra*.

#### 4. Lat *-ns*, *-ens*, *-ans* ~ *-an*, *-en*

Az idetartozó magyar szavak igésültek; tárgyalásukat l. a Névigék című szakaszban. Névszói funkciót tölt be a *jelen*;

*sigillans* < ösl \**secunlant* > fu \**sekīlen* > \**sekilen* > ug \**sekhelen* > m \**hehelen*, \**hihelen* > \**ihelen*, \**jelen* > *jelen*; egyrészt ige: *jelen*, *megjelen*, ma: *jelenik*; másrészt melléknév: *jelen idő*; valószínű azonban, hogy *jelen* melléknévünk valójában a *jel* főnév *-n* ragos alakja, mint *rokon*, *alacson*, *esztelen*.

*Bizony* szavunk a *fidens*-szel egyeztethető:

*fidens* < ösl \**pheidont* > nyj \**phoidont* > fu \**bijton* > \**bīton* > ug \**biton* > m *bizon*, *bizony*; de az sem lehetetlen, hogy a *bizony* eredeti jelentése 'bizonyság', és voltaképpen a *bizalom*, régi *bizolm* alakváltozata: \**bizolmos* > \**bizolnos* > \**bizónos* > *bizonyos*, vagy pl: \**bizolmomra* (*mondom*) > \**bizolnomra* > \**bizónomra* > *bizonyomra*; vö régi *alkolmazik* > *alkonyodik*, *olmot* > \**olnat* > *ónnat*, innen elvonva *ón*, a szabályos *ólom* alakpárja, és fordítva: *Mónus* < *molnos* > *malmos*; a magyarban az *n* és *m* gyakran váltakozik.

5. Lat *-or* ~ m  $\emptyset$ 

Az *-or* képzős névszók *r* hangja ugyanúgy viselkedik, mint a *-tor* képzősöké: a fu alapnyelvben eltűnik:

*fulgor* < ősl *\*phlogor* > fu *\*wloku* > ug *\*wilok* > m *\*vilag* > *világ*, vö német *Blick* 'tekintet' és *Blitz* 'fulgor, fulmen'; *fulgo* (Lucr. és Verg.) < ősl *\*phlogo* > fu *\*wloku* > ug *\*wilok* > m *\*vilog-ok*, *\*vilog* > *villog*; *fulmino* ~ *villámlom*, régi iktelen alakja a harmadik személyben > *vilaml* > *\*vilam* > *\*villam* > *villan*, vö *\*villamt* > *villant*;

*fervor* < ősl *\*phervor* > nyj *\*phorvor* > fu *\*borwu* > ug *\*borw*; > m *bor*, tkp *fervor vīni*; *ferveo* < ősl *\*pherveo* > nyj *\*phorvoo*, *\*phorvō*, nyj *\*porvō* > fu *\*porwu* > ug *\*porw* > m *\*forvok* > *forrok*, *forr*;

*foetor* < ősl *\*phoitor* > fu *\*bojtu* > *\*bijtu*, *\*bītu* > ug *\*bit* > m *\*bidz*, persze ragos-képzős alakokban, mint *\*bidzūs* > *büdös*, *bides*; *\*bidzūs*-ből elvonva *\*bidz* > *bűz*;

*calor* ~ proto-fu *\*kelu* > fu *\*kewu* > ug *\*khew* > m *hév*, *hé*, *hő*;

*marcor* ~ fu *\*merku* > ug *\*merk* > m ua > *\*mércg* > *méreg*; *marcēbat* ~ *merkel*, *merkelődik* (Szf); a szóvégi *-k* > *-g* egyike a leggyakoribb magyar hangváltozásoknak: *-szék* > *-ség*, *hiu szak* > *hézag*, *\*harak* > 1. *harák*, 2. *harag*; vö *harkály*, tkp *\*harak-áj* 'zöld madár';

*terror* < ősl *\*ternor* > fu *\*szernu* > ug *\*szern* > m *\*szerl* > *\*szörl* > *\*szörr* > *szőr*, vö ném *Dorn* 'tüske'; *terrendo* ~ *szörnyed*, *terribilis* ~ *szörnyű*, tárgyesetben *szörnyet*, innen elvonva *szörny*; az elszörnyedés a szörzet felágaskodásával jár, vö *borzas* és *borzad*;

*horror* < *\*forror* < ősl *\*phorsor* > fu *\*borsz* > ug *\*borsz* > m ua > *borz* 'melis, taxus', származéka *borzas*, *borzol*, ennek igenévi alakja *borzolt*, alakváltozata *bozót*, *bozont*, elvonva a *bozótos* < *\*borzoltos* származékból; *horribilis* ~ *bosszú*, l. ott;

*tepor* < ősl ua > nyj *\*topor* > fu *\*szopu* > ug *\*szop* > m ua > *\*szap* > *\*száp* > *záp*, tkp 'fülleedség';

*liquor* < ősl ua > nyj *\*lipor* > fu *\*lepu*, *\*lemu* > ug *\*lem* > m ua > *lév*, elvonás ragos-képzős alakokból, mint *\*lemes* > *leves*; *-m-* > *-v-* a magyarban gyakori: *nemes* > *neves*, *\*gyülemés* > *\*gyülevés* > *gyülevész* (elhasonu-

lással, mint *cseresnye* > *cseresznye*, *csése* > *csésze*; a gy korábbi hangzása *dzs!*); ősl *p* > fu *m* ritka, de nem példátlan: *quem* < ősl *\*quim* > nyj *\*pim* > fu *\*mim* > ug *\*miw* > m *mi*; *leporis* < ősl *\*leporos*, *\*repolos*, ezekből a nominativuszi *\*lepos* nyomására *\*lepolos* > fu *\*lopolu*, *\*lipolu*, elhasonulással *\*nipolu*, hasonulással *\*nimolu* > ug *\*nimol* > m ua > *\*niwol* > *\*niol* > *\*nyól* > *nyúl*;

*angor* ~ fu *\*onku* > ug *\*onk* > m *og* > *agg*; eredeti jelentése 'összeszorulás, összetöpörödés', innen 'aggság', majd 'agg személy'; az alapszó *ango* ~ *aggok*, *aggom* 1. 'angi', 2. 'veterascere'; a két *agg* igét a nyelvtörténet szempontjából nem kell különválasztani;

*cruor* < ősl *\*crūdvor* > fu *\*krūtūw*, *\*kurūtūw* > ug *\*khurutw* > m *hurut*; a m szó eredeti jelentése 'vérhurut, véralvadék, vérpökés', innen érthető a 'tussis' jelentés is, a 'tejalvadék' jelentés is;

*aequor* < ősl *\*aiquor* > fu *\*ejpu* > ug *\*ejp* > m *-ép*, ebben: *közép*, mintegy 'centri aequor'; *aequē* ~ *ép*, *épp*; *aequando* ~ *apad*, tkp 'egyenlítődik, egyenesedik, simul (a hullámozó vízár)';

*tenor* ~ fu *\*szenu* > ug *\*szen* > m *szén* > *szín* 'color, modus, species, forma facies, pratextus', *-te* raggal *szinte* 'aeque'; az alapszó *tenet* ~ *szűnik*, származéka *tentat* ~ *szent* (Szf): megszentette a tolvaj, hogy nyomozódní kezdtek utána (Vadr 275).

Talán genitivuszi alakokra mennek vissza a következők:

*valōris* < ősl *\*valōros* > fu *\*wolōru* > ug *\*wolor* > m ua > *\*walar* > *\*walal* > *valál*, *velál* (r) 'közvagyon; hatóság';

*colōris* < ősl *\*colōros* > fu *\*kolōru* > ug *\*kholor* > m *\*holor* > *\*halar* > *\*halal* > *halál*; az alapige *occulo*, *occulare* a praeverbium nélkül: *\*colo*, *\*colāre* ~ *halok*, *hal*; az alapjelentés az elrejtés, a latin *color* nem a dolog saját színét, hanem a dolgot elfedő, elrejtő ráfestett színt jelentette, vö *colōrem* > rom *\*curoare* > *culoare* 'szín; festék' (*r* — *r* > *l* — *r*, mint *\*pārārie* > *pālārie*, *\*urcior* > *ulcior*); olasz *colore* 'ua', fr *couleur* 'ua';

*aequōris* < ősl *\*aiquōros* > nyj *\*oiquōros* > fu *\*ojpōru*, *\*ōpōru* > ug *\*opor* > m ua > *\*apar* > *\*apal* > *apály*; a m

szó eredetibb jelentése 'vízkiegyenlítődé'; *aequando* ~ *apad*; *aequē* ~ *ép*, *épp*; *aequor* ~ m *-ép*, ebben: *köz-ép*;

*tumōris* < ősl *\*tumōros* > fu *\*tumōru* > ug *\*tumor*, *\*tyumor* > m *\*csimör*, > *csemer*, *csömör*; a m szó eredetileg a száj körül kiütő csömört, a kis tumorokat jelentette.

Ha fenti szóegyeztetéseink helyesek, akkor a magyar *-ály* névszóképző latin nyelvi megfelelője *-ōris*.

#### 6. Lat *-ma*, *-mo*, *-men*

a) Lat *-ma* < ősl *ua* > fu *-we*, mélyhangú szavakban *-wo*:

*palma* < ősl *ua* (ie *\*palpma*) > fu *\*pelwe* > *\*pilwe* > ug *\*pilw* > m *\*filū* > *fil* > *fül*; a *fül* éppúgy székhelye az érzékelésnek, mint a tenyér, ti a hangok kitapogatásának szerve; vö fr *sentir* 'érezni' ~ olasz *sentire* 'hallani'; *\*palmāria* (*longitudo*) ~ *tenyér*;

*fāma* < ősl *\*phāma* > fu *\*bēme* > ug *\*bew*, *\*biw* > m *bű*, származéka *bűvös*, *bűvöl*; *infāme* ~ *báj*, vö nem mond se bűt, se bāt; a szó a bűvölés eszköze, vö *ige* és *igéz*;

*gemma* < ősl *\*genma* > fu *\*kenywe* > ug *\*kenyw* > m *könny*, alakváltozata *\*könygy*, *\*kjönygy* > *\*työngy* > *gyöngy*; *k* > *ty*, mint *\*szökög* > *zökög* > *zötyög*; a szó eredeti jelentése 'nemző folyadék, magömlés, gonorrhoea', innen 'könnycsepp, könny', majd 'gyöngy', mivel a gyöngyszem éppen olyan, mint egy könnycsepp, vö rom *lācrimioarā* 'könnycsepp; gyöngyvirág'; vö még *quadrāre* ~ *\*ketreni*, *\*kötreni* > *gyötreni*;

*flamma* < ősl *\*phlogma* (vö gör *phlogos* 'láng') > fu *\*wlokwo* > ug *\*lokwo* > m *\*log* > *\*lagg* > *lang* (Szf) > *láng*; vö *og* > *agg*, valamint *melegítget* > *\*melegiget* > *\*melegget* > *melenget*, vagy *\*kereg* > *kereng*, de *\*keregeü* > *kerge*, *\*kereget* > *kerget*; vö *fulgo* ~ *villogok*, *fulgor* ~ *világ*, *fulminis* ~ *villám*, *fulmino* ~ *villámlom* és régi *\*vilaml* > *\*vilam* > *\*villam* > *villan*, *\*villamt* > *villant*.

#### b) Lat *-mo* ~ fu *-mu*:

Eltérően a görögtől, mely csak úgy hemzseg a *-mōn* végződésű névszóktól, a latin ezt a névszó-kategóriát alig ismeri (Comp 386). A megszemélyesített *Terminus* mellett azonban az ólatinban még volt *termo*, és ezt a kon-

zervatív szókinsű román is őrzi: *termo* > *țarm* '(tengerpart, partvidék'; vö gör *terma* 'határ' és *termōn* 'ua'.

A latin *termo* és görög *terma* viszonyához fogható a latin *pulmo* és görög *pneuma* 'tüdő' viszonya is. A *termo* és *pulmo* magyar megfelelői:

*termo* < ősl ua > nyj *\*tormo* > fu *\*szormu* > ug *\*szormu* > m ua > *szorm* > *szarm* (r); ma már nem él, csak igei származékában: *származik*;

*pulmo* < ősl *\*peneumō*, melynek volt *\*peneuma* változata, vö gör *pneuma* 'tüdő'; ősl *\*peneuma* > fu *\*pteniōme* > *\*tinyōme* > ug *\*tinyōm*, *\*tinyōw* > m ua > *\*tigyōü* > *tidő* > *tüdő*.

c) Lat *-men*, *-minis* < ősl *-mō*, *-monos* > m több változat:

Egészen bizonyos, hogy a latin nominativuszi *-men* végződés analogikus alkotás a többes számi *-mina* < ősl *-mena* (mintegy *-mōna*) alapján. A latin-ági fejlődés rendjén tehát kiegyenlítődés történt. Az őslatin szavakban egymást váltogató *-mon* és *-men-* helyét minden szóalakban *-men-*, később *-min-* foglalta el. Tehát például *carmen*, *carminis*, *carmina* őslatin előzménye *\*carmō*, *\*carmonos*, *\*carmena*.

A magyar szóalakok vagy az őslatin nominativuszi vagy a genitivuszi szóalakot folytatják.

Őslatin nominativuszi alakok:

*nomen* < ősl *\*nomō* (rövid *o*-val, vö gör *onoma!*), alakváltozata *\*numō* > fu *\*nimu* > ug *\*nim*, nyj *\*nem* > m *nem*, *név*; a rómaiak a familia, gens, tribus mellett ismerték a *nomen*-t is mint társas szervezetet, vö *nomen latinum*: *nōmen* > rom *nume*, fr *nom* 'név'; származékok: *nemes* > rom *nemeș* 'ua', *neves* > rom *\*neauăș* > *neaoș* 'tősgyökeres: valódi'; maguk az alapszók is átmentek a románba: *nem* > *neam* 'nem; nemzet; rokon', innen való a magyar *nyám* (nyj) 'rokon'; *név*, régi *new* > rom *neagă* 'baj', főleg ebben: *neagă rea* 'rossz előjel', vö *rossz néven vesz*; a magyar szavak a románban gyakran kapnak nőnemű végződést: *bot* > *bită*, *vám* > *vamă*, és a magyar bilabiális *w* hangnak gyakran felel meg *g* hang: *Fa-váras*

'Lignopolis' > *Făgăraș*, innen magyar *Fogaras*, *hadaró*, régi *\*hadaraw* > rom *hădărag* 'cséphadaró';

*culmen* < ösl *\*celmo* > nyj *\*colmo* > fu *\*kolmu* > ug *\*kholmu* > m *holmu* > *holm* > *holum* > *halom*, birtokos személyranggal *halma*; a szláv *cholm*, amelyek egyesek szerint germán eredetű, mások szerint eredeti (vö SzlJ 211). a magyarból való átvétel; ősrokon a magyarral a rom *culme* 'csúcs; tető; vminek a teteje, a betetőzője'; az alapszó *cellit* ~ *kél*, *kel*; vö még *collis* ~ fu *\*kölji* > ug *\*khölj*, nyj *\*khölgy* > m *högy*, *hegy*; ősrokon az ang *hill* 'domb';

*carmen* < ösl *\*carmō* > fu *\*kormu* > ug *\*korm* > m ua > *\*karw* > *kár*, származéka *\*carmino* ~ *károml-ok*; vö fr *charme* 'bű-báj', *charmiers* 'bűbájos'; az alapszó *cano*, melynek a magyarban csak származékai vannak jelen: *cantica* (tsz) ~ fu *\*kemneke* > ug *\*khennek* > m *\*hennek* > *ének*, valamint *cantus* ~ fu *\*kontu* > ug *\*khont* > m *\*hongy* > *hang*;

*exāmen* 'raj, népszám; vizsgálat, számbavétel' < ösl *\*exāmō* > nyj *\*xāmō* > fu *\*kszōmu* > ug *\*szom* > m ua > *\*szam* > *szám*, származéka *exāmino* ~ *\*száml-ok*, *\*száml* > *számol*, innen az analogikus *számolok*, -ál képzős származéka *számlál*;

*fulmen* < *\*folgmen* < ösl *\*phlogmō* > nyj *\*phlomme* > fu *\*wlomme* > ug *\*wilomm*, mássalhangzóval kezdődő névutók előtt *\*wilom* > m ua *\*vilam* > *villám*, az *l* rendkívül gyakori megkettőződésével, vö *\*elen* > *ellen*, *pelengér* > *pellengér*, *vincelér* > *vincellér*, *szülik* > *züllik*, *\*ilik* 'ülik' > *illik* stb., származéka *fulmino* ~ *villámlom*; az alapszó *fulgo* ~ *villog-ok*;

*\*exsegmen* (vö *segmen* 'metélék, faradék') < ösl *\*exsecmō* nyj *\*xsecmō*, illetve hátraható veláris illeszkedésel *\*xsocmō* > fu *\*kszokmu* > ug *\*szokw* > m *\*szoku* > *szok* > *szak*, pl. *borsó-szak*; elhomályosult összetétel *Észak*, Szabédon ragos alakokból elvonva *Észk* helynév, ma már az *Észken* is, de még *észkos oldal*;

*\*quadrāmen* < ösl *\*quodrāmō* > nyj *\*codrāmō* > fu *\*korrōmu* > *\*kōrōmu* > ug *\*korom* > m ua > *\*karam* > *karám*; birtokos személyranggal (*kalap*-) *\*koroma* > *kari-ma*; az alapszó *quadrūm* < ösl *\*quodrom*, nyj *\*codrom* > fu *\*korru* > ug *\*kor* > m ua > *kar*; a dentálist őrző alak



*quadrat* ~ \**ke|
|  |*, első személyben \**ke > \**kö, \**kjöt-rök* > *gyö, tkp 'négyelek' vkit;***

*fundāmen* < ősl \**phundāmō*, nyj \**phudāmo* > fu \**butōmu* > ug \**bitom* > m \**bitōm* > \**bütōw* > \**bütō* > *bütü* (Szf), pl *a kert bütüje, a ház bütüje* a.m. *a kert feneke, hátsó része, a ház feneke, hátsó része*, sőt *ünne**p** bütüje* 'ünne**p** utolsó napja', innen *ünne**p**et bütü*zni; vö ang *bottom* 'the lowest part of anything', német *Boden* 'terre, fond, plancher'; talán a *fundus* megfelelője az ugyancsak székely nyelvjárási *büt*: *fundus* < ősl \**phundos*, nyj \**phudos* > fu \**butu* > ug \**but*, \**bit* > m \**bit* > *büt* (nyj) 'bütüje, vége vminek';

\**vigilāmen* < ősl \**viglāmō* > fu \**wikjōmu* > ug \**wicsom*, \**widzsom* > m \**wigyom* > \**vigyam* > *vidám*; az alapszó *vigil* < ősl \**viglos* > fu \**wikju* > ug \**wicsu*, \**widzsu* > m \**wigy* > *vig*; *vigilātum* (*it*) ~ *vigyáz*; *vig* és *vidám* alapjelentése 'éber, élénk; éberség, élénkség';

\**ōrāmen* < ősl \**ōrāmō* > nyj \**ūrāmō* > fu \**īrēmu* > ug \**irem* > m *erem* (r), *öröm*; *ōrābat* ~ *irél* > *erél* > *öröl* > *örül*; \**ōrāminando* ~ \**irmled* > \**ermed* > \**örmend* > *örvend*; *ōrāre* > rom *urare* 'jókívánság; üdvözet'; a m szó jelentésváltozása: 'felköszöntő' → 'lakodalmi felköszöntő' → 'lakodalmazás', vö *örömanya*, *örömondó* stb.

Óslatin genitivuszi alakok:

*sediminis* < ősl \**sedemonos* > nyj \**sedemnos* > fu \**setemlu*, \**selemlu* > \**selemlu* > ug \**seleml*, nyj \**selepl*, \**silepl* > m \**hilep* > *ilep*, > *ülep*; \**sediminando* ~ \**ilepedik*, \**ilep* hatására \**ilepedik* > *ülepedik*;

*pedāminis* < ősl \**podāmonos*, nyj \**polāmonos* > \**plāmnos* > fu \**wlōmlu* > \**wlōmplu* > ug \**lompl* > m \**lob* > *lab* > *láb*; az alapszó *pedis* ~ \**pot*, birtokos személyraggal *pata*;

\**nōdāminis* < ősl \**nōdāmonos* > nyj \**nōdāmnos* > fu \**nōtōmlu*, \**nōlōmlu* > ug \**nolompl* > m \**nolob*, \**nyolob* > \**nyalab* > *nyaláb*; a *nyaláb* és a latin *nōdus* ősrokonosságát már Paasonen felismerte (FUF VII 23—24);

\**quassāminis* < ősl \**quossāmonos* > nyj \**quossāmnos* > fu \**kwossōmlu* > ug \**khwossompl* > m \**hvosob*, \**hosob* > *hasab* > *hasáb*; \**quassāmino* ~ \**hosomlom* > *hasomlom*, -*ít* képzővel *hasomlít* > *hasonlít*;

*argūminis* < ősl *\*argūmonos* > nyj *\*argūmnos* > fu *\*orkumlu*, hangátvetéssel *\*orkulmu* > ug *\*orkulm* > m *orkolm* > *olkolm* > *alkalom*; -z képzős származéka *alkalmaz*, ennek ikes alakja *alkonyodik*, régi *alkolmazik*; a jelentésváltozásra vö lat *appōnit* 'hozzátesz; hozzáalkalmaz' > rom *apune* (*soarele*) 'leáldoz (a nap), bealkonyodik';

*\*superāminis* < ősl *\*superāmonos* > nyj *\*superāmnos* > proto-fu *\*siperēmlu* > fu *\*siwerēmlu* > *\*sewerelmu* > ug *\*seerelm* > m *sérelem*, *sérelmes*; *supero* > rom *supār* 'bántok, sértek'; *supārare* 'sérelem, bántódás';

*\*spērāminis* < ősl *\*spērāmonos* > nyj *\*spērāmnos* > fu *\*szwērēmlu* > *\*szwērēlmu* > ug *\*szwerelm*, *\*szerelm* > m *szerelem*, *szerelmes*; az alapszó *spērat* ~ *\*szer*; ennek az eltűnt igének csak műveltető képzős származéka él: *szeret* (ez esetleg régi múlt idejű alak!);

*\*grātiāminis* < ősl *\*grātiāmonos* > nyj *\*grātiāmnos* > proto-fu *\*krētjēmlu* > fu *\*kētjēmlu* > *\*kētjēlmu* > ug *\*ketyelm* > m *kegyelem*, *kegyelmes*, *kegyelmez*, *őkegyelme*, *kegyelmed*.

Mint látjuk, a latin *-ēminis* megfelelője a magyar *-elem*, mélyhangú szavakban persze *-alom* deverbális névszóképző.

Ugyanez a képző a románban is nagyon eleven, csak-hogy a románban az *ī*-tövű igékhez kapcsolódó *-īmen* változat *-ime* folytatása terjedt el: „*-ime* < lat *-imen* (*amicimen*, *farcimen*, *molimen*); a dákorómban melléknevekből főneveket képez: *acrimē* 'savanyúság', *asprimē* 'érdesség', *īnāltime* 'magasság', valamint főnevekből gyűjtőneveket: *bārbātime* 'férfinép', *īrānime* 'parasztnép'“ (Ist I 121). Félreértés elkerülése végett meg kell jegyez-nem, hogy az *-ime* képzős román szavak közt egyetlenegy sincs, amely ne a román nyelv különletében keletkezett volna!

A románban csak nyelvjárási életet él az *ā*-tövű igékhez kapcsolódó latin *-āmen* szóvégződést folytató *-ame* képző, az arománban eleven: “*-ame* < lat *-āmen* (*fundāmen*, *ligāmen*, *moderāmen*); melléknevekből gyűjtőneveket és főneveket képez: aromán *Armīname* 'sok aromán'; *bārbātame* 'sok férfi'; *amārame* 'keserűség'; *dultseame* 'édesség'; dákorómban (Bánság) *haiducame* 'hajdúnép', *voi-*

*nicame* 'vitézség' (Ist I 119). Amikor tehát *szerelem* szavunk mellé odairjuk a „latin” *\*spērāminis* szót, akkor azt pontosan úgy kell érteni, ahogyan értenők, ha például az aromán *amārame* szó mellé odaírnók a „latin” *\*amarāmen* szót.

*Csomó* szavunk a latin *stāmen* egyes szám genitívuszi vagy többes szám nominatívuszi alakjának a megfelelője, csakhogy a hímnemű *\*stāmo* alakból kell kiindulnunk (vö *termo*, *pulmo*); vö *stāmen* ~ gör *stēma* 'fityma', *\*stāmō*, *\*stāmōnis* ~ gör *stīmōn*, *\*stēmonos* 'fonal';

ösl *\*stāmōnos* ~ fu *\*stjōmōnu*, nazális elhasonulással *\*stjōmōlu* > ug *\*scsomol* > m *\*csomol* > *csomó*, mint *\*bogol* > *bagó*; származéka *\*csomolodik* > *\*csomlodik* > *\*csomblodik* > *csombolyodik*, valamint *\*csomolék* > *\*csomlek* > *\*csomblyék*, *\*csomblyokot* > *\*csombjokot* > *\*csimbokot*, innen elvonva *\*csimbok* > *csimbók*.

7. Lat *-mentum* ~ magyar *-mány*, *-mény* (-vány, -vény)

A latin *-mentum* képző népies jellegét igazolja az a körülmény, hogy megőrződött a románban is, amelynek fejlődésében pedig, mint ismeretes, „semmilyen kétségtelen tudós-befolyás nincs kimutatva” (Ist I 177). Elhomályosult képzések *vešmînt* 'ruha', *pămînt* 'föld', *mormînt* 'sír' < *vestîmentum* 'ruházat' *pavîmentum* 'döngölt föld' szérű', *monumentum* 'emlékeztető épület, sírkő, kőkoporsó', újkeletű különnyelvi képzések *apărămînt* (nyj) 'védelem', *acoperămînt* 'fedél, takaró', *așezămînt* 'intézmény', *jurămînt* 'esküvés', *ascultămînt* (r) 'engedelmeskedés', *lărgămînt* (r) 'térhely', *legămînt* 'frigy'. A *pămînt* többes számi alakja az analogikus *pămînturi*, a *mormînt*-é vagy *mormînturi* vagy *morminte*. A többes számi *-minte* végződés ma nőnemű főnevek képzésére szolgál: *încălțăminte* 'lábbeli', *rugăminte* 'kérés'.

A *-mentum* képzős latin szavak az őslatinban a harmadik deklinációhoz tartoztak, tehát a *monumentum* — *monumenta* alakpár őslatin előzménye *\*monumont* — *\*monimenta*, illetve tkp mintegy *\*mönümönta*.

Eredetileg a harmadik deklinációhoz tartozó semleges névszóknak a második deklinációba való átugrására nem egy példát ismerünk. Így például ismeretes, hogy a *fluens*

eredetibb semlegesnemű alakja *\*fluent* (ösl *\*phulugvont!*) volt, és ennek többes számú nominativusza nem *fluentia*, hanem *fluenta*, többes szám genitivusza nem *fluentium*, hanem *\*fluentum*, és éppen e „főnévként használt többes számú *fluenta* alapján keletkezett az egyes számú *fluentum*“ (Comp 458). Az egyes számú *jūgerum* is a többes számú *jūgera* alapján keletkezett; a kikövetkeztethető őslatin alakpár *\*jeugos*, *\*jeugera*; sőt ezt az alakpárt még a latinban is megtaláljuk, a *jungo* ige analógiájára *jungus*, *jungera* alakban (Plautustól idézi Comp 341).

Így csapott át az őslatin *\*monumont*, *\*monumontos*, *\*monimenta*, *\*monumontom* is a második deklinációba: *monumentum*, *monumenti*, *monumenta*, *monumentorum*. A magyar *-mány*, *-vány* képző az őslatin *-mont* folytatása. Palatális hangszínű igék esetében a többes számi *-menta* analógiájára talán már az őslatinban is volt az egyes számi *-mont* végződésnek *-ment* változata is: *\*pavīmont*, *\*pavīmenta* > nyj *\*pavīment*, *\*pavīmenta* > latin *pavīmentum*, *pavīmenta*; az őslatin *-ment* magyar folytatása természetesen *-mény*, *-vény*. Úgy látszik, hogy a magyar nyelv különletében *-mány* képzőnknek keletkezett *-ma* alakváltozata is, vagy a nazális elnémulásával: *-man* > *-ma* (mint a *házban* mellett *házba*, a *hiszen* mellett *sze* stb.), vagy *-ny-* > *-j-* változás következményeként: *-man* > *-many* > *-maj* > *-ma* (a régi *fitymány* mellett mai *fityma*, mint a *boszorkány* mellett *boszorka*).

Elhomályosult képzések:

*monumentum* < ösl *\*monumont* > fu *\*monumon*, nazális elhasonulással *\*boluwon* > ug ua > m *\*boluvan* > *\*bolvan* > *balvan* > *balván* > *bálvány*; az őslatin temetkezés emlékét több magyar szó őrzi: *sepulchrum* ~ *sír*, *sepulchro* ~ *sírok*, műveltetője *sirat*; *tumet* ~ *töm*, műveltetője *temet*; *tumulo* ~ *\*tombl* > 1. *tomb* (r), 2. *tombol*, tkp 'temet, temetési táncot jár' (az elhullott ellenség temetésének szava; a tombolás Kinizsi tánca); *cremando* ~ *korhad*, *cremāmentum* ~ *kohány* stb.;

*rāmentum* < ösl *\*vrādmont* > fu *\*wrōtmon* > ug *\*urutmon* > m *\*orotvan* > *orotvány*, *ortvány*, *ortovány*, *irtvány*, *irtovány*; az alapszó *rādo* < ösl *\*vrādō* > fu *\*wrōtu* > ug *\*urot*, *\*urot ik* > m *\*orot-uk* > *\*ortok* > *irtok*,

innen *irt*; a harmadik személyű régi alak *\*orot* > *arat*, innen *aratok*;

*frūmentum* < ősl *\*phorūchmont* > fu *\*borūkhmon* > ug *\*borukhmon*, *\*borikhmon* > m *\*burihvan* > *\*burián* (háromszótagos!) > *burján*; vö *frūgis* ~ *borjú*; a román *buruian* 'gyom', ukrán *burján* 'Unkraut' s a többi ismeretlen eredetű szláv szó a magyarból; ősrokon a fr *froment* 'búza';

*tegimentum*, *tegumentum* < ősl *\*tegumont*, nyj *\*togumont* > fu *\*szokumon* > ug ua > m *\*szokuman*, *\*szukuman* > *szukmán* > *szokmány*; ebből való a bulgár *sukman* 'Kaftan', valamint a román *suman* 'szokmány'; *\*contegimentum* < ősl *\*contegumont*, nyj *\*contogumont* > fu *\*kuszokumon* > ug *\*kuszukmon* > m *\*kuszukwan* > *\*kocokány* > *kacagány*, tkp a felső kabát, a nagykabát neve; nyj *\*kocogvány* illetve *\*kocogbany* > *\*kocobaj*, kicsinyítő képzővel *kacabajka*; *togula* < ősl *\*togula*, nyj *\*tegula* > fu *\*szekile* > *\*szekele* > ug *\*szekel* > m ua *\*zekel* > *zeke*, mint *estvel* > *este*; *toga* < ősl ua > fu *\*toko* > ug *\*tok* m ua > *\*tak* > *ták*, tkp '(bőr)fedél, (bőr)fedés', vö német *Dach* '(ház)fedél';

*pavimentum* < ősl *\*pavimont*, nyj *\*paviment* > fu *\*pewmen* > ug ua > m *\*feüwen* > *fővény*; a m szó jelentésváltozása: 'döngölt föld' → 'házföldje, földpadozat' → 'fővénypad, fővény'; vö *pavimentum* > rom *pāmīnt* 'föld';

*sēpimentum* < ősl *\*sēpimont*, nyj *\*sēpiment* > proto-fu *\*sēwimen* > fu *\*sēwmen* > ug *\*sewmen* > m *\*seüwen* > *sővény*; *septum* < ősl *\*sēptom* > nyj *\*sāptom* > fu *\*sāptu* > ug *\*sāt*, *\*sawt* > m *\*sát*, csak ebben az elhomályosult összetételben: *\*sát-feü* 'sát-fű' > *\*sátveü* > *sáté*, alakváltozata *\*sátü* > *\*sátju* > *sás*;

*pigmentum* < ősl *\*pigmont*, nyj *\*pigment* > fu *\*pekmen* > ug *\*pekhmen* > m *\*fehven* > *\*fehen* > *fény*, tkp a tárgy festékes, fényes oldala, színe; vö *verőfény*; ősrokon a francia *piment* 'ételízesítő, ételfestő, paprika'; *\*pigminat* < ősl *\*pigmonat*, nyj *\*pigmnat*, *\*pimnat* > fu *\*pemele* > ug *\*peml* > m *fémlik*, majd éppen a *fény* hatására *fénylik*; *\*pigmentat* < ősl ua > fu *\*pekmenne* > ug *\*pekhmenn*, *\*pekhmeny* > m *\*fehven*, *\*fehveny* > *\*fehen*, *\*fehény* > *\*fēn*, ragozva *\*fēnek* > *fenek*, innen *fen*, rövid

e-vel, tkp 'fényesít'; -ék képzős származéka *fenék*, tkp 'fényesedés, csiszolódás, csiszolék';

*palūdamentum* < ősl \**palūdāmont*, nyj \**palūdāment* > fu \**pelitmen* > ug \**peltmen* > m \**feltven* > \**feldvény* > \**földény*, csak helynévként: *Földény*; az alapszó *palūdis* vagy még inkább *palūdes* < ősl ua > fu \**pēlite* > ug \**plit*, ragos alakokban \**pelt* > m \**felt* > *feld* > *föld*, jelentésbővüléssel, mint a román *pâmînt* 'föld', mely eredetileg a ház döngölt padját jelölte, a *föld* jelentésváltozása: 'mocsár, mocsaras hely' → 'vizenyős föld' → 'föld', vö *palūdem* > vulg lat \**palūde*, hangátvetéssel \**padūle* > román *pădure* 'erdő'; ősrokon vagy magyarból való átvétel a ném *Feld* 'mező';

\**putāmentum* 'metszvény' (vö *puto* 'nyes') < ősl \**putāmont* > fu \**putomon* > ug \**putumon* > m \**fitman* > *fitmány*, *fitymány*, *ficmány* (r) 'férfi szeméremtestének lemetélt bőre', alakváltozata a mai *fityma*: \**fitmánya* > *fitymája*, ebből elvonva *fityma*, vö BécsiK 41: Megkőer-nekeze ð fitmaianac hausat; vö még a *boszorkány* mellett *boszorka*;

\**gubernāmentum* < ősl \**cubernāmont* > fu \**kuwornomon*, \**kuworlomon* > ug \**kuwurlmon*, \**kūrmon* > m \**kurman* > *kormány*; tkp hajókormány; az alapszó a görög eredetű *gubernat* < ősl \**cubernat* > fu \**küwerne*, \**küwerle* > \**küwirle* > ug \**küwürl*, \**kūr* > m \**kür*, csak felszólító módban: *kür bé!* (Szabéd), tkp *kürj bé!*; *guberno* ~ fu \**kuwornu*, \**kuworlu* > ug \**kuwurl*, \**kurl* > m \**kurl* > \**korl-ok*, innen a harmadik személyű \**korl*, ige-névi származéka \**korlou* > \**korrou* > *kóró*, alakváltozata \**korreu* > *kóré*, *góré*, tkp 'kormányzó, irányító, eligazító'; nyilvánvaló, hogy a góré eredetileg a hajókormányos tartózkodási helye és mint hadászati műszó került át a szárazföldi hadak nyelvébe; azonos elemekből alakult szó a francia *gouvernement* 'kormány';

\**versāmentum* < ősl \**vostsāmont* > fu \**worstsomon* > ug \**worscsumon*, \**orcscsumon* > m \**orcsman* > *ocsmány*, mint *korcsma* > *kocsma*; a magyar szó eredeti jelentése 'hányadék, okádék', vö *verso* > rom *vārs* 'ont, hány'; a románban van *vārsāmînt* is, de nem 'hányadék', hanem 'befizetés' jelentésben;

\**quassāmentum* < ősl \**quossāmōnt* > fu \**kwossomon* > ug \**khwossumon* > m \**hvosman* > \**hosvány* > \**has-sány* > *harsány*; a *harsány* hang ugyanis hasogatja a fület; az alapszó *quasso*, innen *quassando* ~ *hasad*;

\**cremāmentum* < ősl \**cremāmōnt* > fu \**krowomon*, \**korwomon* > ug \**korumon*, \**kormon* > m \**korwan* > *korhány*;

\**rogāmentum* < ősl \**rogāmōnt* > fu \**rokomon* > ug \**rukhmon* > m \**rohman*, \**romhan* > \**rimán* > \**remán* > *remény*, származékai, *reménység*, *reményl* > *remél*; \**reménykedik* > *reménykedik*; a mélyhangú alakváltozatot csak a \**románylkodik* > *rimánlkodik* származék őrzi, és esetleg a *Romhány* helynév; ősrokon a rom *rugāminte* 'kérelem, folyamodvány, kérés'; az őslatin alak talán \**rogmōnt*, vö *rūmen* < ősl \**rogmō*, mint *nūdus* < ősl \**nogdos* ~ *ném nackt*.

\**pulsāmentum* < ősl \**pelsāmōnt*, nyj \**polsāmōnt* > fu \**posomon* > ug \**posumon*, nyj \**posmon* > m \**posvan* > *posvány*; az alapszó *pulso* < ősl \**pelso* > nyj \**polso* > fu \**pōsu* > ug \**pos*; \**pos ik* > m 1. \**fosuk* > *fosok*, *fos*, tkp '(hirtelen) kilök, kinyom', vö *pulsāre* > fr *pousser* 1. 'tol, nyom', 2. '(meg)lök, eltaszít'; 3. 'hajt, kerget, sürget, buzdít', 4. 'hajt; növeszt', 5. 'kiterjeszt, fokoz', 6. 'kilök magából' (*il pousse des cris*); tárgyatlan igeként: 1. 'lök egyet vmin', 2. 'előrenyomul', 3. 'nekiront', 4. 'nő, kihajt', *il pousse en tige* 'szárba szökken'; *fos* igénk régi alakváltozata \**pos*, melynek -*ék* képzős származéka \**posék* > *pocsék*; -*l* képzős igei származéka \**posokol* > \**poskol* > *paskol*, másrészt *pocsékol*; mindezekben a szavakban az alapképzet a fröcskölés; *pulso* ~ *fosok* tkp participális ige, melynek alapszava *pello* < ősl ua > nyj \**pollo* > fu \**pollu* > ug \**poll* > m \**polluk* > *pallok* > *pall*;

\**positāmentum* < ősl \**positāmōnt* > nyj \**postāmōnt* > fu \**posztomon* > ug \**posztumon* > m \**fusztvan* > *fosztán* (r) > *foszlán* (r) 'ujjatlan köntös', ma *foszlány* 'foszlóvány'; az alapszó \**posito* ~ *foszt*, az alapjelentés pedig 'fosztvány', azaz ujjától megfosztott kabát, vö ellentettjével, *ujjas* szavunkkal; régi m \**fusztván*, \**fusztán* átvétele a román *fustă* 'szoknya';

\**exsegmentum* < ősl \**exsecumont* > nyj \**xsocumont* > fu \**kszokumon* > ug \**szokumon* > m \**szokman* > *szakmány* 'megállapodás', szakmányba vállalni munkát, vö román *rupt* 'elszakítás; megegyezés, megalkuvás', *cu ruptul* 'szakmányba'; Gyöngyösi: Nem lehet hirtelen, kell ahhoz halasztás, Mig helyes tanáccsal léssen vég szakasztás.

#### 8. Lat *-minī* ~ *-vel*, *-ve*

A latin passzívumi többes szám második személyű *-minī* végződésben lehetetlen fel nem ismerni a névszói eredetet. Az indogermanisták két feltevés közt ingadoznak. „Biztosan névszói igealak, mégpedig vagy főnévi igenév (és ebben az esetben a *-menai* végződésű főnévi igenévvel kell egybevetni), vagy melléknévi igenév (és ebben az esetben a *-menos* végződésű görög igenevekhez hasonlítható). Ha abból indulunk ki, hogy főnévi igenév, akkor könnyen megmagyarázhatjuk a parancsolómódbeli *-minī* végződést“ (Comp 331).

E képző görög alakja *-menai* a leszbosziban és Homérosznál, *-men* a thesszáliaiban, beótiában és a nyugati nyelvjárások legtöbbjében (erre az infinitivusra Homérosz is nyújt példát), a krétaiban *-men* helyett *-mēn* is található, a rhodosziban *-mein* a hangalak, és ez nyilván a *pherein* mintájára alakult (Comp 319).

A görög alakok alapján biztosan kikövetkeztethető őslatin alak \**-menī* vagy \**-menei*, amely mellett határozói funkcióban használatos lehetett a *fragmen*-félék *-men*-elemével azonosítható *-mnus* végződés őslatin \**-menos* előzményének valamelyik határozói alakja. Az *alumnus* őslatin előzménye \**alumenos*, *-mena*, *-menom*, illetve \**alumonos*, \**alumena*, \**alumonom*; a *rapidē* 'sebesen' mintájára elképzelhető egy őslatin \**alumonē* vagy \**alumenē* határozói alak is. A *-men* végződésű névszókat tárgyalva Meillet és Vendryes megjegyzi, hogy, „a *-men*-, *-mon*- képző szoros kapcsolatban áll az igével, és ez a kapcsolat nagyon régi lehet, ha arra gondolunk, hogy a legfőbb görög főnévi igenév-típusok egyikében ugyanez a képző jelentkezik: *-men* és *-menai*“ (Comp 389).

A magyar-ági fejlődést így képzelhetjük:

*-minī* < ősl \**-menai*, \**-menei*; vagy ehelyett határozói \**-menē* > fu \**menē*, nazális elhasonulással \**melē* > ug



\*-meli > m -vel > -ve, mint *estvel* > *estve*; -n raggal -vén; a mélyhangú változatok: -val, -va és az -n ragos -ván; névszói használatban is: vkinek a *maradvái*; a *maradva* többes számú alakja a régi nyelvben *maradvák*.

#### 9. Német *bitten* ~ magyar *bízn-i*

A magyar főnévi igenév képzője *-ni*, melynek *-i* eleme azonos a *hova* kérdésre felelő *-é* ragunkkal. Ilyen határozói elemet tartalmaz a román főnévi igenév is: *a face*, *a scrie* stb. A határozói *-i* levonása után megmaradó *-n* képző megfelelőjét a latin nem őrizte meg, de őslatin kori megváltára biztosan következtethetünk egyrészt a magyar, másrészt a görög és a germán nyelvek alapján.

A németben a főnévi igenév jele *-n*: (*sich*) *mahlen* ~ *mállan-i*, *fangen* ~ *fogn-i*, *bitten* ~ *bízn-i*.

A görögben a főnévi igenév jele *-n*. „Az arkádiai-ciprusi nyelvjárásban a főnévi igenév végződése *-e-n*: arkádiai *nemen*, *ophlen*, *hyparkhen*, ciprusi *ekhen*, azaz a dolog úgy alakult, mintha az *-n* jelet a tövégi magánhangzóhoz illesztenék! Hasonlót tapasztalunk több dór nyelvjárásban is (*ekhen*, *hyparkhen*, *angraphen*)“ (Comp 319).

A görög és német alapján biztosan következtethetünk arra, hogy az őslatinnak volt egy *-n* végződésű főnévi ige-neve, mely a latin-ági fejlődés rendjén veszendőbe ment, melyet azonban a magyar napjainkig megőrzött.

A latin főnévi igenév jele az igetőhöz tapadó *-re*: *pan-gere*, *venire*, *amāre*, *vedere*. Talán ennek megfelelője az *-r* a következő magyar szavakban: *vocāre* ~ *ígér*, *cessā-re* ~ *kísér*, *subventāre* ~ *sodor*, ige és egyszersmind fő-név. Ez utóbbi hangfejlődése:

*subventāre* < ősl *\*supventāre* > fu *\*suwwontēr* > ug *\*suwuntir* > m *\*sundir* > *\*sundur* > *\*sodor*, ragos alakokban *\*sondra* > *sodra*, innen elvonva *sodor*.

Elhomályosult összetételekben:

*mōtāre habet* < ősl ua > nyj *\*mōtār-ābet* > fu *\*mō-tēróbi* > ug *\*motiobj*, *\*motirogy* > m *\*modzurog* > *mocorog*;

*subventāre habet* < ősl ua > fu *\*suwwontēróbi* > ug *\*suwuntirobj*, *\*suwuntirogy* > m *\*sundirog* > *sündörög*.

Vö latin *īre habet* > francia *ira*.

10. Lat *-ācis* (gen) ~ m *-ó*, *-ő* és *-a*, *-e*

A legjellegzetesebb latin névszóképzők egyike az *-āx*, *-ācis*; vö *abstināx*, *audāx*, *bellāx*, *bibāx*, *capāx*, *dicāx* (rövid *i*-vell!), *edāx*, *fallāx*, *ferāx*, *fugāx*, *fūrāx*, *loquāx*, *mendāx* a várható *\*mentāx* helyett, *mordāx*, *pervicāx*, *petāx*, *procāx*, *rapāx*, *sagāx*, *salāx*, *sequāx*, *sonāx*, *tagāx*, *pertināx*, *vīvāx*, *vomāx*, *vorāx* stb., néha névszó mellett is: *vērāx*.

Ez a képző a neolatin nyelvekben nem maradt meg, bár egy-két szó ma is őrzi a nyomát: *vērācem* > francia *vrai* 'igaz'.

A finnugor nyelvekben, kivált a magyarban, ez a képző nagy kiterjedésben használatos.

A magyar-ági hangfejlődés:

*fugācis* < ősl *\*phugācos* > fu *\*bukēku* > ug *\*bukekh* > m *\*bukah* > *\*bukaw* > *bukó*, ragozva *\*bukát*, *\*bukák* > *békát*, *békák*, ezekből elvonva *béka*; más alakváltozat: m *\*bukah* > *\*bikā* > *bika*; az iktelen *\*buk* a hágatás igéje volt: *\*buk* > *búg*, műveltetője *\*bukat* > *búgat*.

Magashangú szavakban:

*vīvācis* < ősl *\*gvīvācos* (ie *\*gvīgvācos*) > nyj *\*bīvācos* > fu *\*bewēku* > ug *\*bēkh* > m *\*beh* > *bew* > *böü* > *bő*, tkp 'eleven, tenyésző', az állattenyésztés és a gabonatermesztés jellegzetes szava.

Egymás mellé állíthatók *bibācis*, *capācis*, *ferācis*, *mordācis*, *petācis* és a magyar *ivó*, *kapó*, *bíró*, *maró*, *futó*, de természetesen mindig szem előtt kell tartani, hogy e szavak egyezése jobbára pusztán funkció szerinti egyezés, mert a magyar szavak (és nemegyszer bizonyára a latin szavak is) számos analogikus mozzanatot tartalmaznak. Így például a *capācis*, *ferācis* és *petācis* alapján a magyarban inkább magashangú megfelelőket várnánk, a magyar igenevek azonban természetesen az alapjukul szolgáló ige hangrendjéhez igazodott új, analogikus alkotások, az őslatin *\*peton* > *\*potont*, *\*pheront* > *\*phoront* alakokban lezajlott hangváltozás révén keletkezett *\*pot-* és *\*phor-*tövek alapján. Persze nem lehetetlen, hogy már a finnugor alapnyelv előzményéül szolgáló őslatin nyelvjárásban megalkották az analogikus *\*phorācos*, *\*potācos* név-

szókat; az is lehetséges, hogy a *capio* és vele együtt a *capācis* őslatin alakja *\*copio*, *\*copācos* (vö *occupo*); már ezekből az alakokból a mai magyar *bíró*, *jutó* és *kapó* szabályosan levezethető.

A finnugor alapnyelvi szóvég *-ku*. Ennek mondatfonetikai helyzetben, például magánhangzóval kezdődő névutó vagy más szó előtt már a finnugor alapnyelvben keletkezhetett *-kw* változata, melyet az ugor alapnyelvben nyelvjárási *-p* folytat. Vö vogul *elep* ~ m *ölő*, votják *ulep* ~ *élő*, cser *klep* ~ m *haló*.

Néhány idetartozó szó:

*mordācis* < ősl *\*mordācos* > fu *\*mortēku*, *\*morlēku* > ug *\*morlekh* > m *\*morlah*, *\*morrah* > *\*morraw*, *\*mōraw* > *\*morou* > *maró*; *-rr-* > *-r-* máskor is: *\*firred* > *fered*, *fürdik*, *torrendo* ~ *szárad* stb.;

*corācis* < ősl *\*corācos* > fu *\*kolēku* > ug *\*kholekh*, *\*khulekh* > m *\*holah* > *\*holaw* > *holló*, a nyelvünkben rendkívül gyakori *-l-* > *-ll-* változással: *\*elen* > *ellen*, *pelengér* > *pellengér* stb.; vö osztják *chōlech* 'ua', vogul *chulach* 'ua';

*bellācis* < ősl *\*dvellācos* > nyj *\*dvollācos* > fu *\*twollēku* > ug *\*twollekh*, *\*twillekh* (veláris *il*) > m *\*twillah*, *\*dwillah* > *villa*, alkalmi alakváltozata *vidla*, regresszív *-ll-* > *-dl-* hangváltozással, amely a vele egyidejű *-dl-* > *-ll-* hangváltozás kísérő jelensége (*\*podlou* > *palló* stb.), vö *hall* mellett *hadl-* (HB); a m szó eredetibb jelentése 'kettéágazó, kétágú', és kezdetben csak a kétágú villára volt vonatkozatható, ma van háromágú villa is, mint ahogy beszélünk hármás ikrekről is; a magyarból valók a tisztázatlan eredetű szláv szavak, pl. orosz *vila*, bulgár *vila* 'villa'; az ómagyar *vidla* átvétele a lengyel *widla*, ebből *widly* 'ua', szlovák *vidla* 'villaág', cseh *vidle* stb.; a szláv szavakról Kniezsa: „eredeti szó, de közelebbi forrása vitás; ma általában a *viti* 'fon' *-dlo* eszközképzős származékának tartják, ami jelentéstanilag nem meggyőző“; ebből nem látni a szó eredetiségének bizonyítékát;

*\*gubernācis* (vö *guberno* 'igazgat') < ősl *\*cubernācos* > fu *\*kuwornēku*, *\*kuworljēku* > ug *\*kuwurjekh*, *\*kūrjekh* > m *\*kurjah* > *\*korjaw* > *\*korrou*, *kórou* > *kóró*, alakvál-

tozata \*kórou > kóreu > kóré, zöngésüléssel góré; a m szó eredetibb jelentése 'igazgató, kormányzó'; a góré eredetileg a hajókormányos bódéjának volt a neve; a latin \*gubernāx, \*gubernācis névszó -lo kicsinyítő képzős származéka a gubernāculum > francia gouvernail 'kormány'; a kóro a növény kormányzó ága, a növekedést irányító ág; *gouvernement* ~ kormány;

\*umbrācis (vö *umbro* 'beárnyékoz') < ösl \*umrācos > fu \*umrjēku, hangátvetéssel \*urmjeku > ug \*urnjekh > m \*ornyah > \*arnyaw > \*arnyeu > ernyeu > ernyő, helynévként Ernye; a -lo kicsinyítő képzős alak umbrāculum < ösl \*umrāclom > fu \*umrjēklu > ug \*urnyekl, \*urnyikl > m \*ornyik > arnyik > árnyék; fu alapnyelvi -mr- > -rm- változásra biztos példa még *memoris* 'liget' ~ finn *nurmi* 'rét', vö -ml- > -lm- ezekben: *templa* < ösl \*temla > fu \*szimle > finn *silmä*; \*grātiāminis < ösl \*grātiāmonos > nyj \*grātiāmnos > fu \*kētjēmlu > \*kētjēlmu > ug \*ketyelm > m *kegyelm* > *kegyelem*; az árnyék-ban található -ék képző más szavakban is: *mellék*, *szárnyék*, *tájék* stb.;

\*terminācis (vö *termino* 'végez, végét megnyújtja, kiterjeszti') < ösl \*termonācos > nyj \*tormonācos, \*tormnācos > fu \*szormnjēku > ug \*szornyekh > m \*szornyah > \*szornyaw > \*szornyeu > \*szarnyiu, \*szarnyju > \*szárnyu, birtokos személyraggal *szárnyam*, *szárnya*, innen elvonva *szárny*, eredetileg a szárnytoll, a szárnyat végző kormánytoll vagy vezértoll neve; \*termināculum ~ szárnyék;

*dōnācis* (vö *dōno* 'ad') < ösl \*dōnācos > fu \*tonēku > ug \*tonekh > m \*tonah > \*tonaw > tanou > tanó > tanu, tkp 'ott leledző, ott adódó, ott találkozó, ott található', vö *dōnābat* ~ tanál, talál.

Talán összefügg az -āx képzővel a nőnemképző -ix is:

*perdīcis* < ösl \*perdīcos > fu \*pertiku, \*perlīku > ug \*perlikh, nyj \*perrikh > m \*ferrih, ragozva \*ferrihet > \*firiet (háromszótagos) > *fürjet*, ebből elvonva *fürj*, alakváltozata *fűr*, pl. *fűrmadár*, helynévként *Füred*; ösrokon a francia *perdrix* 'fogoly';

*mātrīcis* < ösl \*mātrīcos (erősen labiális a! vö ném *Mutter*) > fu \*mōtrīku > ug \*motrih, nyj \*motreh > m \*motrah > \*madrah > mádra > nádra, mint *mevet* > ne-

*vet*, *mājus* ~ \**mogy* > *nagy* stb.; \**mātrīcula* < ősl *ua*,  
 mellette \**mātrīclom* > fu \**mōtrīkju* > ug \**motrigy*, nyj  
 \**motrugy* > m 1. \**motrig* > *motring*, *matring*, tkp 'nádra-  
 kötő', majd 'nádrakötő' alakú *farmatring*', végül 'matring';  
 2. \**motrog* > \**madrag* > *nadrág*, mint *mádra* > *nádra*; a  
*nadrág* eredeti jelentése 'nádrakötő', innen 'szemérem-  
 kötő'; amit ma nadrágnak nevezünk, az a szűk értelemben  
 vett nadrágból és a szárakból, a harisnyából áll; a ruha-  
 darabok neve a magyarban igen régi: *tegumentum* ~  
*szokmány*, \**contegimentum* ~ *kacagány*; *tibiāle* ~ *cipő*,  
*digitāle* ~ *tüsző*, *brāchae* ~ *ruha*, *brāchāle* ~ *berhe* (r),  
*camisia* ~ *ing*, *calceārium* ~ *gatya*, *bīlicis* ~ '(bocskor)-  
 telek', \**cinctōris* ~ *heveder*, *togula* ~ *zeke*, *cordis* ~ *korc*.

### 11. Lat *-ābile* ~ m *-ó*, *-ő*

A latin *-ābile* őslatin előzménye *-ābli*. A magyar-ági  
 hangfejlődés:

*versābile* < ősl \**vorstsābli* > proto-fu \**worstsēwli* (ve-  
 lárís *i*) > fu \**worstsēwu* > ug \**worscsew*, nyj \**worscsaw*  
 > m *orsó*; alakváltozata *varsa*, régi *wörse*, tkp 'orsó-háló';

*violābilis* < ősl \**violāblis* > proto-fu \**wjolēwli* > fu  
 \**jolēwu* > ug \**jolew* > m \**jolau*, \**gyolau* > \**gyolou*, alak-  
 változata *gyelou*, \**gyollou* > *gyarló*, tkp 'akin erőszakot  
 tettek, akit meggyaláztak', a *gyarló* világ azért *gyarló*,  
 mert *gyalázatban*, *bűnben* leledzik; a „*gyarló*-perekben“  
 ítélkező bíró volt a *gyelou*, mai *gyalu*, *Gyalu* (nem azonos  
 a *gyalu* eszköznévvel!), míg a nemzetségi perekben ítél-  
 kező bírót *gentilis* ~ *kende* névvel illették;

*venerābile* < ősl \**venorābli* > proto-fu \**wjenjörēwli*  
 (*ü*-szerű labiális *i*-vel) > fu \**jenyörēwü* > ug \**jenyōrew*  
 > m \**gyenyōreü* > *gyönyörű*; ősl *ve-* > fu *je-*, mint ősl  
 \**venit* > proto-fu \**wjeni* > fu \**jeni* > m *jön* esetében is,  
 l. ott.

A latin *-bilis* képző természetesen nemcsak *ā*-tövű  
 igékhez járulhatott: *terribile* < ősl \**ternibli* > fu \**szerni-  
 wü* vagy \**szernewü* > m *szernyő* > *szörnyű*; *terror* <  
 ősl \**ternor* > m *szór*; *terrendo* ~ *szörnyed*.

A magyar-ági fejlődés rendjén a latin *-ācis* végződés-  
 nek megfelelő magyar *-ó* képző összekeveredett a latin  
*-ābile* végződésnek megfelelő *-ó* képzővel. Eszerint a

*szántó föld* jelzős szerkezet *szántó* tagja nem azonos a *szántó-vető* összetétel *szántó* tagjával:

\**ēvomitācis* < ősl \**exvomitācos* > fu \**kszwomtēku* > ug \**szomtekh* > m *szamtah* > *szántó*;

\**ēvomitābile* (*territorium*) < ősl \**exvomitābli* > fu \**kszomtēwu* > ug \**szomtew*, nyj \**szomtegh* > m *szamtaw* és *szamtah* > *szántó (föld)*.

A *-d* képzős igék mellett használt *-ó*, *-ő* képzős igenévi származékok többnyire a latin *-bilis*, *-bile* képzős származékoknak felelnek meg: *mīrando* ~ *mered*, *mīrābile* ~ *merő* (*tekintet*); *commiserando* ~ *kesered-ik*, \**commiserābile* ~ *keserű*; \**vīsonando* ~ *iszonyod-ik*, \**vīsonābile* ~ *iszonyú*.

## 12. Lat *-bula* (tsz) ~ m *-v*, Ø

Nyoma maradt a finnugor nyelvekben a latin *-ābulum* képzőnek is. A magyar a többes számi alakokat örzi:

*pābula* < ősl \**pābla* > proto-fu \**pēwle* > fu \**pēwe* > \**pewe* > *piwe* > ug \**piw* > m *fű*;

*vocābula* < ősl \**vocābla* > nyj \**vucābla*, \**ucābla* > proto-fu \**ikēwle* > fu \**ikēwe* > ug \**ikew* > m *ige*, ragosképzős alakokból elvonva, mint *igét*, *igéz*, vö *szüle*, *hülye* a szokottabb *szülő*, *hűlő* helyett.

A magyar *fű* finnugor megfelelői az osztják *pum* 'ua', vogul *pum* 'ua'. Ezek 'az őslatin egyes számú alakot folytatják:

*pābulum* < ősl \**pāblom* > fu \**pōwu*, nyj \**pōmu* > ug \**pum* > osztják *pum*, vogul *pum*; *-w-* > *-m-* hangváltásra vö *liquor* < ősl *ua* > nyj \**lipor* > fu \**lepu* vagy \**lewu* > \**lemu* > ug *lem* > m *lév*, *lé*, vö vogul *lām* 'ua', finn *liemi* 'leves'; gyakori jelenség, hogy egyik származéknyelv az alapnyelvi szó egyes számú alakját, a másik származéknyelv ugyanazon szó többes számú alakját folytatja, vö \**pariculum* > fr *pareil*, \**paricula* > rom *pe-reche* 'pár'.

## 13. Lat *-tus* ~ m *-t*

A latin *-tus* főnévképző legjellegzetesebb bővült alakja az *ā*-tövékben kialakult *-ātus*. Ennek felel meg a magyar *-et*, mélyhangú szavakban *-at* névszóképző. Az *-at*,

-et képzős főnevek általában mind különnyelvi analogikus alkotások. Őriz azonban a magyar nyelv néhány etimologikus szóalakot is:

*cantus* < ősl *ua* > fu *\*kontu* > ug *\*khont* > m *\*hongy* > *hang*; ugor alapnyelvi szóvégi -t magyar folytatása gyakran *gy*, pl. *ita* < ősl *ua* > fu *\*ete* > ug *\*et* > m *\*ety*, *\*egy* > *így*; *unda* < ősl *\*vunda*, *\*vuda* > fu *\*wite* > ug *\*wit*, nyj *\*wüt* > m *ügy* 'víz'; *ut* ~ *hogy*; -*gy* > -*g*, mint *Somogy* ~ *\*Simigy* > *sümeg* stb.;

*pastus* < ősl *\*pasctus* > fu *\*posktu* > ug *\*poskht* > m *\*pasht* > *pást* és *\*pásiht* > *pázsit*; a jelentésváltozás egybevethető *fű* szavunkéval;

*cubitus* < ősl *\*cubutus* > fu *\*kuwutu*, *\*kūtu* > ug *\*kut* > m *kot*, csak összetételben és származékszóban: *kot-kodács*, *kotol*, *kotló*, *kotlóstyúk*, *kotlóska* > rom *\*cocloșcă* > *cloșcă* 'kotlóstyúk'.

Dativuszi alakot folytatnak:

*\*grātui* (a kikövetkeztethető *\*grātus*, -*us* főnév részesülője) < ősl *ua* > proto-fu *\*krētwi* > fu *\*kētwi* > ug *\*ketw* > m *\*ketv* > *kedv*, persze mindig ragos-képzős alakban: *kedvem*, *kedve* vagy *kedves*, *kedvez*; éppen a gyakran használt dativuszi alakhoz fűződik a latin *gratuitus* 'ingyen' is;

*quiētui* < ősl *ua* > nyj *\*quētui* > fu *\*kwētwi* > ug *\*khwetw*, *\*khwitw* > m *\*hitv* > *hit*, vö *hitves*; nem lehetetlen, hogy az őslatinban volt egy közvetlenül a *qui-* töhöz kapcsolódó *\*quitus* főnév, ennek dativuszi *\*quitui* alakjából is levezethető *hit* szavunk;

*meātui* < ősl *\*māhātui* > fu *\*mēnyētwi* > ug *\*menyetw* > m *\*menyetv* > *menet*, és talán *\*mejet* > *mét* ebben: *Kecskemét*, vö *\*mejek* > *mék*.

#### 14. Lat -*tūra* ~ m -*tel*, -*tal*

A latin -*tūra* névszóképző népies jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a román nyelvben rendkívül eleven életet él: *băatură* 'ital', *legătură* 'kötél', *făcătură* 'rontás', tkp 'tétel'. Magyar-ági alakulása:

*factūra* < ősl *\*thactūra* > fu *\*thektīre* > ug *\*tekhtil*, *\*tekhtel* > m *tétel*;

*vectūra* < ösl *ua* > fu *\*wekhtīre* > ug *\*wekhtil*, *\*wekhtel* > m 1. *vitel*, 2. *vétel*;

*\*alitūra* < ösl *ua* > fu *\*eletīre* > ug *\*eletil*, *\*eletel* > m *ua* > *eledel*; *\*alumna* < ösl *\*alumena* > fu *\*elimene* > ug *\*elemen* > m *eleven*.

Mélyhangú szavakban természetesen *-tal* az illeszkedéses alakváltozat: *ró* mellett *ravatal*, *rovatal*.

### 15. Lat *-īgo*, *-āgo* ~ m *-ék*, *-ok*, *-ök*

Az *-īgo* képző a latinban már nem produktív, de még sok származéka él: az *orior* 'eredek' mellett *orīgo* 'eredet', a *verto* 'forgatok' mellett *vertīgo* 'örvénylés'. Magyar folytatása *-ék*, mely ragos alakokban gyakran *-k* alakra redukálódik, és analogikus ragtalan alak keletkezésére ad alkalmat. A *hajlik*, *kever*, *hasad* mellett *hajlék*, *keverék*, *hasadék*; a *mered*, *lel* mellett azonban *meredek*, *lélek* a várható *meredek*, *\*lelék* helyett. Az *áld*, *szid* alapján *áldék*, *szidé*k volna a szabályos képzés; ragos alakokban *\*áldokot* > *\*ádkot* > *átkot*, *\*szidokot* > *\*szidkot* > *szitkot*, ezekből elvonva *átok*, *szitok*. A *szorít* szabályos *-ék* képzős származéka *szoríték*; a régi *szorojt*-hoz kapcsolódik *\*szurojték* > *\*szurojdék* > *\*szuridék* > *szurdék*, *szurduk*.

Óslatin kori etimologikus alakok:

*orīgo* < ösl *ua* > nyj *\*urīgō* > fu *\*irīku* > ug *\*irik* > m *örök*, eredetileg főnév, az ősatyákról ősfiakra szálló örökség, vö rom *uric* 'öröklevél'; alakváltozata *öreg*, *örög*, tkp az öröklő fiú, az Erbsohn, az Erbprinz, mivel István király óta a rangadó birtokokat csak a legidősebb fiú, a senior örökölte (*seniōrem* > fr *seigneur* 'úr'); az alapszó *oritur* < ösl *\*orit* > fu *\*ōri* > ug *\*ör* > m *ér*; a m szó jelentésváltozása: 'vhonnan ér' → 'vhová ér', vö *oriendo* > *ered*, pl. *eredj innen*, *eredj oda*;

*vertīgo* < ösl *\*vortīgo*, palatális *o*-val > fu *\*wörtīki* > ug *\*wörtik*, *\*örtik* > m *ördüg*, *ördög* és *ördöng-*, ebben: *ördöngös*; eszerint az *ördög* eredetileg vízi isten, az örvénylés megszemélyesítője; éppúgy belekerült a kereszténység hivatalos terminológiájába, mint az *isten*, *menny*, *gyón*, *imád* stb.;

*cālīgo*, tkp *\*cēlīgo* (vö *cēlo* 'elrejt') < ösl *\*cēlīgo* > nyj



\**cālīgo* > fu \**kālīku* > ug \**khalik*, \**khaluk* > m \**halug* > *hályog*; az alapszó *cēlo* ~ *halok*, tkp 'elrejtőzöm'.

A műveltető igealakok *-ék* képzős származékai: *mér*, *méret* és *méretik*, \**méreték* > *mérték*, ugyanígy az *ér* mellett *érték*, a *fogy* mellett *fogyaték* stb. Az *-l* végződésű igék alapján keletkezett *-lék* képzőnk: *aprólék*, régi *esőlék* stb.

## 17. DENOMINÁLIS NÉVSZÓKÉPZŐK

A képzőket alapszavak és képzős származékok egyidejű, egymás mellett való fennállása tartja életben. A latinban például a *-culus*, *-cula*, *-culum* névszóképző rendkívül eleven volt, segítségével számos új szót alkottak. Ezek közé az új alkotások közé tartozott \**sōliculus*, \**pariculum*, amelyeket ma is őriz a francia *soleil*, *pareil*. Az említett névszóképző produktívását az a körülmény biztosította, hogy a latinban a képzős *geniculum*, *articulus*, *particula*, *mātrīcula*, *corculum*, *corticulus*, *corpuseculum* stb. mellett rendkívül sűrűn használták az alapjukul szolgáló *genu*, *artus*, *pars*, *mātrix*, *cor*, *cortex* és *corpus* szavakat is. Mihelyt azonban a beszélők vagy csak az alapszavakat, vagy csak azok képzős származékát kezdték használni, a szóban forgó képző nyomban elvesztette kifejezőerejét, segítségével új származékokat nem alkottak többé. Ez a magyarázata annak, hogy bár számos francia meg román szó őrzi az egykori latin *-culus*, *-cula*, *-culum* képző nyomát, maga a képző mindkét nyelvből eltűnt. A román *mānunchi* 'nyaláb, marok', *genunchi* 'térd', *pereche* 'pár', *ureche* 'fül', *curechi* 'káposzta' (< \**manuculum*, \**genuculum*, \**paricula*, *auricula*, *cauliculus*) mellett az alapszavak közül csak az egy *mînă* régi *mînu* 'kéz' (< *manus*) maradt fenn, a többi latin alapszónak (*genu*, *pār*, *auris*, *caulis*) a románban nincs folytatása.

A magyar is sok őslatin denominális névszóképző nyomát őrzi. A kutatások jelenlegi szakaszában e nyomok kimutatása az elsődleges feladat. Később persze feladattá válik annak megállapítása, hogy e nyomokban kimutatható névszóképzők produktívása mikor szűnt meg, hogy

az óslatin névszóképzők közül melyek voltak produktívak a finnugor alapnyelvben, esetleg még az ugor alapnyelvben is.

### 1. Lat *-ilis* ~ m többféle

A francia sok *-ilis* képzős latin szót őrzött meg, például *fragilem* > *frêle* 'törékeny, vékony; gyenge; gyarló, tehetetlen', *pensilem* > *poêle* 'kályha', *ductilem* 'douille' 'lyuk, fül, nyílás (szerszámon a nyél beerősítésére); csőkapocs, tokmány, foglalat, tok; (lövedék-)hüvely; (matrac-)huzat', *humilem* > *humble* 'alázatos; egyszerű, közrendű' stb. Az idetartozó magyar szavak:

*parilis* < ósl ua > nyj *\*parlis* > fu *\*perli*, *\*pelli* > ug *\*pel* > m *fél*, összetételben *-fély* (*vőfély*); vö vogul *päl* 'ua', zürjén *pel* 'ua', votják *pal* 'ua', lapp *pelle* 'ua'; a magyar *fél* átvétele a román *fel* 'féle'; az ug *\*pel*, nyj *\*pal* (vö votják *pal*) átvétele a szláv *pol*, például lengyel *pol* 'fél';

*fragilis* < ósl *\*phragilis* > nyj *\*phraglis* (labiális a) > fu *\*wrokji* > ug *\*rotj*, *\*rocs*, *\*rodzs* > m *\*rodzs*, *\*rogy* > *rongy*; a régi magyar nyelvben nagyon gyakori a *fele út*, *java rész*, *fia garas-féle* szerkezetek mintájára a *rongya dolog*, *rongya fehérnép*, ezekből egyrészt depalatalizálódással *ronda*, másrészt *rongya* > *\*rongyó* > *ringyó*, mint latin vagy olasz *furca* > *furkó*, *apa* > *apó*, *konyha* > *kunyhó* stb.; a régi magyar *\*rodzs* átvétele román *rîză* 'rongy', mint *bot* > *bîtä*; a magyar *gy* < *dzs* hang román megfelelője *-gi-* volna (*gyengés* < régi *\*dzsengés* > román *gingaș*), ez azonban az *ă* hang előtt depalatalizálódott: *\*rodzs* > román *\*rîgia* > *rîză*, mint *jacēre* > *\*giacere* > *\*giăcere* > *zăcere*, s innen *zac*, vö még *faciem* > vulg lat *faciam* > rom *\*faciă* > *față*; *fragilem* > fr *frêle*;

*pensilis* < ósl *\*penstsilis* > fu *\*pestslji*, *\*pestsji* > ug *\*pescs*, nyj *\*piscs* > m *\*fis*, tárgyesetben *\*fist*, ebből ragkettőzéssel *\*fistet*, innen elvonva a ragtalan *fist* > *füst*, mint olasz *fiorin* > *\*fforin*, tárgyesetben *\*fforint* > *forint*, valamint *vass* ~ *\*wüs* > *üst*; a *füst* jelentésváltozása: 'függő' → 'tűzhely fölött függő füstfogó' → 'füst', vö *pensilem* > fr *poêle* 'kályha', „proprement 'suspendu' sur le foyer, chauffé par-dessous; ce mot désigne encore en Lorraine (comme chez Descartes) la seule chambre chauffée de la maison“ (Clédat 441); a régi magyar nyelv-

ben a *füst* jelentése 'kémény; otthon' is, vö *füstpénz* 'Kaminsteuer';

*ductilis* < ösl *\*deuctilis* > nyj *\*deuctlis* > proto-fu *\*tioktlji* > fu *\*tjoktju*, *\*tjuktju* > ug *\*tyutty*, *\*csuccs* > m *csúcs*, tkp a faág egyre növekedő, „húzódó“ vége, innen *hegy csúcsa*; az alapszó *dūco* < *douco* < ösl *\*deuco* > proto-fu *\*tioku* > fu *\*tjoku*, *\*tjuku* > ug *\*tyuk*; *\*tyuk ik* > m *\*dzsuk-uk* > *gyukok* > *dugok*; *ductio* < ösl *\*deuctio* > proto-fu *\*tioktju* > fu *\*tjoktju*, *\*tjuktju* > ug *\*tyuccsu* > ra *\*dzsucs*, elhasonulással *\*dzsuc* > *\*gyuc* > *dúc*, tkp 'kijárat', pl *galambdúc* 'galambjárat', *kenyérdúc* 'kenyérbél kijövése';

*humilis* < ösl *\*chjumolos* (vö gör *khthamalos* 'földön, lent, alatt való, alacsony') > nyj *\*chjomlos* > fu *\*khjomlu*, *\*kjomlu* > ug *\*tyoml* > m *gyom*, de *gyoml-ál*; a magyar szó jelentésváltozása: 'földön való, földön termett' → 'földön magától termő, nem ültetett növény' → 'gyomnövény, gyom';

*futilis*, *fūtilis* < ösl *\*chutilis* > nyj *\*chuttlis*, *\*chutlis* > proto-fu *\*khütli* > fu *\*khütji* > ug *\*khüty*, *\*khüdzs* > m *\*gödzs*, depalatalizálódással *\*gödz* > *\*göz* > *gőz*; az alapszó *fundit* < ösl *\*chundit*, infixum nélkül *\*chudit* > fu *\*khüti* > ug *\*khüt* > m *\*hüt*, *\*höt* > *öt*, *ött* > *önt*, ige neve régi *\*ötöw*, ennek -s képzős származéka *\*ötöwös* > *ötvös*, vö *nyelő*, *nyelvel*, *nyelves*, *nyelvet*.

## 2. Lat *-īnus*, *-īna* ~ m *-én* stb.

A latinban az *-īnus* képző segítségével fajtaneveket alkottak: a *gallus*, *porcus*, *corvus*, *caper*, *sus* mellett *gallīnus* 'tyúkfajta', *porcīnus*, *corvīnus*, *caprīnus*, *suīnus*, sőt *far* mellett *farīna* 'gabonanemű, liszt', valamint *fēmina*, *deus* < *\*deivos* mellett *fēminīnus* 'asszonyi', *dīvīnus* 'isteni'. A képző már az italo—germán együttlélés korában megvolt, amint ezt a német *Schwein* 'disznó' és latin *suīnum* (genus) egyezése igazolja. A neolatin nyelvek csak nyomait őrzik: *dīvīnum* (akk) > fr *devin* 'jós', *dīvīna* > rom *zīnă* 'tündér', *farīna* > fr *farine* 'liszt', rom *fāină* 'ua', *gallīna* > rom *găină* 'tyúk', régi fr *geline* 'ua', melynek ma is élő származéka *gelinotte* 'császármadár'.

Óslatin *-īna* képzős szavakat folytató magyar szavak:

*suīna* (*gens*) < ösl *\*su(v)eina* > fu *\*swejne*, *\*swēne* > ug *\*swin* > m *sūn* 'tüskés disznó; *suilla* ~ *sül*, mondatfonetikai helyzetben *szül*; *sūcula* < ösl *\*sūcla* > fu *\*sīkje* > ug *\*sity*, *\*süty*, *\*sücs* > m *\*södzs*, elhasonulással *\*szödzs* > *szőgy*, *szőcs*, vö *csése* > *csésze*; a *szőgy* alakváltozata a helynévi *Szőny*;

*būbalīna* (*gens*) < ösl *\*būbaleina* > nyj *\*būbleina* > fu *\*bīwlēne* > ug *\*bülen* > m *bölény*, helynévi *Bölön*, -s képzővel *bölényes*, helynévi *Belényes*, innen *Blénesi*; a baskir *bülän* 'jávorszarvas' vagy ösrokon, vagy a magyarból való átvétel; lat *būbalus* > rom *\*buuāru* > *buoru*, *buor* (vö *Limba* 32, 33, 38, 47) > *bour* 'bölény';

*vaccīna* < ösl *\*dvacceina* > fu *\*twekkēne* > ug *\*twekhen*, *\*tekhen* > m *tehen* > *tehen*, vö finn *tevana* 'iram-szarvas'; a szarvas neve a székelyeknél *vad-tehen*; *vaccam* > fr *vache* 'ua', rom *vacă* 'ua';

*caecīna* < ösl *\*caiceina* > fu *\*kejkēne* > ug *\*kejken* > *kökény*; az alapszó *caecus* 'vak', vö *caecē* ~ *kék*, -s képzős származéka *kékes*, helynévi *Kökös*; minden bizonnyal a *kékellő* alakváltozata a helynévi *Küküllő*, mintegy *kökénylő*, mint a *som* mellett *Somló*, *Somlyó*; *\*caecia* > rom *ceață* 'köd' ~ *köd* 'ua';

*vāgīna* < ösl *\*vāceina* > fu *\*wēkhēne* > ug *\*wekhen* > m *\*vehen* > *vehem*; *n* > *m* a ragos alakokban: *\*vehnet* > *\*venhet* > *vemhet*; a *m* szó jelentésváltozása: 'anyaméh' → 'magzatburok, magzatostul' → 'magzat az anyja hasában' (pl *vemhes kanca*) → 'csitkó'; Bréal: „Malgré la différence de quantité, il est probable qu'il y a parenté entre *vāgīna* et *vacuus*, *vacāre*“; *vāgīnula* ~ *hüvely*, l. alább;

*verrinus* < ösl *\*vordeinos* > nyj *\*vordoinos* > fu *\*wortojnu* > ug *\*wortojn*, *\*ortojn* > m *ua* > *\*artajn* > *artány* > *ártány* 'verres'.

A latin *gallīna* és *dīvīnus* szavak egykor megvolt magyar megfelelőit ma már csak e szavak származékai őrzik, mint ahogyan például a latin *gallīna* francia megfelelőjét is a mai franciában csak a továbbképzett *gelinotte* 'császármadár' őrzi:

*gallīnārius* < ösl *\*galleinārios* (négyeszótagos) > nyj *\*galloinārios*, *\*golloinārios* > proto-fu *\*kollinjērju* > fu *\*kolnyērju* > ug *\*kolnyērj* > m *\*kalnyārj*, *\*kalnyāj* > *kánya*,

zöngésüléssel *gánya*, alakváltozata *gányó*, tkp 'tyúktolvaj', mint *rongya* > *ringyó*, *konyha* > *kunyhó*, *apa* > *apó*, *furca* > *furkó* stb.; *gallinārius* > rom *găinar* 'tyúkász; tyúktolvaj; kánya'; a magyar *kánya* és a román *găinar* ősrokonok; magyar *kánya* > nyj *gánya* > román *gaie* 'kánya, vércse', mint *bánya* > *baie*; családnévként *Kánya*, *Gánya*, helynévként *Kányád*, mint *Galambod*, *Füred* stb.; -rj- > -j-, mint az olaszban: *Gallinārium* > olasz *gallinaio* 'tyúktolvaj'; a szláv *kanja* 'kánya stb.', amely állítólag a *ciconia rokona* (!) és így eredeti szó (SzlJ 248), természetesen szintén a magyarból való; kalotaszegi *gája* < *gánya*, mint *kéje* < *kénye*, *hajít* < *hanyít* stb.;

*justi dīvīni* < ősl \**jeustī deiveinī* > nyj \**justī deinī* > fu \**jistji-tēni* > ug \**jistēn*, \**istēn* > m *isten*; a m szó tkp vokativusz, mely az egyes számú *juste dīvīne* alakból is levezethető, mivel azonban a finnugor alapnyelvet beszélő nép több istenben hitt, valószínűbb a többes számú alakból való származás, vö héber *Elohim* 'isten', tkp 'istenek'; az ugor vagy honfoglalás előtti magyar \**istēn* átvétele a német *Stein* 'kő', melynek jelentésfejlődése: 'istenkép' → 'kőbálvány' → 'kőszál, kő'; eleink ugyanis ős-imádók voltak, amint ezt a következő szómegfelelések igazolják: *justi* (*patres*) ~ *ős*, *sepulchrum* ~ *sír*, *monumentum* ~ *bálvány*, *tornu* ~ *tor*, tkp 'forduló', *memento* < ősl \**memento* > nyj \**momonto* > fu \**womontu* > ug \**wimont* > m \**vimod* > *vimad* (HB) > *imád*, *memoris* (gen) ~ *má-mor*;

*dīvīnat* < ősl \**deiveinat* > nyj \**deieinat*, \**deinat* > fu \**tejne* > ug \**tin* > m *tűnik*, *dīvīnando* ~ *tűnődik*, *dīvīnātōris* ~ *tündér*; *dīvīno* < ősl \**deiveino* > nyj \**doivoino* > fu \**tijwojnu* > ug \**tiwon*, \**tjuwon* > m *gyovon* > *gyónok*, *gyón*; ez a szó, sok más társával egyetemben, a keresztény vallási terminológia szókincsébe ment át, és ennek következtében jelentésmódosulást szenvedett.

### 3. Lat -eus, -ea, -eum ~ m -ó, -ő és -a, -e

A latin -eus, -ea, -eum anyagnév-képző őslatin előzménye -aios, -aia, -aiom, valamint -aivos, -aiva, -aivom, és bizonyára -eios, -eia, -eiom; görög megfelelői -aios, -eios, -eos, -oios. A valamiből-valóság jelölésére szolgál: a *ferrum*, *argentum*, *plumbum* mellett *ferreus*, *argenteus*,

*plumbeus*, valamint a *pīnus*, *vītis*, *grāmen* mellett *pīneus*, *vīteus*, *grāmineus*. Nőnemű alakja növénynevek képzésére szolgál: *pīnea* 'fenyőfa', *vīnea* 'szőlő'. A neolatin nyelvek e képzőnek csak nyomait őrzik: *vītea* 'szőlőtői', > rom *viță* 'szőlőtő, venyige; fajfok', *vīnea* > rom *vie* 'szőlőtő; szőlőhegy, szőlő', francia *vigne* 'szőlő'.

Nyomait őrzi az *-eus*, *-ea*, *-eum* képzőnek a magyar nyelv is:

*vītea* < ősl *\*veietaiva* > proto-fu *\*wejiszejwe* > fu *\*weiszēwe* > ug *\*weiszew* > m *\*vejszew* > *\*veszjeü* > *vessző*; az alapszó *vītis* < ősl *\*veietis* > proto-fu *\*wejeszi* > fu *\*wejiszi* > ug *\*wejisz* > m *vejész*, *vejsz*, *vész*, pl *málnavész* vagy *Andrasweyzehele* 'András vejsze helye' (1408, OklSz); a halfogó vész is vesszőfonadék volt; a latin *vītis* a *vio* 'megkötöm, fűzöm, kötöző vesszővel megabroncsolom' ige *-tis* képzős névszói származéka, mint különben a *vīnum* is idetartozhat; a *vio* szláv megfelelője *viti* 'fon', ennek származéka a szláv *vitlo*, melyből való a magyar elavult *vitla* 'kötözővessző' ;

*pīnea* < ősl *\*pīnaiva* > fu *\*pinejwe*, *\*pinēwe* > ug *\*pinew*, nyj *\*penew* > m *fenyew* > *fenyő*, *-s* képzővel *fenyves*, *-d* képzővel *Fenyéd*; az alapszó *pīnus* < ie *\*pixnos*; az *x* már az őslatinban eltűnt, vö *pālus* < ie *\*paxlos* > m *fal*, *scālae* < ie *\*scāslai*, *\*scanslai* > m *csille*;

*stuppea* < ősl *\*stuppaiva* > proto-fu *\*stippejwe* > fu *\*styipēwe* > ug *\*scsipew* > m *csepő*, *csöpő* > *csepű*; az alapszó *stuppa* ~ *csepp*, *csöpp*, tkp 'kenderszál', innen 'csekély, csöpp' vö lat *filum* 'szál', *\*nefilom* > *nihil* 'semmi', tkp 'egy szál sem'; 'stuppa' → 'gutta' jelentésváltozás csak első pillantásra tetszik valószínűtlennek, vö *szikra* ebben: *egy szikra kenyeret*, *egy szikra bort*, *egy szikra vizet*; őslatin kori görög jövevénytlen;

*vīnācea* (tsz) < ősl *veinācaia* (ie *\*voinācaiva*; a *v* az egyes számi *\*voinācaivom* > *\*voinācaiom* alakban hullt ki!) > fu *\*wēnjēkeje* > ug *\*wenyekej* > m *venyike* > *venyige*; *vīnum* ~ *\*vin*, csak származékaiban: *vinkó*, *vinos*; *vīnāria aqua* ~ *venerék*;

*haedulea* 'petite chèvre' < ősl *\*chaidulaia* > fu *\*khejtileje* > *\*khejteleje* > ug *\*khītelej*, *\*khitelej* > m *\*kidzelé*, *\*küdzelé* > *gödöle* > *gödölye*; *haedulus* vagy *\*haedellus* ~ *gidó*; *haedus* ~ *kecs-ke*; *g-* és *k-* a németben

és angolban is váltakozik: *Geiss* 'kecske' *Kitze* 'gödölye' (ang *goat* 'kecske' és *kid* 'gödölye');

*marginea* < ősl *\*margonaia*, nyj *\*mragonaia* > *\*bragonaia*, hangátvétéssel *\*bargonaia* > fu *\*berköneje* > ug *\*berkönej* > m *\*berkené* > *berkenye*; *\*margināria* (*plantātio*) ~ *berekenyér* (Nagybánya), melynek van *belekenyér* (Marosfő) és *benekenyér* (Hétfalu) változata is; e szerint az egyeztetés szerint a *berkenye* és *belekenyér* eredeti jelentése 'széli, határszéli (fa)'; az alapszó *margo* < ősl ua, nyj *\*mrago* > *\*brago*, hangátvétéssel *\*bargo* > fu *\*berku* > ug *\*berk* > m *berek*, *berket*, tkp a telephelyet környező liget; a Székelyföldön a kertek szélébe ma is divat belekenyérfát ültetni; vö ném *Berg* 'hegy'.

Alább a latin *-eus* és *-eum* végződésű szavak magyar megfelelőit adjuk. Kettejük (*oleum* és *scarabeus*) görög eredetű:

*scarabeus* < ősl *\*scarabaios* > fu *\*skjoroboju* > ug *\*cso-roboj* > m *\*csoroboj*, ragos-képzős alakokban *\*csorobojos* > *\*cserebohós*, innen elvonva *csereboh*; összetételben *\*cserebohogár* > *cserebogár*, úgynevezett egyszerejtéssel, mint *\*kötetelet* > *kötelet*, *elegedendő* > *elegendő* stb.; ősrokon olasz *scarafaggio* 'Maikäfer', vö még olasz *scarabone* 'ua', román *cărăbuș* 'ua';

*oleum* < ősl *\*olaivom* > proto-fu *\*ulojwu* > fu *\*uwoju*, *\*woju* > ug *\*woj* > m *vaj*, vogul *woi* 'zsiradék, zsír, halzsír', osztják *woj* 'zsiradék'; vö még mordvin *vaj* 'olaj, vaj, zsiradék', finn *voi* 'vaj', lapp *vuojj* 'zsiradék, zsír, olaj', zürjén *vij* 'olaj, vaj, zsiradék' stb.; *olea* > fr *uile*, *huile* 'olaj'; a latin *oleum* átvétele ófn *olei* > ném *Öl* 'olaj' (Tetzner: „In Eugipps Leben des heiligen Severin wird berichtet, wie um die Mitte des 5. J. röm Händler nach rugiscen Märkten in die Nähe Wiens Öl bringen, das den Germanen selten und wertvoll ist“); az ófn *olei* átvétele szláv *olej*, pl orosz *olěj* 'olaj', lengyel *olej* 'ua', valamint a magyar *olej* (1309) > *olaj* is; a román *ulei* és *olei*, amely Kniezsa érthetetlen megjegyzése szerint „eredeti szó“ (SzLJ 360), valószínűleg a magyarból, esetleg a szlávból; a vaj', 'zsír', 'faolaj' rokon fogalmak, vö rom *unt* 'vaj' < latin *unctum* 'megkent', *untură* 'zsír, háj' < *unctūra* 'kenet'. *untdelemn* 'faolaj', mintegy 'favaj', a bulgár *durveno maslo* 'ua' fordítása (Ist II 33).

A magyar *vaj* sem a klasszikus kori görög *elaion*, sem a vele egykorú latin *oleum* szóból nem származtatható, hanem csupán az őslatin kori *\*olaivom* alakból (vastag *l-le!*). Mivel eredeti jelentése 'faolaj, olajbogyóból nyert zsiradék', csak a már Hellászba vándorolt görögöktől kerülhetett északra mint kereskedelmi úton terjesztett készítmény neve. Az Itáliába vándorló latinság már magával vitte az *oleum* szót. Földközi-tenger mellől való szó a régi *csereboh*, mai *cserebogár* is, tehát ez a szó is csak az akhájok Hellászba vándorlása után, a latinok Itáliába vándorlása előtt kerülhetett a görögből az őslatinba. A kérdés bővebb tárgyalását l. a Függelékben.

Egyéb *-eus*, *-eum* végződésű latin szavak magyar megfelelői:

*grāmineum* (*frūmentum*) < ősl *\*grāminaiom*, korábbi *\*grāmonaivom* > proto-fu *\*krāmonojwu* > fu *\*kōmonoj*, nazális elhasonulással *\*kōbonoj* > ug *\*kobonoj* > m ua > *\*gabonaj* > *gabona*; a szóvégi *j* már a 10. században eltűnt, mert ekkortájt került be a magyar szó a déli szlávba, és innen aztán az ógyházi szlávba;

*hordeum* < ősl *\*chorsdaiom* > fu *\*khorstoj*, *\*khorstyoju* > ug *\*khorscsoj* > m *\*korsoj* > *\*karsaj* > *kása*; anyagnévből készítménynév: 'árpa' → 'árpakása' → 'kása'; sokféle a kása, de az árpakása az igazi, vö rom *arpacas* 'árpakása'; ősrokon a német *Gerste*, ennek származéka magyar *gersli*;

*farreum* (*frūmentum*) < ősl *\*pharsaiom*, *\*phorsaiom* > fu *\*borszoj* > ug *\*burszój*, nyj *\*burzój* > m ua > *\*būzaj* > *búza*;

*taxeus* < ősl *\*taxaios*, *\*toxiios* > fu *\*tikszoj* (veláris *i!*) > ug *\*tikhszój* > m *\*tichszaj* > *tisza(-fa)*.

*jūreum* 'de jus' < ősl *\*jeuraiom*, *\*juraiom* > fu *\*jiroju* > ug *\*iroj* > m *\*író*, a vaj írója; az alapszó *jūris* < ősl *\*jeuros*, *\*juros* > fu *\*jiru* > ug *\*jir* > m ua > 1. *ir*, 2. *\*gyir*, *\*dzsir* > *zsír*.

#### 4. Lat *-ārius*, *-āria*, *-ārium* ~ m *-ár*, *-a*, *-ér*

„Volt a latinban egy *-ā-ri-* képző, melynek nyomai feltehetően olyan főnevekben, mint *exemplar*, régebben *exemplāre*, továbbá *laquear*, *pulvinar*, de amely csak a megnyújtott *-ārius* formában maradt fenn melléknévkép-



zőként“ (Comp 369). „Az *-ārius* képző egyike a latin nyelv leggazdagabban termő képzőinek; segítségével a legkülönbözőbb főnevekből képezhetni mellékneveket. A román nyelvekben roppant terjedelemben használatos; sőt kölcsönzés útján a kelta, germán, valamint még a szláv nyelvekbe is behatolt“ (Comp 366).

A magyar nyelv amellet tanúskodik, hogy az *-ārius* képző már az őslatinban megvolt. A magyarban ma már nem produktív, de emlékezetét számos szó őrzi.

Az eredeti *-ā-ri* képző nyomai:

*pulvīnar* < ősl *\*pelvīnāri* > proto-fu *\*pēwinjēri* > fu *\*pewnyēri* > ug *\*penyēr* > m *fenyér*; a jelentésváltozás: 'virágágy' → 'fenyér';

*alvear* < ősl *\*alveiāri* > proto-fu *\*ēwijēri* > fu *\*ēwjēri* > ug *\*ejēr*, *\*ijēr* > m ua > *űjēr* > *űwer* (Szf) 'szárazmeder'; ősrokon a román *albie* 'tekenyő; meder';

Latin *-āria* képzős szavak magyar megfelelői:

*cannabāria* (*satio*) < ősl ua > proto-fu *\*kennebjērje* > fu *\*kembdērje* > ug *\*kendērij* > m *kender*, tkp 'kendervetés, kenderes', vö fr *chènevière* 'kenderes', helynévként *Kenderes*; a török *kendir*, nogaj *kindiris* a honfoglalás előtti magyarból való átvétel; *b* > *bj* > *bd* > *d*, mint *p* > *pj* > *pt* > *t*, vö latin *-plet* < ősl *\*pelet* > proto-fu *\*pjele* > fu *\*ptele* > ug *\*tel* > m ua, ikes alakban *telik*;

*grānāria* (*satio*) ~ proto-fu *\*krēnjērje* > fu *\*kēnyērje* > ug *\*kenyērj*, *\*kinyērj* > m *\*kenyér*, helynévben *Kenyermező*, és ez a helynévi használat tanúsítja, hogy a kenyér eredetileg nem a készítményt, hanem a készítmény nyersanyagát jelentette; vö votják *kenjyr* 'derce'; *trītica* (tsz) < ősl *\*terītica* > fu *\*terīszeke* > ug *\*teriszekh* > m *\*teriszeh*, *\*tericeh* > *\*terceh* > *derce*, alapszava *terit* ~ *tör*; a szláv szavakhoz való viszonya tisztázásra szorul;

*topiāria* (*vīmina*) < ősl ua, nyj *\*tepiāria* > proto-fu *\*szepjērje* > fu *\*szeptērje* > ug *\*szeptērij*, nyj *\*szebdērij* > m *\*szederj* > *szeder*, helynévként *Szederjes*; *topiārium* (*vīmen*) ~ *szatyor*, *szátyár*, l. alább; *szeder* szavunk jelentésszűkülés révén jutott mai jelentéséhez, kezdetben 'vesszőfal, lugas-alkotó vesszőfonadék' volt a jelentése;

*palmāria* (*longitudo*) ~ proto-fu *\*pjelmjērje* > fu *\*ptelnyērje* > ug *\*tenyērj* > m *tenyér*, *tenyeret*, nyj *terenyet*;

az alapszó *palma*, tkp *\*palpma*, melynek magyar megfelelője *fül*;

*cibāria* (tsz) 'étel, élelem, abrak' ~ fu *\*kiwērje*, *\*küwērje* > ug *\*küwērij* > *kövér*, birtokos személyranggal *kövérje*, tkp 'engrais, engraissement'; az alapszó *cibus* < ósl ua > nyj *\*cubos* > fu *\*kuwu* > ug *\*khuw* > m *\*hou* > *\*hau*, birtokos személyranggal *hája*, innen elvonva *háj*, -z képzős igei származéka *\*hájom* > *\*hejom* > *\*hijom* > *hízom*;

*asināria* (*equa*) < ósl ua > nyj *\*asimāria* > fu *\*esze-mērje* > ug *\*eszmērij* > m *\*eszvér* > *öszvér*, e > ö a következő v hatására, mint *estvel* > *öste* (nyj), *eszvel* 'ésszel', > *öszve* > *össze*, *\*esmegy* > *\*esveny* > *ösvény* (~ *sēmíta!*) stb.; az -n- > -m- változás, bár nem példátlan, magyarázatra szorul, vö *Oroszlámos*, *Gyertyámos*;

*\*sōricāria* (*gens*) < ósl ua > nyj *\*sūrcāria*, elhasonulással *\*sūlcāria* > fu *\*sīkērje* > ug *\*sikērij*, *\*sekērij* > m *\*hekēr* > *egér*; helynévben *Egeres*; vö osztják és vogul *tenker* 'ua', finn *hiiri* 'ua'; talán két fejlődési vonalat kell feltételeznünk: ósl nyj *\*sūlcāria* > proto-fu *\*sīlkērje* > fu 1. *sīkērje* stb., 2. *\*sinkērje* > ug *\*senkērij* > osztják *tenker*, magyar *egér*; a finn *hiiri*, zürjén *sir* a latin *sōrex* megfelelői; *sōricem* > rom *șoarece* 'egér';

*vīnāria aqua* ~ *venerék*, l. az elhomályosult összetételek közt;

*sagittāria* (*mūsica*) ~ fu *\*sekettērje*, *\*sekontērje* > ug *\*sekontērij* > m *\*hekedēj* > *hegedé*, *hegedő*; J. Lips: „A legrégebb húros hangszer a zenei íj vagy kordofon. Több húr, továbbá rezonáló szekrény hozzáfűzése aztán az idők folyamán a hárfának és lantnak, a lírának és citerának, a gitárnak, a hegedűnek és csellónak, valamint számos változatuknak adott életet“ (A dolgok eredete, 378).

A latin *-ārius*, *-ārium* végződésű szavak magyar megfelelői:

*fūmārius* < ósl *\*thūmārios* (háromszótagos) > fu *\*thūmērju*, *\*thīmērju* (veláris i!) > ug *\*timērij* (veláris i!) > m *\*timārj* > *timár*; az alapszó *fūmus* < ósl *\*thūmos* > fu *\*thūmu*, *\*thīmu* > ug *\*tim* > m *tim*, csak összetételben: *timsó*; a m szó jelentésváltozása: 'füst' → 'füstölő szer, bőrfüstölő' → 'bőrfinomító szer'; ha nem is azonos, de hasonló jelentésváltozást tapasztalhatunk a fr *parfum* 'illa-

tosító szer', magyar *aranyfüst* 'aranybevonat' stb. esetében;

*oculārius* (*dens*) < ősl *\*oclārios* > fu *\*okjērju* > ug *\*otyērj*, *\*ocsērj*, *\*odzsērj* > m *agyar*, vogul *anysjer*, osztják *anyzsar*, votják *vadzser*, zürjén *vodzsir* 'ua'; *oculāriam* > francia *oeillère* 'szemfog' (a francia szó nőnemű, mert alapszava is nőnemű: *la dent oeillère*); az *agyar* eredeti jelentése 'szemfog', ebből jelentésszűküléssel '(vadkan) szemfoga, agyar';

*glandārium* (*jus*) < ősl ua, nyj *\*glondāriom* > fu *\*kjon-tērju* > ug *\*tyontērj* > m *\*gyontārj* > *gyentár*, *gyantár*, alakváltozata *gyanta*; a m szó jelentésváltozása: 'makkzsír, makkból tört olaj' → 'makkolajjal készített bútorfesték' → 'gyanta' → 'fenyőgyanta'; a m *gyentár* átvétele a klat *gentarum* és litván *gentaras*, *gintaras* 'Bernstein', a *gyantár* átvétele az ukrán *jantár* 'ua' és az orosz *jantar* 'ua'; *gyantár* > *gyanta*, mint *esztergár* > *eszterga*, *kufár(né)* > *\*kufá(né)* > *kofa*; az alapszó, ennek származéka *glandium*, többes számú alakja *glandia* < ősl ua > fu *\*kjentje* > ug *\*tyenty* > m *\*gyenygy* > *genny*; a m szó jelentésváltozása: 'garatmandulák' → 'gennyes mandula, gennyes mirigy, gennyzacskó' → 'genny', vö lat *glandula* 'mirigy, csomó a marha húsában' > rom *ghindurā* 'mirigy'; *glandārius* > rom *ghindar* 'tölgy';

*fugitīvārius* < ősl *\*phugitoivārios* > nyj *\*phgtoivārios* > proto-fu *\*buktijwjērju* > fu *\*buktijērju* > ug *\*bukhtjērj* > m *\*biktyārj*, *\*bektyārj* > *betyár*; vö *fugitīvum* ~ *batyu*, *\*fugitōrium* ~ *bútor*, *butyor*, *bugyor*, különösen *betyárbútor*; a *batyu* és a *butyor* eredetileg a szökevény magával vitt kis holmija, a *betyár* pedig a szökött rabszolga kutatója, a 10. századi rabszolgatartó magyar társadalomnak jellegzetes hivatalos embere;

*sōlārius* (*rādius*) < ősl *\*saulārios* > proto-fu *\*sōjljērju* > fu *\*sūljērju* > ug *\*suljērj*, *\*sulgyērj* > m *\*sūgyārj* > *sugár*, alakváltozata *sudár*; ez a szó összekeveredett egy más eredetű *sudár* szóval: *\*saltōris* 'felszökő (fiatal ág)' ~ *sudár* (vessző, termet);

*\*costārium* (*vīmen*) ~ fu *\*kostjērju* > ug *\*koscsērj*, nyj *\*kosjērj* > m *\*kosārj* > *kosár*; az alapszó *costa* ~ fu *\*kosto*, *\*kostyo* > ug *\*koscsu*, *\*koscs*, nyj *\*kosj* > m *kos* > *kas*, tkp 'bordázat, vesszőborda'; a *kos* és *kosár* alaktani

viszonya olyan, mint a *tim* és *tímár* szavainké. Kniezsa a *kosárról*: „valószínű, hogy összefügg a szláv *kos* szóval“ (SzlJ 674); a *kosár* biztosan összefügg a magyar *kas*, régi *kos* szóval; a szláv szavak a magyarból; *costam* > fr *côte* 'borda', *costārium* > fr *côtier* 'partmenti'; a fr *côte* szónak jelentéstanilag megfelelő *borda* a német *Bord* 'hajóborda' átvétele, akárcsak a francia *bord* 'perem; hajóborda' is, eredeti alakja *\*bord*, ebből birtokos személyraggal *borda*, mint *boka*, *zúza*, *pata*, *gége*, *vese* stb.; mester-ségnyelvi szóként takácsborda, ebben a jelentésben a szlávba is átment;

*\*clavārium* < ösl *ua* > nyj *\*colōāriom* > fu *\*kōpērju* > ug *\*kopērj* > m *kopár*; *calveo* ~ *kopom*; a magyar szó *p* hangját talán *\*kowár* > *kopár* változással is magyarázhatnók; *-lv-* > *-lb-* a románban hangtörvény: *silvāticus* > *sālbatec* 'vad';

*vicārius* (dies) ~ *vasár(nap)*; vö *wechseln* ~ *viselni*; *vice* ~ *visze-tt*; *vicis* ~ *vissz-a* < *viszh-a* < *vihsz-a*.

Mint láttuk, a latin *glandārium*-nak megfelelő magyar *gyantár* mellett van *gyanta* is. A *gyantár* > *gyanta* esetében található hangváltozással más esetekben is találkozunk: *esztergár-pad* > *esztergapad*; *\*kófárné* > *kofáné*, innen elvonva *kofa*, vö *\*kófár* > *kufár*. Az *eszterga* és *kofa* jövevényszavak, *gyanta* őslatin eredetű szó. Más őslatin eredetű szavak, melyekben *-ár* > *-a*, pontosabban *-ārj* > *-āj* > *-a* hangváltozás történt:

*gallīnārius* < ösl *\*galleinārios* > nyj *\*golloinārios* > proto-fu *\*kollunjērju* > fu *\*kolnyērju* > ug *\*kolnyērj* > m *\*kalnyārj*, *\*kalnyāj* > *kánya*, *gánya*, alakváltozata *gányó*, tkp 'tyúktolvaj'; *-rj-* > *-j-*, mint az olaszban, vö *gallinaio* 'tyúktolvaj';

*speculārium* < ösl *ua* > nyj *\*spoculāriom* > fu *\*szwokulērju* > ug *\*szwokulērj*, *\*szokolērj* > m *\*szokolāj* > *\*szokola*, *\*szokla* > *szikla*; a SzSz és SzlJ szerint a szláv *skala* 'szikla' átvétele: „aránylag újabb jövevényszó (régii helynevekben nem szerepel), azért feltűnő, hogy minden közbenső változat nélkül ilyen szokatlan hangalakban van elterjedve“ (SzlJ 502); a m szó jelentésváltozásának színhelye a kőszikla összetétel: 'tükröző, tükrös tárgy' → 'kőtükör' → 'kőszikla' és kezdetben, úgy látszik, a ten-

gerből kiemelkedő kősziklákat jelölte, tehát ugyanazon ok miatt nem szerepel helynevekben, ami miatt tenger szavunk sem szerepel; az alapszó *speculum* 'tükör' és *specula* 'örség' ~ *székely*; *species* ~ *szék*, *szik*, *-ség* stb.; mivel a magyar *szikla* és szláv *skala* biztosan összefüggenek, az utóbbi az előbbi átvétele, pontosabban: *szikla* < \**szokola* > szláv *skala*, még a honfoglalás előtt, amikor a Fekete-tenger sziklái és a szlávok közt a \**modzsirok* (ugorok) laktak;

*paleārium* < ősl \**paleivāriom* > nyj \**poloivāriom* > proto-fu \**polīwērju*, \**polijwērjer* > fu \**polwērju* > ug \**polwěj* > m \**polwārj*, \**polwāj* > *polva*, *polyva*; ragos alakokban *polvát*, *polyvát* > *pelvát*, *peyvát*, ezekből elvonva *pelva*, *peyvva*, alakváltozat még *péva*; *paleam* > fr *paille*, rom *paie* 'polyva';

\**crustārium* (*cribrum*) < ősl \**crusitāriom* > nyj \**crusutāriom* > fu \**khrusutērju* > ug \**hrusutērj* > m \**rustuārj*, \**rusutāj* > \**rosota* > *rosta*, ragos-képzős alakokban *rostát*, *rostál* > *restát*, *restál*, innen elvonva *resta*, sőt igen korai \**rosotát* > \**resetát*, elvonva \**reseta* alakkal is számolnunk kell, a szláv *reseto* 'rosta' miatt; az alapszó *crusta* < ősl \**crusita* és nyj \**crusuta* > fu \**khrusuto* > ug \**hrust-*, \**hrusut* > m *rost*; vö *fesetek* > *festek*, innen *fest*, *orotok* > *ortok*, *irtok*, innen *irt* stb.;

\**caulicūlārius* (*cibus*) < ősl \**cauliclārios*, nyj \**cauliclārios* > proto-fu \**kowlukljērju* > fu \**kuwhlukjērju* > ug \**kulutyērj* > m \**kulutyārj*, \**kulutyāj* > \**gulutya*, \**gulotya* > *gulótya*, tkp 'káposztás töltelék', innen 'gombócforma', különösen bélésfélék anyagának gombócosodása latin \**caulicūlārius* > román *curechier* 'káposztatermelő';

\**piculārium* (*membrum feminimum*) ~ fu \**pikjērju* (veláris, mélyhangú *i!*) > ug \**pityērj*, \**picsērj*, \**pidzsērj* > m \**pidzsārj*, \**pidzsāj* > \**pidzsa* > 1. *picsa*, 2. \**pigya* > *pinya* > *pina*; a m szó eredetileg az éppen megellett tehén poklos valagának volt a neve, jelentésváltozása tehát: 'poklos' → 'poklos valag' → 'valag'; a régi magyar \**pidzsa* nyelvjárási jétlenült \**pidza* változatából való a román *pizdă* 'cunus'; a nemi élet szavai a magyarban őslatin eredetűek: *vulva* < \**vuluva* < ősl \**vulugva*, \**volugva* > fu \**wolukwo* > ug \**wolukw* > m \**volok*, \**volog* > *valag*; *passus* 'lépés' < ősl *ua* > fu \**posszu* > ug \**posz* > m \**fosz*

> *fasz*, elvonás \**bak-fasz* 'baklépés, bak-lépték' kifejezésből, melynek eufemisztikus elferdítése \**bikfisz* > *bikfic*, vö angol *yard* 'an English measure of 3 feet or 36 inches; a long beam on a mast for spreading square sails; the penis'; *futuo* < ősl \**phutuo* > fu \**buszwu* > ug \**busz*; \**busz ik* > m \**boszuk* > *baszok*, vö gör *phyteuō* 'ültet, beültet, természet, nemz, előhoz, szerez, szül; készít; terem', vö *status, statuo*;

*vapōrārium* ~ fu \**wpōrērju* > ug \**porērj* > m \**porārj*, \**porāj* > \**pará*, ragos alakokban \**parája* > *párája*, innen elvonva *pára*; az első szótag változásának szakaszai: *po* > *pa-*, labiális *a* hanggal > *pa-*, palatális *a* hanggal, amely azonban rövid > *pá-*; a szláv *para* 'vapor' a magyarból; *vapōro* ~ *párlok*, *párl*, *párol*; alakváltozata régi \**pár*, \**opár*, ez utóbbiból \**opárl*, \**obárl* > *abárol*, *abál*; a régi magyar \**opár* átvétele a román *opăresc* 'megforráz, leforráz';

\**pōpulārius* ~ fu \**ptōpuljērju* > ug \**topuljērj* > m \**topulyārj*, \**topulyāj* > *topolya* 'peuplier'; az alapszó *pōpulus* ~ fu \**ptōpulu* > ug \**topul* > m *topoly*; ősrokon a rom *plop* 'nyárfa' < *pōpulus*, fr *peuplier* 'nyárfa' < \**pōpulārius*; a szláv szavak, például szlovák *topol*' és *topol'a* 'populus' a magyarból valók; az őslatin szókezdő *p-* egyik hangtörvényszerű magyar folytatása *t-*, l. a hangtani részben, a *p* hang alatt;

*calceārium* 'lábbeli' < ősl \**calceiāriom* > nyj \**colcoiāriom* > proto-fu \**kolkijērju* > fu \**kōkjērju* > ug \**kotyērj* > m \**kotyārj*, \**kotyāj* > \**katya* > *gatyá*, *gagya*, tkp 'gatyaszár', vö olasz *calza* 'Strumpf, *calzoni* 'Hosen'; a szláv szavak (szerb-horvát *gace* 'Hosen, Unterhosen, leinene lange Hosen', ócseh *hace* 'bracca', bulgár *gasti* 'Hosen') a magyarból valók, mégpedig honfoglalás után, a \**katya* > *gatyá* hangváltozás bekövetkezte után; a legfontosabb ruhadarabok nevei nyelvünkben őslatin eredetűek; vö *calco* ~ \**halkok* > *hágok*, a *hágva* régi alakja \**halkval* > *halkal*, a *hágván* régi alakja \**halkván* > *halkán* > *halkan*; olasz *calza* 'Strumpf régi francia *chausse* 'rövidnadrág, harisnya' < latin \**calcea* < ősl \**calceia* > nyj \**calciia*, \**calcia* > fu \**kelkje* > ug \**kelty* > m \**kelgy* > 1. *kégy* 'curriculum, pályafutó hely', 2. *kölgy* 'meta', 3. *kőgy* 'circulus, circus'; a m szó a lófuttatás mesterség-

szava, jelentette a pályafutó helyet a *carceribus ad calcem*, vagyis attól a helytől kezdve, „a honnan az futó louak ky boczátnak“, egészen a célig, *ad calcem*, ad metam finemque, amelynek magyar neve Calepinus szótára szerint *határ kölgy* (Szily: Adal 320—2); ahogyan a *calceus* mellett és helyett *\*calcea* (~ kégy), természetesen úgy állott a *calceolus* 'cipellőcske' mellett és helyett *\*calceola* < ősl *\*calceiola* > nyj *\*calciola*, *\*calciola* > fu *\*keljölle* > ug *\*kelkjel*, *\*keltyel* > m *kengyel*; ezzel nem azonos a *kengyel-futó kengyel* tagja, melynek eredeti alakja *\*kelgyen* > *\*kengyen* > *kengyel*, *\*kelgyenfutónak* hívták a régiek a lófuttatás résztvevőjét, aki persze a lehető leggyorsabban futott;

*vīneārius* (*ramulus*) < ősl *\*voineiārios* > nyj *\*voinoiārios* > proto-fu *\*wijnijērju* > fu *\*wijnyērju* > ug *\*winynyērj* (mélyhangú i!) > m *\*winygyārj*, *\*winygyāj* > *inda*; *wi-* > *i-*, mint *vimád* > *imád*, *-nygy-* > *-nd-*, mint *ronygya* > *ronda* stb.; *vīneāria aqua* ~ *vener-ek*, *vīnācea* (tsz) ~ *venyike*, *venyige*;

*cellārium* 'pince' < ősl *ua*, nyj *\*collāriom* > fu *\*koljērju* > ug *\*kholjērj* > m *\*holyārj*, *\*holyāj* > *holya* > *Hólya*, helynév Kolozsvár határában; a m szó jelentésváltozásai: 'borpince' → 'szőlős-kert' → 'gyümölcsös';

*campārius* (*loculus*) < ősl *ua*, nyj *\*compārios* > fu *\*kompērju*, *\*kōpērju* > ug *\*khupērj* > m *\*hupārj*, *\*hupāj* > *hupa*, képzős alakban: *hepe-hupás*; a régiek hompokkal mérték ki a mezőt, vö *campus* ~ *homp*; a *homp* és *hupás* viszonya ugyanolyan, mint a *comb* és *cubák* szavainké: a régi birtokos személyragos alak *\*háta-huparja* > *háta-hoporja* (r); *hupa* és *hoporja* eredetileg kis hompok, határhalmocskák voltak.

Néhány esetben a mai *-a* végződést megelőző *-aj* végződés máig fennmaradt:

*\*exsulārius* ~ fu *\*kszulērju*, *\*kszilērju* > ug *\*szulērj*, *\*szilērj* > m *\*szilārj* > *szilaj*, tkp a kivert bika jelzője; *exsilia* (tsz) ~ *szél*, *szély*, *széjjel*, *-n* raggal *szégyen*, tkp 'számkivetésben', vö *rokon*; az ország széleinek a régiek a megült területeken kívül eső gyepűt nevezték; *exsulat* ~ *szül*, *züllik*;

*\*quadrārium* < ősl *\*quodrāriom* > nyj *\*codrāriom*, *\*corrāriom* > fu *\*korrērju*, *\*kōrērju* > ug *\*korērj* > m *\*korārj*,

\**korāj* > *karaj*, *karé*, helynévként *Kara*, tkp 'erdőkaraj'; az alapszó *quadrum* < ősl \**quodrom* > nyj \**codrom*, \**corrom* > fu \**korru* > ug \**kor* > m ua > *kar*, pl. *jó karban van, tart*, vö *in quadrum redigere* 'jó karba helyezni'; *karba tett kezek*, innen elvonva *kar* 'bracchium', amely aztán kiszorította a régi magyar *rag* ~ *bracchium* szót; lat *quadrum*, vulg lat \**quodrum* > rom *codru* 'erdő; karaj'; a régiiek karélták az erdőt, vö 1517: *In latere cuiusdam Silue Ewrykaray vocate, aholis a karaj nem latere-re, hanem silvae-re vonatkozik, tehát nem az erdőszélnek, az erdőoldalnak, hanem magának az erdőnek volt Ewrykaray a neve; a román codru 'erdő' jelentésfejlődése nyilván ez: 'negyed' → 'karaj' → 'erdőkaraj, egy karaj erdő' → 'erdő'; a szláv szavak (szerb, cseh *kraj* 'széle vminek, vidék') a magyarból, jelentésszűküléssel, tehát fordítva, mint ahogy Kniezsa képzeli (SzJ 255); példák 'negyed' → 'terület-féle' jelentésfejlődésre: quartier 1. 'negyed(rész)', 2. 'darab, rész', 3. 'szelet, karaj' (un quartier d'orange 'egy narancs-cikkely'), 4. 'kerület (városban)', 5. 'városnegyed', 6. 'holdnegyed', 7. 'évnegyed', 8. 'negyedévi házbér', 9. 'pajzs negyede', 10. 'kegyelem(adás)', 11. 'szállás', ebből való német közvetítéssel a magyar kvártély; vö még a német eredetű *fertály* 'negyed; vidék, területrész' szavunkkal;*

*molārium* (far) ~ fu \**molērju* > ug \**molērj* > m \**molārj*, \**molāj* > \**malaj* > \**malé* > *málé* (nyj), mint *Amadé* > *Madé* > *Mádé*, ebben: *Mádéfalva*; régi magyar \**malaj* átvétele a rom *mālai* 'köles; tengeri'; a magyar szó eredeti jelentése 'kövön őrlött', különösen köles, majd a tengeri megismerése után tengeri; a sűrűn vetett takarmány-málé neve \**csalánmalaj* > \**csalammálé* > *csalamádé*, elhasznulással; az alapszó *mola* < ősl ua > nyj \**mula* > fu \**miwe* > ug \**miw* > m *mű*, *míves*; *molo* ~ fu \**molu* > ug \**mol*; \**mol ik* > m \**malok*, \**mal* > *málik*, innen *má-lom*.

Néhány esetben — ezután tisztázandó mondatfonetikai okok miatt *-árj* > *-án*, *-ány* változás történt. A magyarban elég gyakori a szóvégi *-r* > *-n* változás: *már* > *mán* (nyj), *mingyár* > *mingyán* (nyj), *tér-forog* > *tén-fereg* (vö *térül-fordul!*), *papirdekli*, \**papurdekli* > *papun-dekli*. Ilyenek:



*chartulārius* < ösl *ua* > nyj *\*cortlārios* > *\*clortārios* > fu *\*kjortērju* > ug *\*tyortērj* > m *\*gyortārj*, *\*gyortāj* > *gyorta* > *gyertya*, de *\*gyortárj* > *\*gyortár*, összetételben *\*gyortár-fa* > *gyertyán-fa*, innen elvonva *gyertyán*, helynévben *Gyertyános* > *Gyertyámos*; a feltételezett *\*gyortár-fa* > *gyertyán-fa* hangváltozás, valamint a *gyertyán* elvonása már a 12. században legkésőbb, vö 1236: *Sub arbore gertanfa*, 1242: *Subarbore Gyrtian*: óslatin nyelvjárási *c — tl* > *cl — t*, mint *pōpulus* > rom *plop* 'nyárfá', *coāgulum* > vulg lat *\*cāglum* > *\*clagu* > rom *cheag* 'oltó', *\*pertondet* > *\*pretunde* > rom *\*petrunde* > *pātrunde* 'behatol', *integrum* > rom *întreg* stb.; az első *gyertya* a viaszba mártott papyrus-szeletecske (*chartula*) vagy gyaluforgács, vö lat *charta* > ófn *charza* > ném *Kerze* 'gyertya', ónorvég *kerde* 'ua';

*\*petiolārium* < ösl *\*potiolāriom* vagy *\*ptiolāriom* > fu *\*ptjolērju* > ug *\*tyolērj*, *\*csolērj* > m *\*csolārj* > *\*csalār-fü* > *csalán-fü*, innen elvonva *csalán*, *csolán* > *\*csilyán* > *\*csiján* > *csihán* (Szf); a *csalán* eredeti jelentése eszerint 'lábszár, virágszár, fűszár', vö magyar *csolán* > rom *ciolan* 'lábszár, vastag csont; láb' (ami a 'lábszár' → 'vastag csont' jelentésváltozást illeti, vö *pedem* < ösl *ua* > fu *\*ptetem* > ug *\*tetem* > m *tetem*, de *pedis* < ösl *\*podos* > fu *\*potu* > m *pot-a* > *pata* 'lóláb'); az alapszó *petiolus* < ösl *\*potiolos* vagy *\*ptiolos* > m *gyal-og*, mint *lov-ag*, *bal-og* stb.; *\*petiolculus* < ösl *\*ptiolclos* > fu *\*ptjolcklu* > ug *\*csolkl*, *\*csolk*, nyj *\*csilk* (veláris *il*) > m *\*csilkot* > *\*csilköt* > *csülköt*, innen elvonva *csülök*: *petiolus* > rom *picior* 'láb', különnyelvi származékai *piciorong* 'faláb'; *picioruş* 'lábacska', *picioruţ* 'ua';

*focārium* < ösl *\*chvocāriom* > nyj *\*chocāriom* > fu *\*khokērju* > ug *\*khokērj* > m *\*gokārj* > *\*gogár* > *\*gógán* > *gógány* (Szf) 'vesszőből font s agyaggal megsikált tüzelő kemence a szerényebb osztályúaknál', francia megfelelője *foyer* 'tűzhely'; a *gógány* alakváltozata *góga* ebben a találós kérdésben: „Hová mész te góga facsaros? Mit beszélsz te hegyi likatos, mikor az én farkam tövig aranyos? (A füst és a kürtő).“ (Vadr I. 1911. 476); az alapszó *focus* ~ fu *\*khoku* > ug *\*khok* > m *\*gok*, *\*gog* > *góg* (Szf) 'tűzhely', a hangmegfelelés ugyanolyan, mint *fauces* ~ *gőg*, *gég*, *gég-e* esetében; a kicsinyítő képzős alak *fo-*

*culus* 'tűzhelyecske, széntartó, melegítő' < ősl \**chvoclos* > nyj \**chochlos* > fu \**khokju* > ug \**khocs* > m \**gocs* > \**goc* > *góc* (Szf) 'tűzhely'; összetételekben *gócalja*, *gócláb*, családnév *Goc*; a *-cs* > *-c* hangváltozás nyelvjárási sajátosság, vannak magyar nyelvjárások, melyekben a *cs* mindenütt *c*-nek hangzik; néhány tüzelésre vonatkozó őslatin eredetű magyar szó: *titio* ~ *tűz*, *titiōnis* ~ *szén*, *carbo* ~ *korom*, *pensilis* ~ *füst*; *coquit* < ősl \**pequit* > *fő*, \**ustioncula* ~ *üszög*, *ustulo* ~ *aszok*, *aszalok*; *āret* ~ *érik*, *ignis* ~ *ég*, *levegő ég*, \**ignet* ~ *ég* (ige), *ferveo* ~ *forrok*, *fermentābit* ~ *fortyog*, *rotyog*, *rogyog* (nyj), *-lūmino* ~ *gyaponom*, \**lūcto* ~ *gyújtok* (~ ném *leuchten*).

A latin *-ārius* végződésű szavak csoportjába tartozik elavult *késa* szavunk is; a valamikor népes szócsaládnak ma már egyetlen tagja sem használatos. Az idetartozó szavak: *késa* 'pártütés', *késaság* 'ua', *késás* 'pártütő', *késál* 'viaskodik, vív', *késálás* 'vívódás', *késáلكodik* 'viaskodik', *késáلكodás* 'viaskodás'; az alapszó *késa*:

*causārium* < ősl \**caussāriom* > fu \**kowssērju* > \**kuw-sērju* > ug \**kusērj* > m \**kusārj*, \**kusáj* > (ragos-képzős alakokban) \**kusál* > *késál*, mint *trufál* > *tréfál*, \**kuván* > *kéván*, *kíván*; a *késál*, *késás* stb. alapján elvonva *késa*, innen *késaság*; *késa* szavunk jelentésváltozása: 'peres ügy' → 'peres fél ügye, párt, pártütés'; a *késál* jelentésváltozása: 'perel' → 'vív'; a perelés a bajvívás egy fajtája, de a középkorban bizonyos peres kérdések eldöntésének éppen a párviadal volt a törvényes eszköze.

##### 5. Lat *-ālis*, *-āle* ~ m *-ō*, *-e* stb.

Eredete szerint a latin *-ālis* képző nem más, mint az *ā*-töví névszók tőhangzójával megnagyobbított *-lis* képző: *pār*, régi \**pari* mellett *pari-lis*, *anima* mellett pedig *animā-lis*. A beszélők aztán az *animā-lis* szót *anim-ālis* gyanánt fogták fel, és az így elvont *-ālis* képző segítségével alkották aztán például az *annus*, *caput*, *hospes*, *manus* stb. alapján az *annālis*, *capitālis*, *hospitālis*, *manuālis* stb. mellékneveket (Comp 368—9). Erre a folyamatra a magyar nyelv vallomása szerint már az őslatin nyelvegység korában sor került.

Volt a latinban egy *-ā-ri-* képző is (*exemplar*, *laquear*, *pulvīnar*), ennek nyomát őrzi a megnyújtott *-ārius*, *-āria*,

*-ārium* (Comp 369). Ha az alapszó *l* hangot tartalmaz, az *-ālis* képző is *-āris* alakot ölt: *\*populālis*, *\*militālis*, *\*consulālis*, *\*familiālis* > *populāris*, *militāris*, *consulāris*, *familiāris* stb. (Buck 331). Ez az *l — l > l — r* elhasonulás a magyar-ági fejlődés rendjén olyankor is bekövetkezett, amikor a latinban nem kerülhetett rá sor, tudniillik alkalmi hangváltozások következtében:

*rādīcālis* (*pars plantae*) < ősl ua, nyj *\*rālīcālis* > *\*lālīcāris* > proto-fu *\*ljēlukēri* > fu *\*jēwkēri* > ug *\*jewkēr* > m *gyökér*, vogul *jēkwar* 'ua'; vö még finn *juuri* 'ua', mordvin *jur* 'ua'; az itáliai nyelvjárásokban a *-d-* > *-l-* változás éppen gyakori, előfordul a latinban is (*\*odet* > *olet*), de főleg a szabin kiejtés sajátosságának látszik (Comp 69); a gyökér megnevezésére a neolatin nyelvek is a latin *rādix* egy melléknévi származékának folytatását használják: *\*rādīcīna* (*pars plantae*) > fr *racine* 'gyökér', rom *rādācină* 'ua';

*animal* < ősl *\*anemāli*, nazális elhasonulással *\*alemāli*, a fent említett *l — l > l — r* változással *\*alemāri*, mind ezeknek az egymás mellett létező alakoknak a kontaminációjából *\*anemāri* > fu *\*enemēr*, *\*elemēr* > ug *\*enemēr*, nazális elhasonulással *\*enebēr* > m *ember*, finn megfelelője *Ilmar*, a levegő ég istene; az alapszó *anima*, kicsinyítő képzővel *animula* < ősl *\*anemula* > fu *\*elemile* > *\*elemele* > ug *\*elemel* > m *\*elmele* > *elme*, mint *estvel* > *este*, *körtvel* > *körte*, *\*eszvel* 'ésszel' > *eszve* > *össze*; a magyar-ági hangfejlődés egyik leggyakoribb jelensége a nazális elhasonulás, amelyre még a nyelvtörténeti korból is vannak példáink: *Venezza* > *Velence*, *Anton* > *Antal*, *lengyen* > *lengyel*, régi *Nemti*, *Nenti* 'Németi' > *Lenti*, *Nándorfejérvár* > *Lándorfejérvár*; sőt regresszív alakja is előfordul: *Lőrinc* > *Nőrinc*.

A latin *-āle*, *-al* őslatin előzménye *-āli*, melynek finn-ugor folytatása *-ēl*; a magyarban ez az *-l* hang csak kivételesen marad meg:

*manuāle* < ősl *\*manuvāli* (sarjadék v-vel!) > fu *\*mniwēl* > ug *\*niwel*, *\*niel* > m *nyél*; a jelentés-összefüggésre vö román *mînă* 'kéz' és *mîner* 'nyél', francia *main* 'kéz', *manette* 'fogantyú'; vö *meny*, *mancs*, *mankó* és *bankó*, *bilincs*, régi *boncs* 'rocska', *bocskor*;

*trabāle* < ősl *\*trabāli* > fu *\*trepēl* > ug *\*terepel* > m

\**terebely*, csak -s képzős alakban: *terebélyes*; *trabes* ~ \**tereb* > *dereb*, *trabis* < ősl \**trabos* > fu \**trobu* > ug \**to-rob* > m ua > *darab*, ikerítve *dirib-darab*, mint *girbe-gurba*, *fireg-forog*; *Belénesi* > *Blénesi*, *Gerezdes* > *Gréces*, *Barátka* > *Brátka* alapján elképzelhető \**Terebely* > *Trébely* hangváltozás (marosvásárhelyi határnév);

*tībiāle* 'salavári, botos, strimfli' < ősl \**tībiāli* > proto-fu \**szipjēli* > fu \**szippēl* > ug ua, nyj \**szipēl* > m \**szipel*, -s képzővel \**szipelūs* > *cipellős*, tkp 'száras', -ke képzővel *cipellőske*, analogikus *cipellőske*, ezekből elvonva *ci-pellő*; más irányú hangfejlődéssel: \**szipel* > \**szipel* > \**ci-pew* > *cipő*, alakváltozata *cipe*, kicsinyítőképzős származéka *cipők*, *cipőke*; régi magyar \**szipel* átvétele olasz *zoppello*, *zoppello* és klat *zipellus*, *zepellus*; a magyarban a legfontosabb ruhadarabok neve őslatin eredetű; az alapszó *tibia* ~ \**szip* > *síp*, nyilván hasonlással vagy, elhasonlással effélékben: *sípszó*, *sípos* stb., vö \**Szepesi-szék* > *Sepesi-szék*, \**Szegesvár* > *Segesvár*, vö magyar *sípos* > lengyel *szyposz*, *siposz*.

Mint *cipő* < ómagyar \**szipel* is mutatja, a latin -āle egyik magyar megfelelője -ő, esetleg -e; az -el > -ew > -ő változás minden valószínűség szerint már a magyar nyelv különletében s talán a honfoglalás után zajlott le, magától értetődően nem az egész nyelvterületen egyszerre. További példák:

\**brāchāle* < ősl \**brāchāli* > proto-fu \**brēkhēli* > fu \**berekhēl* > ug \**berekhel*, nyj \**berkhel* > m \**berhel* > *berhe*, mint *estvel* > *este*; a ma már elavult *berhe* jelentése: 'subligaculum succinctorium, perizoma; halbhosen, unterhosen'; az alapszó a kelta eredetűnek tartott *brāchae* 'gyapjas ruha, nadrág, harisnya', vö gör *brakai* 'gallus nadrág' és *brakos* 'drága női ruha'; *brāchae* < ősl \**brāchai* (labiális a hanggal!) > fu \**wrōkhaj* > ug \**rukhaj* > m *ruha*, melynek átvétele a szláv *rucho* és a román *rufă* 'ua'; vö lat \**brāchīna* > rom *brăcină* 'öv, szij'; a francia származékok: *brācas* > *braies* 'Hose' (elavult), \**brācāle* > ófrancia *braiel* 'ceinture de braies', melynek származéka *débraillé* 'rendetlen öltözékű'; az idetartozó germán szavak: angol *breech* 'Steiss', *breeches* 'Hosen', ennek egészen újkeletű átvétele a *briccsesz*, *briccsesz-nadrág*; német *Bruch* 'Hose', régi bajor nyelvjárási *brüech*, *pruech*,

ennek átvétele a magyar *\*peröh*, *\*pöröh* > *\*pörő*, ragozva *pöré-*, például *pörére vetkezve* 'alsónadrágra vetkezve', ebből elvonva a mai *pöre*, az *ö* megnyúlásával; ezt a német eredetű *pöre* szót Szily — s nyomában a SzSz — azonosítja eredeti *berhe* szavunkkal (Adal 432—3), de tévesen; ahogyan hasonlít a német *Bruch* és a magyar *pöre*. ugyanúgy hasonlít a régi bajor *hemede* és magyar *imeg* is, mégpedig azért, mivel közös eredetűek (*imeg* < *\*hemegy* < óslatin *camittia* > latin *camisia* ~ német *Hemd*);

*digitāle* < ósl *\*dicitāli* > fu *\*tikiszēl* > ug *\*tikhiszel*, *\*tikhszel*, nyj *\*tjikhszel* > m *\*tiszhel* > *\*tiszew* > *tüsző*, jésült alakváltozata *\*tyüsző* > *gyüsző* > *gyüszű*, ebből jétlenüléssel *dészű*; az oszmán-török *jüksük*, *jüsük* vagy ósrokon, vagy a magyar szó átvétele, mindenképpen szóvégi *-w* > *-g* > *-k* változással; ósrokon a francia *dé* 'ua'; a *tüsző* *gyüszű*alakú; az alapszó *digitus*, melynek kicsinyítő képzős alakja *digitulus* < ósl *\*dicitulos* > nyj *\*dicitlos* > fu *\*tikitju* > ug *\*tikity*, *\*tikics*, *\*tikidzs* > m *\*tikics* > *dikics*; a *kesztyű* második tagja talán a *digitus* megfelelője: *digitī* < ósl *\*dicitī* > fu *\*teketī*, *\*tekelī* > ug *\*tekhel* > m *\*tehel* > *\*tel* > *\*tew*, összetételben *\*kez-tew* 'kéz-ujjak' > *kesztyű*; az idetartozó germán szó a német *die Zehe* és *der Zeh* 'lábujj', angol *toe* 'ua'; a jelentést illetőleg vö francia *menotte* 'kacsó', többes számú *menottes* 'bilincs';

*pectorāle* (*membrum*) < ósl *\*pectorāli* (palatális *o!*) > fu *\*pektjörēl* > ug *\*petyörel*, *\*pedzsörel* > m *\*pegyörel* > *\*bögyörew* > *bögyörő* összetételben *angyalbögyörő*, a kisgyerek penisének tréfás neve; a szó eredeti jelentése '„az tehénnek tőlgyen az negy csőcsek“ közül az egyik'; az alapszó *pectus* ~ fu *\*pektju* > ug *\*pety*, *\*pecs*, *\*pedzs* > m 1. *\*pegy* > *begy* 'madármell', *p* — *gy* > *b* — *gy*, mint *pugviláris* > *bugviláris*, *piggyeszt* > *biggyeszt*; 2. *pecs*, *pöcs*. a férfi nemzőszerének ócsárló megnevezése, utalással a nemzötehetség hiányára; vö *pectus* > rom *piept* 'mell', francia *pis* 'tőgy, tehen tőgye';

*geniāle* < ósl *\*geniāli* > fu *\*kenjēl* > ug *\*kinyel* > m ugyanaz > *\*kinyem*, *\*künyaw* > *könnyű*; az alapszó *genius* ~ fu *\*kenju* > ug *\*keny*, *\*kej* > m *kény*, *kéj*, ezekből *kényes*, *kényeztet*; *genuinē* < ósl *\*genuveinē* (sarja-

dék *v* hanggal) > fu \**kenwēnē*, nazális elhasonulással \**kenwēlē* > ug \**kewēli* > m *kevény*, *kevényen*;

\**arteriāle* (*bracchium fluminis*) < ösl \**arteriāli* > nyj \**artriāli* > proto-fu \**ertriēli*, \**erriēli* > fu \**erriēl* > ug \**erjel*, nyj \**ergyel* > m ua > *ergye* > *erge*, egyrészt, mint *estvel* > *este*, másrészt mint \**kirjot* > \**kérgyot* > *kérgöt*, ebből *kéreg* ~ *corium*; gy > g változás a magyarban nagyon gyakori: \**jarat*, \**gyarat* 'jázat' > *garat*, *glandia* (tsz) ~ \**gyenygy* > *genny*, \**igyügyő* 'együgyü' > \**gyügyő* > *gügye*, a *gyenge* alakváltozata *genge*, a *Somogy* alakváltozata *Sümeg*, az *egyenes* alakváltozata *igenyes*, *pendet* ~ \**fity* > \**figy* > *függ* stb.;

*pluviālis* (*nimbus*, *nūbes*) < ösl \**poluviālis*, \**peluviālis* > nyj \**peluiālis* > fu \**pelijēl* > ug ua > m \**felihel* > *felhew* > *felhő*; -j- > -h-, mint *fejér* > *fehér*, \**csiján* > *csihán* (nyj) stb.; az alapszó *pluvia* < ösl \**poluvia*, \**peluvia* > fu \**peliwje* > ug \**pelegy* > m \**feleg* > *felleg*, az *l* nyelvünkben rendkívül gyakori megkettőződésével, vö \**elen* > *ellen*, *pelengér* > *pellengér*, \**szálok* > *szállók*, \**álam* > *állam*, \**ilik* > *illik*, \**szülik* > *züllik* stb.; *pluvia* > fr *pluie* 'eső', rom *ploaie* 'ua'; *pluit* < ösl \**poluit* > m *foly*;

\**putridāle* < ösl \**putridāli* > fu \**pirritēl* > ug \**pirtel* > m \**fertel* > *fertew* > *fertő*; vö \**putridālia* (tsz) > rom \**putredaie*, analogikus tsz-i \**putredaiuri*, ennek alapján analogikus egyes számi \**putredai* > *putregai* 'rothadomány; (erkölcsi) mocsár, fertő'; \**putridābit* ~ *ferteng*, hangátvetéssel *fetreng*, \**putridāminis* ~ *fertelem*; az alapszó *putreo* 'rothadt vagyok', *putrendo* ~ *feredik*, *fürdik*, *füröszt*;

\**occāle* (*ferrum*) < ösl \**occāli*, nyj \**eccāli* > fu \**ekkēl* > ug \**ekēl* > m ua > *ekew* > *eke*; az alapszó *occa* 'eke, borona' és *occo* 'szánt, boronál', vö *occando* ~ \**okad* > *okád*, tkp 'földet hány', majd 'hány, okád'; a 'szántás' és az 'okádás' rokon fogalmak: lat \**ēvomito* ~ m *szánt-ok*; az idetartozó török szavak ősrokonok;

\**pastiōnālis* (*tribus*) < ösl \**pasctiōnālis* > nyj \**pastiūnālis* > fu \**pestjīnēl* > ug \**pescsinel*, \**pescsenel* > m ua > \**pescsenew* > *bessenyeü* > *besenyő*, helynévként *Besenyő*, ebből *Besenyei*; a m szó eredeti jelentése 'legelői, legeltető, nomád', vö német *der Petschenege*, román *pecenegi* 'besenyők' stb., mindezek a honfoglalás előtti ma-

gyar \**pecsenew* alakra mennek vissza; foglalkozásnévből népnév, mint a *székely* esetében is, tehát nem kell minden *Besenyő* községnévben idegen etnikumot keresni, mint ahogyan a *Székely* elemet tartalmazó községnevekben sem kell mindenáron székely etnikumot keresni;

\**annāle* (*dōnum*, *tribūtum*) ~ régi *eneu* 'adónem'; vö *anni* ~ év;

\**cōtāriālis* (*petra*) ~ *köszörű(-kő)*.

Valószínűleg többes számú alakokból kell kiindulnunk a következő esetekben:

\**viduālia* < ősl \**viduvālia* > fu \**witüwēlje* > ug \**wütüwēlj*, nyj \**wütüwēlgy* > m \**wüdzüwegy*, \**üdzüwegy* > özvegy, tkp 'özvegyi állapot', innen 'özvegy személy', vö az *őr*, *székely*, *feleség*, *asszonyság* stb. jelentésváltozásával; latin *-ālia* > rom *-aie*, gyűjtőnév-képző, vö \**minutālia* > vulg lat *menutālia*, keleti \**menuntālia* > rom *māruntaie* 'belek, has belső részei', vö magyar *aprólék*; \**intrālia* > fr *entraille*, csak többes számban: *entrailles* 'belek, belső részek'; az alapszó *vidua* < ősl \**viduva* > fu \**witüwe* > ug \**witiw*, \**wütüw* > m \**wüdzüw*, \**üdzüw* > \**özü*, \**özw-* > *öz*, tkp 'öz-suta', azaz 'üres, szarvatlan'; *viduum* < ősl \**viduom* > fu \**wituwu* > ug \**wituw*, \**wutuw* > m ua, \**utuw* > \**otu*, \**otvot*, \**otvos* > *odvat*, *odvas*, és ezek alapján *odu*; ősrokon a fr *veuf*, *veuve* 'özvegy', rom *văduv*, *văduvă* 'ua', vö még a német *Witwe*, nyelvjárási *Witib* 'özvegyasszony';

*temporālia* (*decora*) < ősl ua > nyj \**temporālia* > fu \**szomprēlje* > ug \**szomprelj*, \**szoprelj*, nyj \**szomprelgy*, \**szoprelgy* > m \**szobragy* \**szopragy* > \**szoprag* > *caprag*, *caffrag*, *cafrang*, *csaprang*, *csábrág*, *csábrák* stb., tkp 'halánték-dísz', majd 'mindenféle cafrang'; a magyarból török *csaprag*, francia *chabraque* 'cafrang, cafra nőszemély', német *Schabracke* 'cafrang'; a német *Schabrack* visszavétele \**sabrák* > \**sobrák* > \**zsobrák* > *zsebrák*, innen lengyel *zebrak* 'koldus' és a többi szláv szó; német *sch-* > magyar *zs-*, mint *Schindel* > *zszindely*, *Schimpf* > *zsimb*, *zszémb* stb.

Mélyhangú szavakban az őslatin *-āli* hangfejlődése: fu *-ēl* > ug ua > m *-el* > 1. *-él* > *-ól* > *-ol*, 2. *-él* > *-eu* > *-ju*, 3. *-al* > *-a*:

\**jānuālis* (*pālus*) < ősl \**djānuvālis* > fu \**tjōnwēl* > ug

\**tyombēl*, \**dzsombēl*, nyj \**tyommēl*, \**dzsommēl* > m \**gyammēl* > \**gyámól* > *gyámol*, ragos-képzős alakokban *gyámola*, *gyámolít*, *gyámoltalan*; a ragtalan alak nyelv-járási alakváltozata: ug \**dzsombēl* > (jétlenüléssel) m \**dzambēl*, \**dzabbēl* > *zábé* (Szf) 'kapugyámol';

*umerāle* < ősl \**umerāli*, nyj \**umorāli* > fu \**morēl* > ug *moret* > m ua > \**morew* > \**mariu*, \**marju*, birtokos személyragos alakban *marja*, innen elvonva *mar*, *marj* 'ló-váll, a birtokjelzős *ló marja* szerkezetből, mint ahogy a *pata* is a *ló pata* szerkezetből való elvonás, a *kapta* is *ló-kapta*; az alapszó *umerus*, melynek *-lo* kicsinyítő képzős származéka \**umerulus* < ősl \**umerulos*, nyj \**umorulos*, \**umorlos* > fu \**morlu* > ug \**morl* > m \**marl* > 1. *már*, 2. *mál* 'Brust, Wamme'; \**umeruli* ~ *mell*, tkp 'a két váll, együtt';

*cubital* 'coussin, oreiller' < ősl \**cubutāli* > fu \**kuwtēl* > ug \**kutēl* > m ua > \**kotew* > \**kotiu* > \**kottyū*, \**kontyū*, birtokos személyranggal *kontya*, innen elvonva *konty* 'hajdís', tkp a férjével elhálni készülő asszony fejére alkalmazott 'kispárna', mintegy 'elháló párna, nász-párna': a hajadon leány hajadon fejjel, azaz hajadon-főtt járt, a menyecske pedig kontyosan, azaz \**kotyön-fétt* > *kótyön-fitty*; a szó jelentésváltozását az a körülmény magyarázza, hogy a régi asszonyok „cziframódra magokat kontyozzák“ vala, innen könnyen érthető a *kótyönfitty* pejoratív használata: gézengúz az ura (azaz \**kézen-guzs*), kottyönfitty a szolgája 'kötoznivaló úr, hivalkodó szolga'; fő szavunk *-t* képzős határozói származéka még ebben az elhomályosult összetételben: \**buk-fétt* 'buk-főtt' > *bukfenc*, *bakfitty*, vö *kente-fente* > *kencefence*, *-l* igeképzővel *kentyefityél* stb.;

*terminālis* (*penna*) < ősl \**termonālis* > nyj \**tormonālis*, \**tormnālis* > fu \**szormnyēl* > ug ua > m \**szornyel* > \**szarnyew* > \**szarnyiu* > \**szárnyu*, ragos-képzős alakokban *szárnya*, *szárnyas*, *szárnyal* stb., ezekből elvonva *szárny*; a m szó jelentésváltozása 'szárnyvégi (toll), evező (toll)' → 'szárny'; egyeztethető a virtuális latin \**termināx*, \**terminācis* névszóval is; az alapszó *termo* ~ *szarm* (r), vö rom *řarm* '(tenger)part, partvidék'.

A magyar *-a* végű szavak egy részének korábbi alakja *-é* végű volt: *haza*, *oda*, *tova* < \**hazé*, \**odé*, \**tové*, vö *odébb*,



*tovább.* Talán hasonló hangváltozással kell magyaráznunk következő szavaink hangalakját:

*hospitālis* < ősl *\*chospotālis* (ie *\*ghost-potālis*) > fu *\*khoszptēl* > ug ua > m *\*kozbdél* > *\*kazdé*, ragos-képzős alakokban *\*kazdēmot*, *\*kazdējāt* > *kazdāmat*, *kazdājāt*, ezekből elvonva *kazda* > *gazda*; a szókezdő *k-* bizonyára már a 14. században zöngésült, de a régies *kazda* alakkal még a 16. század első évtizedeiben is találkozunk; a magyarból — mindenestre a *kazda* > *gazda* változás bekövetkezte után — román *gazdă* 'házigazda; szállásadó; szállás'; *hospitālem* > fr *hôtel* 'fogadó, hotel; palota'; az alapszó *hospes*, *hospitis* < ősl *\*chosptos* > fu *\*khoszptu* > ug *\*khoszpt* > m *koszt* 'ellátás', vö *hospes* > rom *oaspe* 'vendég', *hospitem* > rom *oaspete* 'vendég', fr *hôte* 'vendéglátó gazda; fogadós; vendég'; lengyel *gospoda* 'Gasthaus', óorosz *gospoda* 'szállás' *hospitium* < ősl *\*chostpotiom* > nyj *\*chostptiom* > fu *\*khostiu*, *\*khostī* > ug *\*khosti* > m *kóst* 'ellátás', ma 'takarmány', vö *hospitium* > rom *ospăt* 'lakoma, násztrakoma'; a régi magyar *\*kost* szónak is volt 'násztrakoma, nász' jelentése, és ehhez a jelentéshez fűződik *\*kost-hím* > *\*kos-hím* 'nászoló hím' összetétel, melyből való elvonás *kos*, tkp 'nőző berbécs', valamint *\*kost-bor-fű*, tkp az a fű, amelynek főzetét a lakodalmi borba keverték, innen való elvonás a *kosbor*, *kozsbor*; a *hospes* elhomályosult összetétel, melynek első tagja *hostis* < ősl *\*chostos* > fu *\*khosztu* > ug *\*khoszt* > m *\*kozdz*, *\*kozdz* > goz > gaz, tkp 'jövevény (ember, növény stb.)';

*arvāle* (*hordeum*) < ősl *\*aruvāli*, nyj *\*orubāli* > fu *\*orpēl* > ug ua > m *\*orpél* > *\*arpé* > *árpa*, tkp 'vetési (árpa)', szemben a magától nőtt vad árpával; tulajdonnévként *Árpád*;

*capitālis* (*hasta*) < ősl *\*caputālis*, nyj *\*coputālis* > proto-fu *\*koputēl*, *\*kopulēl* > fu *\*koplēl* > ug *\*kopljel* > m *\*koplyél* > *\*koplyé* > *koplya*, főként ebben: *kopjafa*; a szláv *kopje* a régi magyar *\*kopjé* átvétele; a m szó jelentésváltozását az magyarázza, hogy régentén a levágott jelesebb bajnokok fejét az ellenség megriasztása céljából kopja hegyére tűzték; a székelyek a fejfát nevezik kopjafának; vö *capitālem* > fr *cheptel* 'állatállomány';

*collāre* < ősl *\*coldāli*, nyj *\*clodāli* > fu *\*kolotēl* > ug

ua > m \*kolodžél > \*kolodé > kaloda, tkp 'nyakravaló, (fa)nyakravaló', ősrókona a fr *collier* 'nyaklánc; nyakörv (kutyáé)', ebből német *Koller*, melynek a régi németben volt *goller* változata is, és ennek átvétele a magyar *gallér*; a *kaloda* jelentésváltozása: 'Halsfessel; → 'Fessel'; a csak 'pedica lignea' jelentésű szláv *klada*, *kloda* szavak a magyarból vannak átvéve; talán *collum* < ősl \*coldom > m hát, hegyhát;

*genitāle* (*jus*) < ősl \*gonutāli > fu \*kontēl > ug ua > m \*kontél > \*kanté > kanta, ebben: *kanta-ír* 'pharmacum', eredetileg talán magtalanság ellen használt orvosság;

*vīneālis* < ősl \*voineiālis > proto-fu \*wojnijēl > fu \*wojnĵēl, \*wijnyēl (mélyhangú i!) > ug ua > m \*winygyél > \*windé > \*winda, *inda*; a m szó \*vīneārius-szal is magyarázható.

Szintén *-lis* képzősök:

*pedūlis* 'amiben ember lábát takarja, kapca', tárgyesebben *pedūlem* < ősl \*podūlim, nyj \*polūlim, \*plūlim > fu \*wlūlim, \*wlūlm > ug \*lulm > m \*lulv > \*lolv > *loll*, *lól* 'disznóláb';

*gentīlis* < ősl \*genteilis > fu \*kentēl > ug ua > m \*kendely > *kende*, közbenső alakváltozatokkal, melyek még magyarázatra várnak; a *kende* a nemzetségi perekben ítékezett, vö *violābilis* ~ *gyarló*, *Gyalu*, a *gyalu* a bűnperekben ítékezett.

## 6. Kicsinyítő képzők

A latin nyelv legjellegzetesebb kicsinyítő képzői:

a) *-ulus*, *-ula*, *-ulum*; vö *pullus*, *pullulus*; *jugum*, *jugulum* és *jugulus*; *lingua*, *lingula*;

b) *-ellus*, *-ella*, *-ellum*; *novus*, *novellus*; *castrum*, *castellum*; *opera*, *opella*; *catulus*, *catellus*; *vitulus*, *vitellus*; *vitula*, \**vitella*;

c) *-culus*, *-cula*, *-culum*; *mus*, *musculus*; *homo*, *homunculus*; *manus*, *manicula*; *genu*, *geniculum*;

d) *-cellus*, *-cella*, *-cellum*, a vulgáris latinban; *mons*, \**monticellus*, vö fr *monceau* 'halom, rakás', rom *muncel* 'domb'.

A román a latin *-ulus* és *-culus* képzőnek számos nyomát őrzi, de eleven képzőként csak *-ellus* és *-cellus* maradt fenn, persze más, itt nem említett kicsinyítő képzők-

kel együtt. Fontos megjegyeznünk, hogy ugyanannak a latin képzőnek többféle román folytatása lehet. Így például *lingula* > *lingură* 'kanál', de már *ungula* > \**ungla* > \**ungl'ă* > *unghie* 'köröm, (marha)csülök, (ló)pata'; hasonlóképpen *masculus* > *mascur* 'ártány', de *musculus* > \**musclu* > *moșchi* 'izom'. Latin *-culus* és *-culum* román folytatása általában *-chi*, például *cauliculus* > *curechi* (Moldva) 'káposzta', de már nazális szomszédságában *-nchi*, például *geniculum* > vulg lat \**genuclu* > román *genunchi* 'térd'; ugyanígy vulg lat \**manuclu(m)* > *mănunchi* 'nyaláb; kötés; marok; markolat; nyél'.

a) A latin *-ula* képzős szavak magyar megfelelői: *picula* ~ fu \**pekile* > \**pekele* > ug \**pekel* > m *fekély*; az őslatinban a nőnemű \**picula* mellett, melyet többes számú alakként fogtak fel, keletkezett egy nyelvjárási \**piculom* is (vö *opus* mellett *opella*, *manus* mellett vulgáris latin \**manuclum*), melynek magyar-ági fejlődése: ősl \**piculom* > fu \**pikulu* (veláris *il*) > ug \**pikul* > m ua > \**pukul* > *pokol*, összetételben *bélpokol* 'bőrpokol', *pokolvar*, *pokolsár*, *pokolfene*, képzővel *poklos*, szerkezetben a megellett tehén *pokla*; 'invernum' és 'pix' jelentésben átment a szlávba; ősrókona *fekély* szavunknak román *păcură* 'kőolaj; kocsikenőcs', melynek átvétele magyar *pakura*; a magyarban a szó családja gazdagon képviselve van: az alapszó *pix* 'szurok', melynek származéka *pīnus*, *pīnea* ~ *fenyő*, alakváltozata *fene*, tkp 'szurok, bőrszurok, bőrbetegség, franc'; a *pix* igei származéka *pico* 'megszurkoz', melyből alkották az *-ito* képzős \**picito* igét (mint *domo*, *dubo* mellett *domito*, *dubito*), ennek magyar-ági hangfejlődése: ősl \**picitat* > fu \**pekete* > ug \**peket* > m \**feket*, csak *-ő* képzős igenévi származékában: *fekete*, régen *feketew*, családnévként *Feketü*, vö *fekete fenyő* és *fekete fene*, valamint német *Fichte* 'fenyő'; *picis* alapján a magyarban \**fik* alakú szót várnánk, talán ennek alakváltozata \**fik-fene* > *fity-fene*, vö *bik-fa* > *bit-fa*;

*specula* ~ fu \**szwekile* > \**szwekele* > ug \**szwikel*, \**szwikil* > m \**szikül* > *székely*, a magyarból klat *Siculus*, román *secui*; a m szó jelentésváltozása: 'ország' → 'őrálló, őrködő, őr' → 'határőr' → 'székely', foglalkozásnévből népnév;

*pendula* ~ fu \**pentile* > ug \**pentil*, \**pentel* > m *fedél*, vogul *päntil* 'ua'; az alapszó *pendit* ~ fu \**penti* > ug \**pent* > m *fed*, tkp 'vmit vmi fölé fed', innen 'vmit vmire ráfed', majd 'vmit vmivel befed'; vö még *pendet* ~ fu \**pente*, \**pete* > \**pite* > ug \**pit* > m \**fity* > \**figy* > \**fig* > *függ*; *pensum* ~ régi magyar *fez* (HB); *pensat* ~ *fűz*; *pensitat* ~ *fizet*;

*torcula* (*liquor*) ~ fu \**törküle* > ug \**törkül* > m *törköly*; az alapszó *torquet* ~ *tűr*, \**tyűr* > *gyűr*; *intorquet* ~ *tér*; *intorta* ~ *térd*; vö rom *toarce* 'fon', *intoarce* 'megtérít, visszatérít';

\**acula* ~ fu \**ekhile* > \**ekhele* > ug \**ekhel* > m \**ehel* > él; az őslatin kori \**acula* származéka a latin *aculeus* 'fulánk; éles beszéd'; az alapszó *acus* > rom *ac* 'tű', rokona az *acies* ~ *ék*, mint *species* ~ *szék*, -*ség*, valamint *glacies* ~ *jég*, *facies* ~ *tügy*; az *acus* származéka *acuo* 'élez', ezé *acūmen* 'hegy, él', *exacuo* 'élesít' mellett lehetséges *exacūmen* < ősl \**exacūmo* > fu \**kszokūmu* > ug \**szokum*, \**szikum* > m ua > \**szigom* > *szigony*, mint *Ábrahám* > *Ábrány* stb.

Más esetekben a hangfejlődés ez: ősl *-ula* > fu *-ile* > *-ele* > ug *-el* > m *-el* > *-e*, mint *estvel* > *este*, *körtvel* > *körte*, \**eszvel* > *össze*, sőt *bele* > *bel* > *be* is:

*pennula* ~ fu \**penyile* > \**pejele* > ug \**pejel* > m ua > *pehel* > *pehely*, összetételek első tagjaként *pihe*, pl \**pehel-párna* > *pihe-párna*; az alapszó *penna* ~ fu \**penye* > \**pije* > ug \**pij* > m ua > *pih*, természetesen ragosképzős alakokból elvonva; *penna* > rom *penā* 'toll'.

*pūpula* ~ fu \**pīpile* > \**pīpele* > ug \**pipel* > m ua > *pipe*; finnugor alapnyelvi nyelvjárási változata \**ptīpile* > \**ptyīpele* > ug \**tyipel*, \**csipel* > m \**csibel* > *csibe*; az alapszó *pūpus* és *pūpa* ~ fu \**ptīpe* > ug \**tyip*, \**csip* > m \**csep*, csak *-ke* képzős származékban: *csepke* 'kislány; kisfiú' (r); *csepp* szavunk nem tartozik ide;

\**turmula* ~ fu \**türmile*, \**tjürmile* > \**tyürmele* > ug \**tyürmel*, \**csürmel* > m \**csürwel* > *csürhe*, tkp 'kis turma'; az alapszó *turma* > rom *turmă* 'nyáj; csorda; csürhe'; *-rm-* > *-rw-* > *-rh-* változásra vö \**armum* < ősl \**armom* > fu \**ormu* > \**irmu* (mélyhangú i!) > ug \**irm* > m \**irw* > *irh*, birtokos személyraggal *irha*, mint *boka*, *pata*, *zúza*, *kapta*, *gége*, *vese* stb.; a régi magyar *irh* jelentésválto-

zása: 'börpaizs' → 'kikészített bőr', ennek átvétele ófel-német *irah* (amely Kniezsa szerint a latin *hircus* 'Bock' átvétele volna!); a régi magyar bőripar Európa-szerte hí-res volt, „a 14. század végén egy angol számadáskönyv említi a kivitt magyar bőrt, szíjgyártmányokat“, és „a 16. században a francia tímárok erősen érdeklődnek a ma-gyar bőrkészítés módjai iránt“, Bécsből pedig „tímárle-gények Budára, Kassára járnak rendszeresen a szakma kitanulására“ (Szücs 79, 77), vö francia *hongroyer* 'travail-ler à la façon des cuirs „dits de Hongrie“', melynek szár-mazékai *hongroyeur*, *hongroirie* és *hongroyage*; az *irha*, *ircha* stb. alakú szláv szavak az *irh* birtokos személyragos *irha* alakjából való fiatalabb átvételek; az irhatímár né-met neve *Ircher*; *cremando* ~ fu *\*kormontu* > ug *\*kor-mont* > m *\*korwod* > *korhad*; *cremāmentum* ~ *korhány*, *Korhány*;

*togula* < ösl ua, nyj *\*tegula* > fu *\*szekile* > *\*szekel* > ug *\*szekel* > m ua > *\*szeke* > *zeke*, ebből román *zeghe* 'ua'; az alapszó *toga* < ösl ua > fu *\*toko* > ug *\*oku*, *\*tok* > m ua > *\*tak* > *ták*, tkp '(bőr)fedél', innen *tákol*; *tegu-mentum* ~ *szokmány*; *\*contegumentum* ~ *kacagány*; *\*contectio* < ösl ua > nyj *\*contoctio* > fu *\*kontoktju* > ug *\*kontoccs*, *\*kontoscs* > m *\*kontos* > *köntös*, mint *zomok* > *zömök*, *csorog* > *csörög*, *csereg*; *\*kopcsos* 'kapcsos' > *köpcös* (elhasználással!), *gomboc* > *gömböc*, *torsok* > *tör-sök*, *törzsök*; *\*topor* > *\*töpör*, *teper*, de *töpörödik* (vö *ti-por*); *\*szopog* > *\*szöpög*, *szepeg* (vö *szipog*); a magyar *\*kontos* átvétele bulg *kontos* 'veste courte et large', és török *kontos* 'Art Kleid';

*muscula* < ösl ua, nyj *\*muxula* > fu *\*miksile* > *\*miksele* > ug *\*miksel*, nyj *\*mikhel* > m *\*mihel*, *\*méhel* > *méhe*; az alapszó *musca* ~ *méh*, vö *musca* > rom *muscă* 'légy; méh';

*mensula* ~ fu *\*mensile* > *\*mensele* > ug *\*messel* > m *\*mesel* > *mese*; a m szó jelentésváltozása: 'mérték, mérő asztal' → 'számbavétel, megolvasás' → 'mese'; vö német *Zahl* 'szám' ~ angol *tale* 'mese', lat *computāre* 'megszá-mol, megolvas' > fr 1. *compter* 'megszámlál', 2. *conter* 'elmesél', innen *conte* 'mese';

*mammula*, *māmula* ~ fu *\*vēmile* > *\*wēmele* > ug *\*wemel*, *\*emel* > m ua > *eme*; lat *mām-* ~ m *em-*, mint

*memini* ~ *eml-ít* esetében is, vö még *memento* < ósl \**memonto* > nyj \**momonto* > uf \**womontu* > ug \**wimont* > m \**wimod* > *vimad* (HB) > *imád*;

*animula* < ósl \**anemula*, nyj \**alemula* > fu \**elemile* > \**elemele* > ug \**elmele* > m ua > *elme*, vö *animal* ~ *ember*, l. feljebb;

\**tubula* 'tubulus' ~ fu \**tiwile*, \**tjüwile* > \**tjiwele* > ug \**tyiwel*, \**csiwel* > m \**csivel*, \**csével* > *cséve*; az alapszó *tuba* ('tubus' jelentésben!) ~ *csév*, *cső*; *tubus* ~ fu \**tubu* > ug \**tub* > m ua > \**tob* > *dob*; a *dob* is *cső*, melynek két nyílása bőrrel van bevonva.

*bestiola* < ósl \**bestiula* > fu \**bestyile* > \**bestyele* > ug \**becsel* > m \**bessel* > *bese* (r) 'ragadozó madár'; az alapszó *bestia*, ennek átvétele régi *bestye* szavunk.

Az ugor alapnyelvi *-el* magyar folytatása *-el-* > *-ew* > *-ő* is lehet:

*scapula* 'váll-lapocka' ~ fu \**skjepile* > \**styepele* > ug \**scsepel*, \**scsipel* > m \**csipel* > *csipew* > *csipő*; a jelentésváltozás négylábú állatokra vonatkoztatva következett be, vö *genicula* ~ *könyök*;

*sellula* ~ fu \**sellile* > \**sellele* > ug \**sellel*, \**sillel* > m \**hillel* > *illew* > *üllő*; az alapszó *sella*, s ezé *sēdes*, *sēdis* < ósl \**sēdos*, nyj \**sādos* > fu \**sātu* > ug \**sāt* > m \**hāty* > *ágy*;

*vetula* ~ fu \**wetile* > \**wetele* > ug \**wetel*, \**witel* > m \**widzel*, \**wüdzel* > \**üdeu*, \**idew* > *üdő*, *idő*, mint *ézes* (*édzes*) > *édes*; a *vetula* a 'régí' jelentésű *vetus* kicsinyítő képzős alakja, és e *vetus* óslatin kori jelentése 'kor, idő', amint ezt a görög *etos* 'esztendő, év' alapján biztosan kikövetkeztethetjük, a *vetula* eredeti jelentése tehát 'időcske, esztendőcske', vagyis éppen 'idő';

*fasciola* < ósl \**phasciula* > fu \**beskjile* > \**bestyele* > ug \**bescsel*, \**biscsel* > m \**böcset* > \**böcsew* > *bőcső*, *bölcső*, „az újabb *bölcső* (< *bőcső*) alak *l*-je járulékhangzó“ (HTJ 24); a különböző török nyelvekből való *besik*, *bisik*, *bisek* szavak a latin és magyar szó ősrokonai, szóvégi *-k* hangjuk *-l* > *-w* > *-g* > *-k* változás eredménye, mint például *digitāle* ~ *gyűsző* ~ *jüksük*, *jüsük* esetében is; *l* > *w* > *gh* változást a vogulban is kimutathatunk: *vitella* ~ fu \**wiszēwe* > ug \**wiszew* > vogul *wýsygh*, magyar *üsző*.

A klasszikus *calceus* helyett a vulgáris latinban *\*calcea* járta, vö olasz *calza* 'harisnya', és ez, mint a magyar *kégy*, *kölgy* bizonyítja, őslatin előzményre megy vissza. A *\*calcea* mellett természetesen *\*calceola* volt a kicsinyítő képzős alak. Ennek magyar megfelelője:

*\*calceola* < ősl *\*calciula* > proto-fu *\*kelkijile* > fu *\*kelkjile* > *\*keltyele* > ug *\*keltyel*, *\*kencsel*, *\*kendzsel* > m *kengyel*; a *kengyel* szavunkkal már eddig is kapcsolatba hozott vogul *kēnys*, osztyák *kencs* 'bőrharisnya', 'bőrcipő' a magyar *kégy*, *kölgy*, olasz *calza* 'harisnya' megfelelője, tehát a kicsinyítő képzős *kengyel* alapszava.

Néhány esetben a magyar szavak őslatin többes számú alakot folytatnak:

*stipulae* < ősl *\*stipulai* > fu *\*stepilej*, *\*styepilej* > ug *\*scseplej* > m *\*cseplé* > *cseplye* 'grämen, Gras, Grashalm'; *cseplyes*, *cseplyesz*, *csepes*, *csepesz* a latin *stipulatio* és *stipulātor* megfelelői, a *cseplyesz* talán elhasonulással *cseplyes*-ből, mint *csése* > *csésze*, török *csaus* > *\*cseüs* > *csósz* stb.;

*scālae* < ősl *\*scālai* > fu *\*skjēlej* > ug *\*scselej* > m *\*cselé* > *cselye*, *cselle* > *csilye*, *csille*, összetételekben *csillye-szekér*, *csillye-hajó*, *csillye-malom*; vö *scāla* > rom *scarā* 'létra; lépcső; hágcsó; (tsz) kengyel; lépték, mérték; fokbeosztás, fokozat, nagyságrend'; a *csille* a régi nyelvben mérték-szó volt: 1559: Negven chellye zenat, 1529: Ligna septem czellye; csillének hívták azt az alkalmatosságot is, amelyre egy csille széna fért: Tenentur portare ad castrum fenum cum uno chelle (1519), ebben az értelemben a *csille* nyilván elvonás a *csille-szekér* 'csekély terhű szekér' összetételből, és szemben áll a mázsa-szekérrel, melyet rövidden szintén *mázsának* neveztek: De curru magno wlgariter masa vocato. De curribus levioribus Chelle vocatis (1285/1358); ugyancsak az OklSz adata: „bejött Nagy János egy csillye töremorával a csapó utczai kapun“ (1751); végül Calepinus a latin *ratis* 'tutaj' szót így értelmezi: boronából rótt hajó, csillye-hajó; ezek szerint a magyar *csillye*, *csille* jelentésváltozása: 'létra' → 'létraforma szállító alkalmatosság, melynek egyik végét tengelyre erősítették, másik végét fogta maga a szállító személy' → 'szénamérték'; a *csille-hajó* tkp *lét-ra-hajó*; *\*scālābit* ~ *cselleng*, a csapat felsorakozásának

egy sajátos formája, vö fr *échelon* 'létrafok', *échelonner* '(csapatokat) lépcsőzetesen elhelyez'.

A *-la* képző *l* hangja az őslatin nyelvállapottól a magyarig tartó fejlődés valamely szakaszán érintkezésbe kerülhet az alapszó tövégi mássalhangzójával, és ez a körülmény természetesen sajátos hangtani helyzetet teremt. A latin *opella* őslatin előzménye *\*operla* vagy *\*operula*, még korábbi *\*oporula*. A román-ági fejlődés rendjén előfordul ugyan *picula* > *păcură* 'kőolaj', *masculus* > *mascur* 'ár-tány', *singulus* > *singur* 'magában való, egyetlen' is, de gyakoribb eset az érintkezés, amelynek eredményeként sajátos hangváltozásokra kerülhet sor: *vetulus* > *vechi* 'rég, ó, ócska', *ungula* > *unghie* 'köröm', sőt *cingula* > *\*cingla* > *\*clinga* > *chingă* 'heveder; tüsző', *coāgulum* > *\*caglu* > *\*clagu* > *cheag* 'oltó; oltógyomor; alvadék'. Hasonló jelenségekre a magyar-ági fejlődés is nyújt példát: ősl *\*chartulārios* > nyj *\*cartlārios* > *\*clartārios*, *\*clortārios* > fu *\*kjortērju* > ug *\*tyortērj*, *\*dzsortērj* > m *\*gyortārj*, *\*gyortāj* > *\*gyorta*, ragozva *\*gyortát* > *gyertyát*, innen elvonva *gyertya*.

Egyéb példák:

*opella* < ősl *\*operla* > fu *\*perle* > ug *\*perl*, *\*per*; *\*pörl*, *\*pör* > m *per*, *pör* igei származéka *perleni*, *ezé perlekedik*; a 'dolog, ügy' és 'per, peres ügy' rokon fogalmak, vö *causa* 'peres ügy' > fr *chose* 'dolog, ügy; izé';

*cingula* 'öv' < ősl *\*cigula* > nyj *\*cigla* > fu *\*kikje* > ug *\*khity* > m *higy* (r) 'inauris'; a m szó jelentésváltozása: 'öv' → 'öv alakú tárgy, abroncs, karika' → 'fülbevaló karika'; ősrókona a francia *sangle* 'heveder, szíj', román *chingă* 'heveder; tüsző'; a jelentések rokonságára vö fr *cerceau* 'karika, abroncs' ~ rom *cercel* 'fülbevaló', továbbá magyar *tüsző* és *gyűsző*, *gyűszű*;

*vāginula* < ősl *\*vāceinula* > nyj *\*vāceinla* > fu *\*wēkēle* > ug *\*wekhel*, *\*wikhel* > m *\*vihel*, hangátvetéssel *\*hivel* > *\*hüvely*; hasonló hangátvetés: *pollicis* < ősl *\*pollicos*, nyj *\*pullicos* > proto-fu *\*pileku* > fu *\*piweku* > ug *\*piwek* > m *\*fívek*, *\*fíhek* > *\*hífek*, *hívek* > *hüvelyk* (r) > *hüvelyk*, nyilván népetimológiával, a *hüvely* kicsinyítő képzős *hüvelyk* származékának hatására;

*ungula* < *\*ongula* < ősl *\*nogula* > nyj *\*nogla* > proto-fu *\*noklo* > fu *\*noglo* > ug *\*noll*, nyj *\*nyol* > m *nyíl*; a



m szó jelentésváltozása: 'lőköröm' → 'vasköröm, szeg' → 'nyílvas, nyílszeg' → 'nyíl'; ősrokon a német *Nagel* 'köröm; szeg', Ausztriában 'Obsthaufen' is; kicsinyítő képzős alakja *Nelke* 'szegfű', vö fr *clou de girofle* 'szegfűszeg';

*suilla* < ősl \**su(v)einula* > fu \**swēle* > ug \**swel*, \**swil* > m *sül*, mondatfonetikai környezetben *szül*, vö finn *siili* 'ua'; *suīna* (gens) ~ *sün* ~ *Schwein* 'disznó'; *sūcula* ~ *szőcs*, *szőgy*;

*lingula* < ősl \**dungvula*, \**dungula* > nyj \**dungla* > fu \**tunklo* > ug \**tunkl*, alakváltozata \**tunk* > m \**tog* > *tag*; \**lingulo* — *taglok*, *tagol*, innen *tagolok*, igenévi származék *tagló*; *lingula* > rom *lingură* 'kanál'; az alapszó *lingua* < ősl \**dungva* > fu \**tunkwo*, \**tukwo* > ug \**tukw*, \**tuk* > m \**tok*, birtokos személyraggal *toka*, mint *boka*, *pata*, *kapta*, *zúza*, *vese*, *gége*, *epe*;

\**culicula* < ősl *ua* > nyj \**clicla* > proto-fu \**kleklje* > fu \**llekje* > ug \**lety*, \**ledzs* > m \**legy* > *légy*, *legyet*; 'légy' és 'szúnyog' rokon fogalmak, vö fr *mouche* 'légy', *moucheron* 'szúnyog';

\**nucula* < ősl *ua* > nyj \**nucla* > fu \**nigle* > ug \**nil*, \**nell*, \**nelj* > m \**negy* > *négy*, származéka *negyed*, *negyven*; vö még \**nucellus* < ősl \**nucellos* > nyj \**nucollos* > proto-fu \**nyikołu* > fu \**jikowu* > ug \**jikhow*, nyj \**jihow* > m \**gyihou* > *gyió* > *dió*, nyj *divó*.

Az *-ulus*, *-ulum* képzős latin szavak magyar megfelelői természetesen mélyhangúak:

*singulus* (*favus*) < ősl \**semculos* > nyj \**somculos* > fu \**sonkulu* > ug \**sonkul* > m *sonkoly*; a m szó jelentésfejlődése: 'a lép egy-egy sejtje' → 'léptörek a nem elég tisztára szűrt mézben' → 'minden szűrt anyag (olaj, gyümölcsökocsonya stb.) seprője, gazosa'; az egyes számú *favus*-szal szemben állt a többes számú *favi* < ősl \**vaphī* > fu \**wepī* > ug \**wepi* > m \**vép* > *lép*; viszont (*singulus*) *favus* < \**vafos* < ősl \**vaphos* > fu \**wopu* > ug \**wop* > m \**vap* > \**váp*, birtokos személyragos alakban *vápa*, alakváltozata *lápa*, mint *pata*, *boka*, *kapta*, *toka*, *zúza*, *vese*, *gége*, *epe*, ilyen összetételekben, mint: \**szem-vápa*, \**térd-vápa*, \**szű-vápa*, később *szem vápája*, *térd vápája*, *szívnek vápája*; a magyar szó jelentésváltozása: 'lép cél-lája, gödröcskéje' → 'bemélyedés, gödröcske, gödör' →

'vízi gödör'; a magyarból a szláv *vapa* 'vízi gödör'; valószínű, hogy a ragtalan *\*váp* alakváltozata *láp*, annak ellenére, amit Kniezsa mond (SzLJ 547);

*\*vallulum* ~ fu *\*wollulu* > ug *\*wollul* > m *\*vallol* > *\*válló*, *váló* > *válu*, *vályú*; a jelentésváltozás: 'árkocska' → 'vályú', vő folyó víznek árokja, váluja (NySz); a térszíni formák nevei gyakran edénynevek: *medence*, *tekenyő*, *katlan*, más nyelvekben is: rom *ablie* 'tekenyő; meder?'; az alapszó *vallum* ~ *áj*, *Farkas-áj* stb.;

*pullulus* ~ fu *\*puwulu*, *\*piwulu* > ug *\*piwul* > m *\*fiwol* > *fió*; *pullulculus* ~ *fiók*; az alapszó *pullus* ~ fu (r) 'vízityúk', *pulli* ~ *fi*, analogikus egyes számi fiú, vő *pulli* > rom *pui* 'fiók?'; *pullulo* ~ *\*folyok*, csak műveltető alakban: *folyat*, *\*pullulatūra* ~ *\*folyatal*, *fiatal*; *pullulando* ~ *fiadzik*;

*haedulus* < ösl *\*chaidulos* > nyj *\*choidulos* > proto-fu *\*khojtulu* > fu *\*khijtulu* > ug *\*khitul* > m *\*kidzol* > *gidó*; *haedulea* ~ *gödölye*; *\*haedicella* ~ *kecske*;

*\*vultúrulus* ~ proto-fu *\*wutúrulu* > fu *\*utúrulu* > ug *\*turul* > ómagyar *turul*; ezt az állatnevet kiszorította az 'ölő, gyilkoló, késelő' jelentésű *keselő*, *keselyű*, összetételben *sas-keselyű*, tkp 'kőszáli keselyű', ebből elvonva *sas* ~ lat *saxum*, vő *saxātiles aves* 'kőlyukakban költött madarak?'; a *sas* hangfejlődése: *saxum* < ösl *\*saxom*, nyj *\*sascom* > fu *\*soskju* > ug *\*soscs* > m *\*soss* > *sas*; nem azonos ezzel a *sasfa*, *sas* < francia *chasse* 'foglalat';

*tineola* < ösl *\*tineiola*, mellette *\*tineiolum* > nyj *\*tunoiolom* > proto-fu *\*szunijolu* > fu *\*szunjulu* > *\*szujul* > ug ua, nyj *\*szul* > m ua > *\*szuly* > *szú*, származéka *\*szulyas* > *szuvas*;

*petiolus* < ösl *\*potiulos*, *\*ptiulos* > fu *\*ptjulu* > ug *\*tyul*, *\*dzsul* > m *\*gyol*, csak -g képzős származékában: *gyalog*, mint *balog*, *lovag* stb.; vő cseremis *jol* és *djol* 'láb', *petiolus* > rom *picior* 'láb', *piciorong* 'faláb', *picioruș* 'lábacska' stb.;

*pecūliolum* 'petit pécule' < ösl ua > nyj *\*pocūliolum* vagy *\*pocūliulom* > fu *\*ptokuljulu* > ug *\*tokolyul* > m *\*tokolyol* > *toklyó*.

Más esetekben a *-lus* vagy *-lum* képző a fejlődés valamelyik — aránylag korai — szakaszán érintkezik az alapszó tövégi mássalhangzójával:

*oculus* < ősl *ua* > nyj *\*oclos* > fu *\*okju* > ug *\*oty*, *\*odzs* > m *ogy* > *agy*, a jelentésváltozás: 'látás szerve' → 'tudás szerve', vö *videt* ~ *vél*, német *wissen*, *oculārius* (*dens*) ~ *agyar*, tkp *oeillère*, azaz *szemfog*;

*foculus* < ősl *\*chvuculos* > nyj *\*choclos* > fu *\*khokju* > ug *\*khoty*, *\*khodzs*, *\*khocs* > m *\*gocs* > *\*goc* > *góc* (Szf) 'tűzhely'; az alapszó *focus* ~ *góg* (Szf) 'tűzhely';

*digitulus* < ősl *\*dicitulos* > nyj *\*dicitlos* > fu *\*tikitju* > *\*tikity*, *\*tikics* > m *ua* > *dikics*; az alapszó *digitus*, többes számi alakja *digiti* < ősl *\*dicitī* > fu *\*teketī*, *\*tekelī* > ug *\*tekhel* > m *\*tehel*, *\*tēl* > *\*tew*, csak ebben az elhomályosult összetételben: *\*kez-tew* > *kesztyű*;

*vasculum* < ősl *\*vasculom* > nyj *\*vasclom* > fu *\*woskju* > ug *\*woscs* > m *\*voss* > *vas*; a m szó jelentésváltozása: 'fémedény, fémholmi' → 'vasnemű' → 'vas'; vö *vascellum* > fr *\*vaisseau* 'edény, tartály; (tengeri) hajó; templomhajó', *vascella* (tsz) > fr *vaisselle* 'asztali edénynemű (tányérok, tálak stb.)'; az alapszó *vas*, *vasa* < ősl *ua* > fu *\*wese* > *\*wise* > ug *\*wis*, *\*wüs* > m *\*üs*, tárgy esetben *üst*, mely a mai ragtalan alak; elhomályosult összetételben *ez-üst*, melynek első tagja azonos a latin *aes* 'érc' szóval: *aes-vas* ~ *ezüst*; *ezüst* szavunk első tagjának származéka *\*ezen* > *edény*, vö ném *Eisen* 'vas';

*musculus* < ősl *ua* > nyj *\*musclos* > fu *\*muskju* > ug *\*muscs* > m *\*mucs* > *\*mocs*, csak ebben az elhomályosult összetételben: *mócsing* < *\*mocs-in* 'izom-ín'; *musculus* > rom *muşchi* 'izom; bélszín';

*calculus* < ősl *\*calclos*, *\*calglos* > nyj *\*callos* > proto-fu *\*kolu* > fu *\*kowu*, *\*kiwu* > ug *\*kiw* > m *keü*, *kü*, *kő*; *calculus* > ófrancia *chail* 'kő', pl. *chail de moulin* 'malomkő'; a *kő* eredetileg mélyhangú, tehát *köves* < *\*kiwös* < *\*kiwos*, alakváltozata *\*kuwos*, *\*kowos*, -s képzővel *\*kowosos* > *kavicsos*, innen elvonva *kavics*, vö fr *caillou* 'kavics', melynek alapszava az ófrancia *chail* 'kő' nyelvjárási *cail* változata;

*angulus* < ősl *ua* > fu *\*onklu*, *\*oklu* > ug *\*okl* > m *ok*; a m szó jelentésváltozása: 'szegelet' → 'szegeletfő, (épület) alapja' → '(cselekedet) alapja' → 'ok'; vö *mindennek megvan az oka*, *foka*; a régi *oklevél* tkp alapító levél; hasonló jelentésárnyalatokat figyelhetünk meg a francia *fond*, *fondement*, valamint a német *Grund* 'fondement,

fond, raison' esetében is; okos szó vagy tett a megalapozott szó vagy tett, oktan beszéd az alaptalan beszéd;

*coāgulum* ~ proto-fu \**kuōklju* > fu \**kwōkju* > ug \**khwuty* > m *húgy*; a m szó jelentésváltozása: 'aludttej savója' → 'vese savója'; vö *vizelet* szavunk jelentésváltozásával; *coāgulo* ~ *huggyom*.

Későbbi érintkezés:

\**penātuli* ~ fu \**penēszilī* > ug \**peneszli* > m \**penészl*, hangátvetéssel *pelészn* > *penész*; régi *pelészn*; a *penātes*-ek az éléstár istenei voltak, akik oltalmazták is és természetesen dézsmálták is az élelmet, ezért nevezték egyes őslatin törzsek az élelmet megtámadó penészt *penatuli*-nak; az alapszó *penu* 'éléstár; eledel', ez a *penu* eredetileg „le fond de la demeure où sont renfermées les provisions telles que sel, blé, huile, fourrage, bois“ (Bréal 257), melynek az őslatinban volt egy állandósult határozói alakja (névszók után): *in penu*, illetve \**en penu* > fu \**mpenu*, \**mpelu* > ug \**mpel* > m *bél*, ilyen szerkezetekből elvonva, mint *Bakonybél*, *dióbel*, *kenyérbél* stb.; a hangátvetéses *pelészn* korán átment a szlávba, vö lengyel *plesń* 'penész';

\**scrūtulum* < ősl \**scrūtulom*, nyj \**scurūtulom* > fu \**skjurūsuzulu* > ug \**scsuruszl* > m \**csoroszl*, csak birtokos személyragos alakban: (eke) *csoroszla* > *csoroszlya*, *csereszlya* 'ekevas; vénasszony'; az alapszó *scrūtum*, csak többes számban: *scrūta* 'vas, ó szerszám, kopott marha, törött, viselt eszköz'; a hasonló szláv szavak a magyarból, pl. lengyel *trzosło* 'csoroszlya', még az *l* jésülése előtt; a csak többes számban használt latin szavak esetében a magyar szó igen gyakran az egyes számi alak megfelelője: \**armum* ~ *irh* (r), *irha*, tkp 'bőrpajzs', \**scōpa* ~ *csép*, vö *scōpae* 'seprű'.

Különleges a hangfejlődése a *spīculum* 'nyílszeg; méhfullánk; dárda szegestül-nyelestül' magyar megfelelőjének. Ezt a szót az olasz is fenntartotta, és az olasz szó hangfejlődése is szokatlan: *spīculum*, *spīclum* > olasz *spillo* 'Stecknadel', míg például *speculum* > *specchio* 'Spielgel', *oculus* > *occhio* 'Auge, Blick' stb. Hasonlóképpen a magyarban is: *oculus* ~ *agy*, de:

*spīculum* < ősl \**spoiclom* > proto-fu \**szwojklu* > fu \**szwojglu* > ug \**szwojl*, \**szojl* > m \**szajl* > *szál*, kicsi-

nyitó képzővel *szálka*; a jelentésváltozás: 'kalász tuskés szála' → 'szál', eredetileg nyilván 'farost', majd 'hajszal, cérnaszál', sőt 'kőszál', valamint 'szálfa', s innen 'szál-tutaj'; ezek szerint a *szálal* eredetibb alakja *\*szajlal*, *\*szojlal*, s ennek hangfejlődése: *\*szojlal* > *\*szijlál* > *zilál*; vö még *szálakba téplek* ~ *szilakba téplek*, valamint *szilánk*; a latin *spīclum* alapszava a *spīcum* 'tüske; kalász' < ősl *\*spoicom* > nyj *\*spūcom* > fu *\*szwūku* > ug *\*szuk* > m *\*szok* > *szak* 'gégefő tája'; a m szó jelentésváltozása: 'tüske, kalász, bozont' → 'szakáll' → 'a nyak szakállal benőtt része, gégefő tája'; hasonló jelentésváltozás a románban: *barbă* 'szakáll', ebből *-ie* képzővel *bărbie* 'áll', tkp 'szakállzat'; *spīcum* > rom *spic* 'kalász; hegycsúc', fr *épi* 'kalász'; *spīca* (tsz) > ol *spiga* 'Ähre'; *szakáll* szavunk *szak* és *áll* összetétele, olyan típusú összetétel, mint *szemfűl* (csak ebben: *szemfüles*), *orrszáj* ~ *orca*, *arc*; a török szavak a magyarból.

b) A latin *-ellus*, *-ellum* és *-ella* képzős szavak magyar megfelelői:

A latin *-ellus* kicsinyítő képző az itáliai alapnyelv különéleteben keletkezett, az indoeurópai eredetű *-lo* képző alapján, mégpedig olyan *-lo* képzős származékokban, amelyekben a tövégző mássalhangzó beleolvadt a *-lo* képző *l* hangjába. Így keletkezett *\*tener-los* alapján *tenellus*, *\*homon-los* alapján *homullus*, *\*lapid-los* alapján *lapillus*. Leggyakrabban fordult elő az *-ellus*, *-ella*, *-ellum* végződés, és a beszélők végül is ezt az egész végződést képzőnek érezték.

A románban a latin *-lus*, *-la* képzőnek csak nyomait őrzik az olyan elhomályosult kicsinyítő képzős származékok, mint amilyen például a *pix*-ből képzett latin *picula* alakot folytató *păcură* 'kőolaj, pakura', míg az *-ellus* végződést folytató *-el* képző ma is igen produktív: a *tînăr*, *curat* mellett *tinerel*, *curățel* stb. Már a latinban, sőt az őslatinban megkezdődött az *-ulus*, *-ula* képzős szavak felváltása *-ellus*, *-ella* képzős alakváltozatokkal: *catulus*, *tītulus*, *loculus* helyett szívesebben használták a kifejezőbbnek érzett *catellus*, *vitellus*, *locellus* szavakat, és ennek bizonyítéka az, hogy a neolatin nyelvekben az utóbbiak

maradtak fenn, vö rom *cățel*, *vișel*, *vișea* < latin *catellus*, *vitellus*, *vitella*, olasz *catello*, *vitello*, *citella*.

A latin *capella* 'kis kecske' hangtani előzménye: indo-európai *\*caprola* > *\*caporla* < ősl *\*caperla* > lat *capella*. Már a *castellum* fejlődését így kell képzelnünk: ie *\*castro-lom* > *\*castorlom* < ősl *\*castollom*, többes számú *\*castella* > lat *castella* és ennek analógiájára egyes számú *castellum*. Szemmel láthatóan alakkiegyenlítődés történt. Hasonlóképpen a *culter* esetében, melynek ie előzménye *\*coltros*. A kicsinyítő képzős alak: ie *\*coltrolos* > *\*coltorlos* > ősl *\*coltollos*, többes számi *\*coltelli* > lat *cultelli*, és ennek analógiájára egyes számi *cultellos*. A finnugor-ági hangfejlődést csak úgy érthetjük meg, ha a *catellus* őslatin előzményeként vagy köz-őslatin, vagy legalábbis őslatin nyelvjárási *\*catollos* alakot tételezünk fel, tehát:

*catellus* < ősl ua, nyj *\*catollos* > proto-fu *\*kotohu* > fu *\*kotowu* > ug *\*kotow*, *\*kutow* > m *\*kutou*, ragozva *\*kutatát*, innen elvonva *\*kuta* > *kutya*, mint *porta*, *\*kárta*, *\*hárta*, *\*ata*, *\*báta* > *portya*, *kártya*, *hártya*, *atya*, *bátya* stb.; talán *catulus* ~ fu *\*koszulu* > ug *\*kuszul* > m ua > *kuszu*, mint a *kiszil*, *\*bogol*, *estvel* > *kiszi*, *bagó*, *este* stb.;

*agnellus* < ősl ua, nyj *\*agnollos* > proto-fu *\*oklohu* > fu *\*oglowu* > ug *\*oglow* > m *olló*; *olló* szavunkat Gombocz a kun *ogolach* 'capella', török *oglak* 'Zicklein' átvételeként tárgyalja (HTJ 71), de nyilván ősrökonságról van szó; a török szó hangfejlődését így kell elképzelnünk: fu *\*oglowu* > *\*ogolog*, *\*oglog* > *oglak*, *ōlak*, *ūlak*, *ulak*, *lak*; a *w* > *g* hangváltozás egyike a leggyakoribbaknak, amelyre minden nyelvből hozhatni fel példákat: lat *viscum* > francia *gui* 'fagyöngy', *vadum* > fr *gué* 'gázló', lat *nebula* > román *negură*, *favus* > rom *\*fag*, ebből *fagure* 'lép'; magyar *hadaró*, régi *\*hadaraw* > rom *hădărag* 'cséphadaró', *\*Faváras* 'lignopolis' > rom *Făgăraș*, ebből magyar *Fogaras*, *hővíz* > *Hoghiz* stb.; meglehetősen módosult a román szó hangalakja is: *agnellus* > *miel* 'bárány';

*circellus* < ősl *\*cricellos*, nyj *\*crucollos* > *\*curucollos* > fu *\*kurukowu* > ug *\*kurukow* > m *\*korukou* > *karikó* (Szf), *karika*; ősrökön a fr *cerceau* 'karika, abroncs', rom *cercel* 'fülbevaló', ennek átvétele a magyar *\*csercsel* >

*csercse*, *csörcsén* (Szf; csángó), megmagyarázatlan alakváltozata *csercselye*;

*tenellus* < ősl ua, nyj *\*tenollos* > *\*tonollos* > fu *\*tonowu*, *\*tinowu* > ug *\*tinow*, archaikus *\*tonow* > m *tinó*; 'zsenge, fiatal' és 'tinó' rokon jelentések, vö lat *juvenis* 'ifjú' és *juvencus* > rom *junc* 'tinó'; háziállatok török eredetűnek tartott, de őslatin eredetű neveiről l. a Függelék idevágó fejezetét;

*porcellus* < ősl ua > nyj *\*porcollos* > fu *\*porkowu* > ug *\*porkow*, *\*polkow* > m *\*folkou* > *filkó* 'valet'; -rk- > -lk-, mint *\*turkot* > *tulkot* stb.; a m-ból a szlovák *filko* 'felső'; régi magyar *\*folkou* > rom *flăcău* 'legény', ósrokon a *purcel* 'malac'; vö a *malac* jelentésváltozásával;

*\*nucellus* < ősl ua, nyj *\*nucollos* > proto-fu *\*nyokolu* > fu *\*jikowu* > ug *\*jikhow* > m *\*gyihou* > *gyió* > *dió*, nyj *divó*; vö francia *noyau* 'csonthéjas gyümölcs magja';

*libellus* < ősl ua, nyj *\*libollos* > *\*lubollos* > fu *\*lupowu* > ug *\*lupow*, *\*lupuw* > m *lopuh* > *lapu*, ragos alakokból elvont alakváltozata *lapi*, számos növény neve: *keserű-lapu*, *úti-lapu*, *nagy-lapu* stb., a m-ból a szerb-horvát *lopuh* 'nagy-lapu'; *libelli* ~ *levél*, mint *folia* > rom *foaie* 'fa-levél'; az alapszó *liber* 'fahéjak vékony belső hárttyája, melyre írtak a régiek' < ősl *\*libros* > nyj *\*lubros* > proto-fu *\*lupru* > fu *\*lupu* > ug *\*lup* > m *\*lop* > *lap* 'pagina libri';

*annellus* < ősl ua, nyj *\*annollos* > proto-fu *\*onyolu* > fu *\*ojowu* > ug *\*ijow*, *\*iow* > m *\*iou* > *\*iu* > 1. *ij*, 2. *ív*, eredetileg nyilván 'vízgyűrű, évgyűrű'; vö *annellus* > rom *inel* 'gyűrű; évgyűrű; karika'; az alapszó *annus*, *anni* < ősl ua > proto-fu *\*enyi* > fu *\*eji* > ug *\*ej* > m *é* (r), ragos alakokból elvonva *év*, vö *anni* > rom *ai* '(több) év'; az osztják *jōghit*, finn *jousi* 'ua' továbbképzett alakok vagy elhomályosult összetételek;

*\*gýrellus* < ősl *\*giurellos*, nyj *\*giurollos* > fu *\*kjurowu* > ug *\*tyirow*, *\*dzsirow* > m *\*gyirow* > *\*gyireu* > *gyűrő*, *gyűrű*; a görög eredetű alapszó *gýrus* > rom *jur* 'környék' vidék; *\*congýrando* ~ *kanyarodik*, *\*congýrābit* ~ *kanyarog*, vö *\*congýrāre* > rom *a înconjura*, 'megkerül, körüljár';

*macellus* < ősl ua, nyj *\*macollos* > fu *\*mokowu* > ug *\*mokow* > m *\*makó*, *bakó*, nyelvjárási m- > b- változás-

sal; helynévi régi magyar *Bakou* átvétele a román *Bacău*, ebből a magyar *Bakó*, családnévi származék *Bákai*, valószínűleg e szóval azonos a *Makó* helynév is; a *m* szó jelentésváltozása: 'mészárszék' → 'vérpád, fővevő hely' → 'fővevő személy, bakó'; ősrokon a rom *măcel* 'mészárlás' < *macellus*;

*cultellus* < ősl \**coltellos*, nyj \**coltollos* > \**cotollos* > proto-fu \**koszolu* > fu \**koszowu* > ug \**koszow* > m \**koszou*, ragozva *koszát*, innen elvonva *kosza* > *kasza*; vö fr *couteau* 'kés'; a tisztázatlan eredetű szláv *kosa* 'kasza', valamint — talán szláv közvetítéssel — a román *coasă* 'ua' a magyarból; az alapszó *culter* < ősl \**coltros* > nyj \**cotros* > fu \**koszru* > ug \**koszr*, \**koszur* > m \**kocur* > *kacor*, másrészt ómagyar \**koszur* > \**koszir* > *košér* > *kocér* (nyj) 'fakés, sárkaporó kés'; régi magyar \**koszur*, illetve \**koszor* átvétele a szerb *kosor* 'tövisvágó kés', egyh szl *kosor* 'falx'; Kniezsa szerint a szerb *kosor* „a *kosa* -or képzős származéka“, de valójában a *kacor* az alapszó, melynek elhomályosult származéka *kasza*; *cultrum* > ófrancia *coltre* > ném *Kolter* 'Pflugmesser';

\**cervellus* < ősl ua, nyj \**cervollos*, palatális *c*-val: \**cjervollos* > \**cjorvollos* > proto-fu \**tszorwołu*, alakváltozata \**tszorlowu* > fu \**szorlowu* > ug \**szorlow* > m \**szorlou* > *sorlou* (1295) > *sarlou* (1347) > *sarló*, *sarró*, *solló* (Szf); úgy látszik, hogy a régiek egy bizonyos kasza-fajtát, bizonyára tövisvágót, sarló-élre fentek, ezt nevezték \**szorlou-él* kaszának, melynek alakváltozata a Heltainál található *szallai kasza*, vö még: vágja, mint Sallai a szappant, azaz mint sarló-él a szappant; az alapszó *cervus* < ősl ua, palatális *c*-val: \**cjervos* > nyj \**cjorvos* > proto-fu \**tszorwu* > fu \**szorwu* > ug \**szorw* > m *szaru*, ragos alakokból elvonva *szarv*, származéka *szarvas* 'cervus' vö még ném *Hirsch* ~ ang *hart* ~ m *kürt*, tkp 'szarv' és talán görög *keras*, *keratos* 'szarv'; a *kürt* kicsinyítő képzős származéka *kürtő*;

\**bāclillum* < ősl ua, nyj \**bāclollom* > fu \**bōkjowu* > ug \**botyow*, \**bodzsow* > *bogyó*; az alapszó *bācula* 'bogyó';

\**campellus* < ősl ua, nyj \**campollos* > fu \**kompowu*, \**kōpowu* > ug \**khupow* > m \**hupou*, ragos-képzős alakokban *hupás*, innen elvonva *hupa*, ebben: *hepehupás*; az alapszó *campus* ~ *homp*, a régiek *hompokkal* határolták



el a határrészeket, hompokkal és hupákkal; a *hupa* a latin *campārius*-szal is egyeztethető; a latin *\*campellus* akkuzativuszi alakját folytatja a francia *champeau* 'Wiese, Aue'; *\*campi portio* ~ *hoporcs*, csak származékában: *hoporcsos* > *hoportos*, mint *likacsos* > *likatos* (Szf), depalatalizációval; vö *campi partem* fr *champart* 'Kehrزهent'.

Nőnemű vagy semlegesnemű (többes számú) alakok:

*\*vitella* ~ fu *\*wiszēwe* > ug *\*wiszew* > m *űsző*, vogul *w̄šygh* 'rénborjú'; ősrokon a román *vișea* 'űsző', olasz *vitella* 'ua';

*medulla* ~ fu *\*metiwe* hangátvetéssel *\*wetime* > ug *\*wetem*, nyj *\*welem* > m *\*welew* > *velő*; a fu *\*wetime* finn-ági folytatása a finn *ytime-* 'velő', valamint a zürjén *vem*, votják *vim*, cseremis *vim* 'ua', ug *\*wetem* folytatása osztják *wētem*, az ug nyj *\*welem* folytatása a vogul *welem* és osztják nyj *wēlem*; \*ősrokon rom *măduvă* 'velő', fr *moelle* 'ua';

*suilla* (gens) ~ fu *\*swēle* > *\*swīle* > ug *\*swil* > m *sül*, mondatfonetikai környezetben *szül*, vö finn *sili* 'sün': *suīna* ~ *sün*.

*Jel* szavunk esetében éppúgy kiindulhatunk a többes számú, mint az egyes számú alakból:

*sigillum* < ősl *\*secullom* (ie *\*secnolom*) > fu *\*sekilu* > ug *\*sekhel* > m *\*hihel*, elhasonulás-félével *\*ihel* > *iel* (kétszótagos) > *jel*; ha a többes számú *sigilla* alakból indulunk ki, akkor a fu alapnyelvi alak *\*sekile*; ősrokon a fr *sceau* 'pecsét; jegy'; birtokos jelzői alak *sigilii* < ősl *\*secullī* > fu *\*sekilī* > ug *\*sekhelji* > m *\*hihegy*, *\*ihegy* > *\*iegy* (kétszótagos) > *jegy*; az alapszó *signum*, melynek igei származéka *signat* < ősl *\*secnat* > fu *\*sekle* > ug *\*sekhel*, nyj *\*sikhl* > m *\*hihl* > *ihl*, *hill* 'sugall', vö fr *enseigner* 'tanít, oktat', rom *a însemna* 'jelent; (fél)jegyez; megjegyez; jelez, megjelöl'; a lat *signum* átvétele a ném *Segen* 'áldás', melynek igei származéka *segnen* 'megáld'.

c) A *-culus*, *-cula*, *-culum* kicsinyítő képzős latin szavak magyar megfelelői.

A latin *-culus*, *-cula*, *-culum* kicsinyítő képző a latinban még nagyon produktív, mert kifejezőerejét, jelentő képességét számos alakpár biztosítja: *genu*, *geniculum*; *manus*, *manicula*; *mas*, *masculus*; *passer*, *passerculus*;

*caulis*, *cauliculus* stb. A neolatin nyelvekben a szóhagyományozás rendjén ezeknek az alakpároknak rendszerint csak egyik tagjuk maradt fenn: vagy az alapszó, vagy a képzős származék. Természetes, hogy az alapszó eltűnével a beszélők a képzős szót már gyökérnek érezték: a latin *geniculum*, *masculus*, *\*pediculus*, *\*sōliculus* szókat folytató francia *genou*, *mâle*, *pou*, *soleil* már nem számítanak képzős származékoknak. Példáink azt is jól mutatják, hogy a franciában a latin *-culus*, illetve *-culum* hangtani folytatása többféle. Ugyanígy a románban is, ahol a szóban forgó latin képzőt *-cur*, *-chi* és *-nchi* folytatja: *masculus* > *mascur* 'ártány', *musculus* > *mușchi* 'izom', *geniculum*, vulg lat *\*genuclu(m)* > *genunchi* 'térd'. Szakasztott ilyen jelenségekkel találkozunk az őslatin nyelv magyar-ági fejlődésében is.

A latin *-culus*, *-culum* egyik magyar megfelelője *-cs* és ennek változatai:

*\*manuculum* < ősl *\*manuclom* > proto-fu *\*monuklju* > fu *\*monukju* > ug *\*monuty*, *\*monucs* > m ua, ragozva *\*monucsum* > *mancsom*, innen elvonva *mancs*; a kikövetkeztetett latin *\*manuculum* realitását igazolja a román *mănunchi* 'marok, nyaláb, köteg'; a *mancs*, régi *\*moncs* alakváltozata a nazális elhasonulással keletkezett régi *boncs* 'rocska', szláv eredetű *rocska* szavunk eredeti jelentése szintén 'kezecke'; a *mancs* és a régi *boncs* viszonya ugyanolyan, mint a *mankó* és *bankó* < *\*bonkou*, innen *bunkó* szavainké; elhomályosult összetétel a *\*boncs-kér* > *bocskor*, tkp 'mancs-kér', magánhangzó-illeszkedéssel, mint *vadkert-fa*, ejtsd *vatkerfa* > *\*vatkorfa* > *vacorfa*, innen elvonva *vackor*; *manicula* ~ *bilincs*, l. alább;

*būculus* ~ fu *\*būkju* > ug *\*buty*, *\*bucs* > m *bocs*, előbb csak bivalybocs, majd medvebocs is; a *būcula* alapján a magyarban egy 'bivalyüő' jelentésű *\*bics* alakú szót várnánk, ma ilyen szavunk nincs, de egykor talán volt, és ennek átvétele lehet az ismeretlen eredetű francia *biche* szarvasüő';

*musculus* < ősl *\*musclos* > fu *\*muskju* > ug *\*muscs* > m *\*mucs* > *\*mocs*, csak ebben az elhomályosult összetételben: *\*mocs-in* > *mócsing*, az *o* nem szokatlan megnyúlásával és szóvégi *-n* > *-ng* változással, mint a *sin* > *sing* esetében;

*vasculum* < ősl \**vasclom* > fu \**woskiu* és \**woskju* > ug \**woscs* > m *vos* > *vas*; vö finn *vaski* 'réz'; a latin *vasculum* jelentése 'edény, eszköz, fémeszköz', vö *vasculārius* 'érműves', különösen 'ezüstműves', de 'rézműves' is; a finn *vaski* jelentésváltozása: 'érmű' → 'rézmű' → 'rész', a m *vas* szőé: 'érmű' → 'vasmű' → 'vas'; szétválásuk előtt az itáliai és a finnugor törzsek a következő fémneveket ismerték: *plumbum* ~ *ólom*; *ferrum* < ősl \**thersom* > nyj \**thorsom* > fu \**thorszu* > ug \**torsz* > m ua, összetételben: \**torsz-koh* 'vaskoh' > *Torockó*, kicsinyítő képzővel: \**torsz-k* > *tarack*; *vās* < ősl \**vāss* > fu \**wēss* > ug \**wis*, nyj \**wüs* > m \**üs*, tárgy esetben *üst*, mely elfoglalta a ragtalan alak helyét, mint *forint*; *aes-vas* < ősl \**ais-vāss* > fu \**ejsz-wēss* > ug \**eszwis* > m \**ezüs*, tárgy esetben *ezüst*; *cuprum* ~ *csupor*; (*vasa*) *aerāta* ~ fu \**rēte* > ug \**ret* > m *rész*, természetesen ragos alakokból elvonva: *rezet*, vö *aerāmen* > olasz *rame* 'Kupfer, Kupfergeld': mindezekben a szavakban anyagnevek és készítménynevek szakadatlan átmenete egyikből a másikba figyelhető meg; lat *vascellum*, *vascella* > fr *vaisseau* 'edény, tartály; hajó', *vaisselle* 'asztali edényemű'; *vascellum* < ősl ua, nyj \**vascollom* > fu \**woskowu* > m *vaskó*, ragos alakokból elvonva a személynévi *Vaska*;

\**monitorculus* < ősl \**monutorclos* > fu \**montorkju* > ug \**montorcs* > m \**modorcs* > \**madarcs* > *madács* (nyj) 'madárka', családnévként *Madách*;

\**papāverculum* < \**papāverclom*, nyj \**papāurclom* > fu \**popōrkju* > ug \**poporcs* > m \**poporcs* > *pipacs*, ragos alakokban \**poporcsok* > \**popocsok* > *papicsok*, innen elvonva *papics* (nyj); -*racs*- > -*cs*-, mint *görcs* > *göcs*, \**madáracs* > *madács*, *korcsma* > *kocsma*, \**orcsódik* > *ocsudik* stb.

Hasonlóképpen nőnemű szavakban is:

*manicula* < ősl \**manicla* > proto-fu \**meniklje* > fu \**menenkje*, nazális elhasonulással \**belenkje* > ug \**belencs* > m ua > *belincs* > *bilincs*; az ősi \**manicla* tkp az ősl \**manuclom* többes számi alakja; \**manuclom* > *mancs* és \**manicla* > *bilincs* jelentéstani kapcsolata ugyanolyan, mint a francia *menotte* 'kacsó' és *menottes* 'bilincs' szavaké; az alapszó *manus* < ősl ua > fu \**menu*, \**menyu* > ug \**meny* > m *meny*, származéka *menyecske*, *menyekezik*, összetételben *menyasszony*, \**menyevet* > \**menyvet*

> *menyet, menyét*; ráértés jelenségével állunk szemben, a kiindulásul szolgáló őslatin szerkezet *manus sponsa*, ti. az eladó leánynak a kezét kérik és nyerik el, a *m* szó jelentésváltozása tehát: 'elígért kéz' → 'elígért személy' → 'menyasszony' → 'fiatalasszony', vö *szűz ~ sponsa* > fr *épouse* 'hites'; hasonló jelentésfejlődést figyelhetünk meg *leány* szavunk esetében: ófn *lehan* 'Lehen' > m *\*le-hán* > *leán* (1055) > *leány, lány, jány* (nyj); az 'elígért kéz' → 'elígért személy' jelentésváltozás már a *fu* alapszóban bekövetkezett, amint ezt osztják *meny* 'ua', finn *miniä* 'ua' igazolja; a latin *manus*, magyar *meny* ősrókona a német *Mund* 'Schutz', *Vormund* 'gyámol';

*sucula* < ősl *\*sucla* > *fu* *\*sükje* > *ug* *\*süty, \*sücs, \*südzs* > m *\*söcs* és *\*södzs*, palatális elhasonulással *\*szöcs* és *\*szödzs* > (*disznó*)*szöcs* és *szögy*, mint *\*surtos* > *szurtos, csaus* > *csősz, csése* > *csésze, cseresnye* > *cseresznye*; a *cs* és *gy* váltakozására vö *vicsorog* és *vigyorog, acsarog* és *agyarog, \*bucsolál* > *bugyolál*, l. ott; a *szögy* alakváltozata lehet a helynévi *Szőny*.

Más esetekben a latin *-culus* megfelelője finnugor *-klu* > *ug -kl* > magyar *-k*:

*lintricus* < ősl *\*pluntruclus* > proto-*fu* *\*wluntruklu* > *fu* *\*luntuklu* > *ug* *\*luntukl* > m *\*loduk*, ragozva *\*lodukot* > *ladikot*, innen elvonva *ladik*; az alapszó *linter*, amely a görög *plytēr* 'mosó' őslatinkori átvétele *s* amelynek népies hangalakja *lunter, luntrem* > rom *luntre* 'ladik';

*articulus* < ősl *\*artuclos* > *fu* *\*orszuklu* > *ug* *\*irszikl* > m *\*irzik, \*irzikk* > *\*izzink* > *izink, izék*, népmese-nyelvi összetételben: *ember-izink*; ősrokon francia *orteil* 'lábujj'; az alapszó *artus* ~ *fu* *\*orszu* > *\*irszu* (veláris *i*) > *ug* *\*irsz* > m *\*irz* > *íz*; *artum* ~ *fu* *\*orszum* > *ug* *\*irszum* > m *\*irzom* > *izrom*, pl *egy izromban*, alakváltozata *izom*; *-rz-* > *-zr-*, mint *-rt-* > *-tr-* ebben: *ferteng* > *fetreg*;

*curculionculus* < ősl *\*curclionclos* > *fu* *\*kurkjonklu* > *ug* *\*khurtyonkl, \*khurcsokl* > m *\*horcsok* > *hörcsök, hör-csög*; *o* — *o* > *ö* — *ö*, mint *torsok* > *törsök, törzsök*; *zomok* > *zömök*; *\*kopcsos* 'kapcsos' > *köpcös* (palatális elhasonulással); *gomboc* > *gömböc*; *csorog* > *csörög, csereg*; *\*csoldor* > *\*csöldör, \*cselder* > *csödör*; *\*kontos* > *köntös, kentes*, vö *kantus*, a *m* szó korábbi átvétele a szerb *hrčak*, későbbi átvétele a román *hîrciog*;

\**taurculus* < ősl \**taurclos* > fu \**tōrklu* > ug \**turkl*, \**turk*, nyj \**tulk* > m *tulok*, *tulkot*; a román az alapszót örzi: *taurus* > rom *taur* 'bika', valamint az -*ellus* képzős származékot: \**taurellus* > *tăurel* 'tulok' (vö fr *taureau* 'bika'); különnyelvi kicsinyítő képzős származéka a *tăuraș* 'tulok'; a román *turcă* 'bika-álarc' alapján arra következtethetünk, hogy a régi magyarban a *tulok* < \**tulk* szavunknak még lehetett \**turk* változata is;

\**sordiculum* < ősl \**svordiclom*, nyj \**svorduclo* > fu \**swortuklu* > ug \**surtukl* > m \**surtuk*, ragos-képzős alakokban: \**surtkos* > \**surkos*, elhasonulással *szurkos*, innen elvonva *szurok*; az alapszó *sordes* ~ \**surt*, ebből \**surtos*, elhasonulással *szurtos*; őstrokon a ném *schwarz* 'fekete';

Az őslatin nyelv finnugor-ági fejlődésének jellegzetes alaktani sajátossága az, hogy az -*ol* képzős szavakat is el-látják a -*clo* képzővel:

\**petiolculus* < ősl \**potiolclos*, \**ptiolclos* > fu \**ptjolclu* > ug \**csolkl*, \**csolk* > m \**csilk* > *csülök*; az alapszó *petiolus* ~ *gyal-og*, mint *balog*, *lovag* stb.;

\**osculculum* < ősl \**osculclom*, \**oscolclom* > fu \**skjolclu* > ug \**scsolkl*, \**scsolk* > m *csók*;

\**pullulculus* < ősl \**pullulclos*, \**pullolclos* > fu \**puwolclu*, \**piwolclu* > ug \**piwolkl*, \**piwolk* > *fiók*; az alapszó *pullulus* ~ *fió*, *pullus* ~ *fű* (r) 'vízityúk', *pulli* ~ *fi*, *fiú*, vö rom *pui* 'fiók';

\**convolvulculus* < ősl \**convolvulclos*, \**combolvolclos* > proto-fu \**kombolwolclu* > fu \**kombolwōclu* > ug \**kombolokl*, alakváltozata \**kombolok* > m \**kombolog* > \**gombolag*, *gombolyag*; a fu alapnyelvben esetleg elhasonulás történt: proto-fu \**kombolwolclu* > fu \**kombolwonclu* > ug \**kombolonkl*, alakváltozata \**kombolonk* > m \**kombolog* > \**gombolag*, *gombolyag*.

Nőnemű szavak vagy semlegesnemű többes számi szóalakok magyar megfelelői:

*genicula* < ősl \**genicla*, mintegy \**gönücla* > fu \**könyükle* > ug \**könyükl* > m *könyök*, de \**genuclāre* ~ *könyökleni*, vö fr *a-genouiller* 'letérdel', rom *în-genunchia* 'ua'; a jelentésváltozás a tehén mellső „térdeire“ vonatkoztatva történt, hasonló jelentésátvitelre példa a *scapula* ~ *csípő*;

\**fragmencula* < ősl \**phrangmencla*, \**phrammencla* > fu

\**wermmenkle* > ug \**remekl* > m *remek*, régi jelentése 'töredékrész'; \**fragmenculāre* ~ *remekleni*, régi jelentése 'feldarabolni';

*canicula* ~ proto-fu \**kenekle* > fu \**kenenkle*, elhasonulással \**kelenkle* > ug \**kelekl* > m *kelek* > *kölök*, *kölyök*, a régi nyelvben jelentése 'kölyökkutya';

*particula* < ősl \**particla* > fu \**pertekle*, \**perlekle* > ug \**perlekl*, alakváltozata \**pillekl* > m \**fillek* > *fillenk* (Szf) 'szőlőfürt egy fürtöcskéje'; az alapszó *partes* ~ fürt;

*sēpicula* 'petite haie' < ősl \**sēpicla* > fu \**sēwekle* > ug \**siwekl*, \**siwek* > m *siveg*, *süveg*; a régi magyar nyelvben volt üstnek süvege, szeméremtestnek süvege stb., ezek alapján a következő jelentésváltozásra következtethetünk: 'sövény' → 'fej-övedző' → 'süveg'; *sēpimentum* ~ *süvény*, *sövény*;

\**ustioncula* < ősl \**ustioncla* > proto-fu \**üszjönkle* > fu \**üszjönkle* > ug \**üszönkl* > m *üszök*, *üszög*; *ustulo* < ősl ua > nyj \**ustlo* > fu \**uszlu* > ug \**uszl*, alakváltozata \**usz* > *osz* > *asz-ok*.

Nőnemű többes számi alak:

*tendiculae* < ősl \**tendiclai* > fu \**szetklej* > ug ua, nyj \**szekklej* > m *cekle* (r) 'tendicula'; az állatfogás eszközei: *fores* ~ *tőr*, tkp 'csapóajtó, Falltür', innen 'csapda, Fallstrick', a részről elnevezve az egész; *arcus* < ősl \**arcos* > fu \**orku* > \**urku* > ug \**urk* > m *urok* (r) > *hurok*, tkp 'csapó-ív', előbb a részről az egész, majd a szerkezet legelke; *urna* < ősl \**vurna* > fu \**wirne* > ug \**wirn*, \**wern* > m \**veren* > *verem*, mint *molun* > *malom*, \**vehen* > *vehem*; egyébként -rn- > -rm- változásra is van példánk: ófrancia *harnais* > m \**hernes* > *hermec* (r), ebben: *hermec-szij* 'Riemen am Sattel';

Magában áll a *sonkoly*:

*singulus* (*favulus*) < ősl \**semculos* > nyj \**somculos* > fu \**sonkulu* > ug \**sonkul* > m *sonkoly*; a m szó jelentésváltozása: 'egyetlen cellája a lépnek' → 'lép-törek a csurgatott mézben' → 'sonkoly, minden megszűrt folyadékban; zsírban, viaszokban stb.'; a lép egészének neve *favi* < ősl \**vaphī* > fu \**wepī* > ug \**wepi* > m \**vép* > *lép*, ősrokon a német *Wabe* 'ua'; *favus* < \**vafos* < ősl \**vaphos* > fu \**wopu* > ug \**wop* > m \**vap* > \**váp*, birtokos személyraggal *vápa*, *lápa*; a jelentésváltozás: 'méz-gödör' →

'gödör, bemélyedés'; talán a \**váp* alakváltozata a *láp*, tkp 'gödröcske, vízigödröcske, tócsa', majd 'tócsákkal telt terület, láp' (az azonosítás ellen Kniezsa, SzLJ 547); latin *singulus* > román *singur* 'egymaga; maga'; a francia csak e latin szó egy származékát örzi: *singulārium* (akk) > *sanglier* 'vadkan'.

d) Lat *-cellus, -cellum* és *-cella* ~ m *-kó, -ka, -kő, -ke*

A vulgáris latin egyik legkedveltebb kicsinyítő képzője a *-culus* alapján formált *-cellus*, vö \**monticellum* (akk) > fr *monceau* 'halom, rakás', rom *muncel* 'domb', \**avicellum* (akk) > fr *oiseau* 'madár', olasz *uccello* 'ua'. Ez a jellegzetesen népies képző őslatin örökség. Magyar megfelelője *-kó, -ka, -kő, -ke*, amely ugyan még ma is produktív, de már észrevehetően hátrál az összetett *-cska, -cske* előtt: inkább *tálacska*, mint *tálka*. Ha még van is *kosárka, asztalka* stb., már nincs *szárka, lábka*, hanem csak *száracska, lábacska*. A régi képzésű *szálka* érezhetően lazábban kapcsolódik a szálhoz, mint a *szálacska*.

A kicsinyítő képzős származékszók minden nyelvben, a magyarban is gyakran elfoglalják alapszavuk helyét: *szőke, szürke, kecske, fecske* (már finn *pääsky!*). *mankó, patkó, barkó, vinkó, csitkó, zimankó*. Máskor különváltak alapszavuktól, mint a *sóska, tarka, tuskó*. A régi magyarban még volt *sző, szür* (innen a román *sur* 'szürke'), ma már csak a *szőke, szürke* használatosak.

Ezek szerint a magyar *-kó* képző a francia *-ceau*, olasz *-cello*, román *-cel* megfelelője. *Mankó* szavunk latin megfelelője tehát \**manucellum* < ősl ua, nyj \**manucollom* > fu \**monukowu* > ug \**monukow* > m \**monkou* > *mankó, bankó*, alakváltozata még \**monkou, \*bonkou* > *bunkó*. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a latinban \**manicellum, \*manucellum* nem létezett, sőt talán az őslatin \**manucellom* is csupán lehetőség volt, mely csak a magyarági fejlődés valamelyik állomásán vált lehetőségből valósággá.

Hasonló magyarázó egyeztetések:

\**pedicellus* < ősl \**podocellos*, nyj \**podocollos* > proto-fu \**potokotu* > fu \**potukowu* > ug \**potkow* > m *patkó*; az alapszó *pes, pedis* < ősl \**podos* > fu \**potu* > ug \**pot* > m ua, csak birtokos személyragos alakban: \**pota*

> *pata*; ragozva *\*potát* > *\*petát* is, innen elvonva nyj *\*peta*, mely a szlávba is átment;

*\*piscicellus* < ösl *ua*, nyj *\*piscicollos*, *\*piscucollos* > fu *\*piszkukowu*, *\*piszkowu* > ug *\*piszkow* > m *\*fiszkou* > *fickó*; a jelentésváltozás: 'fickóhal, kis hal' → 'legényke, fickó'; a román az alapszót örzi: *pisces* > *pește* 'hal', a francia csak a kicsinyítő képzős származékot: *poisson* 'hal'; ősrokon a német *Fisch* 'hal'; *piscis* alapján a magyarban *\*piszk* alakot váránk, ennek *-s* képzős származéka *piszkos*, ti a halporontyos víz, innen elvonva *piszok*, mint a *csikos*ból a *csik*; elhomályosult összetétel: *\*piszk-hely* 'hal-héj' > *\*pisk-hely* > *\*pihk-hely* > *pikkely*; *piszkál* igénk vagy a latin *pisco* 'halászok' átvétele, vagy annak ősrakona; egy elavult *\*piszkani* ige *-ál* képzős származéka;

*\*vīnicellum* < ösl *\*voinocellom*, nyj *\*voinocollom* > fu *\*wojnukowu*, *\*wijnukowu* > ug *\*winkow* > m *vinkó* 'boroska'; *\*vīniculum* < ösl *\*voinoclom* > fu *\*wojnokju*, *\*wijnokju* > ug *\*winocs* > m *vinos* 'lőre', mint *\*juveniculus*, *\*jūniculus* ~ *\*junocs* > *\*junos* > *inas* (az alapszó *juvenis*, *\*jūnis* ~ *in* (r), 'szolga', ma csak ebben: *inség*), *ursiculus* ~ *ordas*;

*\*staticellus* < ösl *\*statocellos*, nyj > *\*statocollos* > fu *\*styotukowu* > ug *\*scsotkow*, nyj *\*scsotkow* > m *csitkó* (Szf), *csikó*; az alapszó *status* ~ gör *statos hippos* 'istállóban tartott ló', vö ném *Stute* 'kanca'; *stabulātōris* ~ csődör 'étalon';

*\*passercella* < ösl *\*passericella* > proto-fu *\*pesrikle* > fu *\*pesikewe*, *\*peskewe* > ug *\*peskew* > m *fecske*, vö finn *pääsky* 'ua'; a szó eredetileg a szárnyasok általános neve volt, mint a román *pasăre* 'madár, szárnyas' ma is az;

*\*haedicella* < ösl *\*chaidicella* > fu *\*khejtikewe* > ug *\*ketykew* > m *kecske*; vö *haedulus* ~ *gidó*, esetleg *\*haedellus* ~ *gidó*; *haedulea* ~ *gödölye*; a bakkecske neve *caper* < ösl *\*capros* > fu *\*kopru* > ug *\*kopr*, *\*kopur* > m *kapor*, elvonás kikövetkeztethető *\*kaporfü* 'kecskefü' összetételből; *kaproz*, nyj *\*kapraz* > *káprázik* tkp 'kecskebukáz', innen 'szökdös, vibrál a szem'.

## 7. A latin *-ia* névszóképző

A neolatin nyelvekben az *-ia* névszóképző emlékét szá-



mos származékszó őrzi, de maga a képző nem maradt fenn. Hasonlóképpen a magyarban is:

*cōpia* < ősl ua (korábbi \**coopia*) > nyj \**cūpia* > fu \**kīpje*, \**kīppe* > ug \**kip* > m *kép* 'képmás; képesség', vö latin *pro mea copia* 'képességem szerint'; raggá válva -*képpen*, rövidülve -*képp*; származéka *képes*, ennek határozói alakja névutó: *képest*; igei származéka *képezni*, ebből való a *képzeli*; *kép* > rom *chip* 'arc, ábrázat, kép; külső; kép; alak; forma; mód', például *nu-i chip* 'nincs rá mód'; *képes* > rom *chipeș* 'szemrevaló, mutatós'; régi *képezni* > rom *a chibzui* 'tanakodik, fontolgat';

-*cordia* (vö *concordia*) < ősl ua > fu \**körtje* > ug \**körtj*, \**körcs* > m *görcs*, *göcs*; vö gör *kardia* 'szív; felső gyomorszáj, gyomor; növények bele'; a m szó jelentésváltozása: 'dobogó, vonagló szív' → 'szívként vonagló íncsomó, izomcsomó', innen egyrészt 'invonaglás, izomvonaglás, spasmus', másrészt 'csomósodás a fában'; régi magyar \**körcs* átvétele a lengyel *kurcz* 'görcs', ukrán *korc* 'ua' stb.; az alapszó *cor* < ősl \**cord* > fu \**kort* > ug \**kort*, nyj \**kortj* > m ua > *korc*, mint *fikortj* > *fikarc*, a jelentésváltozás színhelye elsősorban a gatyá korca, a régi nyelvben azonban volt *kasza-korca* is;

\**caecia* < ősl \**caicia* > fu \**kejkje* > ug \**kejty*, \**kejdzs* > m *kögy* > *köd*, mint *Nyárágy* > *Nyárád*; az alapszó *caecus*, ennek határozói alakja *caecē* < ősl \**caicē* > fu \**kejkē* > ug \**kejki* > m *kejk* > *kék*; latin \**caecia* > rom *ceață* 'köd';

*parsimōnia* < ősl ua > nyj \**parsimūnia* > fu \**persmīnje* > ug \**pesminy* > m *fösvény*, általános névből személyt jelölő névszó, mint *feleség*, *őr*, *székely* s más szavak esetében; vö fr *garde* 'örség; őr', rom *soție*, tkp 'párság', ma 'feleség' stb.;

*grātia* ~ *kegy*;

*malacia* 'lágyság; tengeri csendesség' < ősl ua > fu \**melelje* > ug \**meletj*, \**meledzs* > m \**melegj* > *meleg*, mint *circulat* < \**circlat* < ősl \**ciriclat* > fu \**kerekje* > ug \**kerety*, \**keredzs* > m \**keregy* > \**kereg* > *kereng* vagy *Somogy* ~ \**Simigy* > *Sümeg* stb.; 'lágyság' és 'langyosság, meleg' rokon fogalmak; az ősl szó forrása a gör *malakia* 'softness; weakness; calmness of the sea' átvé-

tele, és mint tengerész-műszó került az őslatinba, bővebben l. a Függelékben;

*arteria* < ősl *\*arteria* > proto-fu *\*ertrie* > fu *\*errie* > *\*erje* > ug *\*erj* > m *ér*; származéka *arteriālis (aqua)* ~ *erge* (r), l. ott.

#### 8. A latin *-tas* képző

A latin *-tas* képző folytatása a neolatin nyelvekben ma is eleven: *sanitātem* > fr *santē* 'egészség', rom *sānătate* 'ua'. Mint látjuk, a neolatin nyelvek képzője a tárgyesetbeli alakra megy vissza. Akad azonban nominativuszi alakot folytató szó is: *tempestas* > fr *tempete* 'vihar'.

Néhány nominativuszi alakot folytató szó a magyarban is fennmaradt:

*medietas* < ősl *ua* > nyj *\*meietas* > fu *\*mejesze* > *\*mejisze* > ug *\*meisz* > m *mész*, a m szó jelentésváltozása: 'Mitte, Mittel' → 'Baumittel, Kalk', jelentésszűküléssel, mint *speciem* 'féleség' > fr *épice* 'fűszer', *ordo* 'szer' > rom *\*urd*, *urde* > *urdă*, *urde* 'tejszer', magyar *szer* > román *zer* 'savó' stb.; a feudalizmus idején a féltelkes jobbágyok szántástartozását mésholdnak nevezték: in autumno et verre quod libet aratrum habet arare vnum Juger quod vocatur Mezhold (OkI Sz 1164); vö *medietātem* > *\*meietātem* > fr *moitié* 'fél'; az *-é* ragos határozói alak *\*meisz-é* > *\*mejszé* > *\*meszjé* > *messze*, *messzi*, tkp 'félre', vö *de parte* 'félről' > rom *departe* 'messze'; az alapszó *medius*, *media* < ősl *ua* > fu *\*metje* > ug *\*mety*, *\*mecs* > m *mécs*, melynek jelentésváltozása: 'vminek közepe' → 'vminek bele' → 'gyertyabél', vö *medium* > rom *miez* 'bél', pl. *miezuł nucii* 'dióbél'; magyar *mécs* átvétele a megfejtetlen eredetű fr *mèche* 'gyertyabél';

*mājestas* < *\*mājostas* (vö *mājus* 'nagyobb') < ősl *\*magiostas* > fu *\*mokjoszto* > ug *\*motyosztu*, *\*modzsosztu* > m *\*mogoszt* > *magaszt*, csak származékokban: *magasztos*, *magasztal*, *\*magaszság* > *magasság*, innen elvonva *magas*, *gy* > *g* mint *igynes* > *igenyes* stb.; az alapszó *mājus* < ősl *\*magios* > fu *\*mokju* > ug *\*moty*, *\*modzs* > m *\*mog* > *nogy* > *nagy*, mint *mevet* > *nevet* stb.; a 9—10. századi magyar *\*modzs*, alakváltozata *\*mots* átvétele az albán *motshe*, *moshe* 'Greis, Alter', innen rom *moș* 'öregember', vö *Moș Crăciun* 'Nagy Karácsony'; ma-

gyar eredetű albán szavak: *mál* 'szőlőhegy' > alb *mal* 'hegy', innen rom *mal* 'part; (nyj) hegy'; *\*báty*, *\*bádzs*, *\*bács* (vö *\*jou báty* > *jobbágy* stb.) > alb *bats* 'alterer Bruder, Geselle' (Ist II 97), innen rom *baci* 'számadó juhász, bács; első dobó (kapócsont játékban)', a román szó átvétele a magyar *bács*; *bajusz* < 9—10. századi *\*bojusz*, alakváltozata *\*bousz* > alb *buze* 'ajak; perem', innen rom *buză* 'ajak; vminek a széle', a jelentések összefüggésére vö gör *mystax* '(felső) ajak és bajusz'; csók (~ *\*osculculum* 'szájacska') > alb *tshok* 'schnabel; Fussfessel', innen rom *cioc* 'madárorr; hajóorr'; *boglya*, *bugulya* < *\*bogulya*, *\*bogula* > alb *\*magula*, hangátvetéssel és az *l* Jesúsülésével *gamulje* 'Haufen von Erde, Gras (!) u. dgl.', innen rom *măgură* 'halom', *b-* > *m-*, mint *p-* > *m-* ebben: rom *păcat* > alb *mekate* 'bűn, véték'; *hon*, *honn* < *\*hotn* < 9—10. századi *\*khotun* > alb *\*katun* > mai *katund* 'falu', innen rom *cătun* 'hameau; cabane; four creusé en terre; taniere', valamint újjörög *katouna* 'Zelt', melynek átvétele a magyar *katona*, *katana*, helynévi *Katona*, s ebből ismét rom *cătană* (nyj) 'katonaság; katona'; *imes* (r), ezekben: ymes hold, Imees zanthas, olv. imes hold, imes szántás, korábbi *\*jimes* < 9—10. századi *\*gyimes* > alb *gimes* 'halb', ebből *gjymse*, *gjysme*, *gjysh* stb. 'Hälfte; meta'; *kópé* < 9—10. századi *\*kopél* > alb *kopil* 'bitang; házi-szolga; ravasz ember', valamint rom *copil* 'gyermek, (rég) apród'; egyszerűen lehetetlenség, hogy a magyar nyelv ne hatott volna az albánra az Árpádok korában, hiszen ezekben a századokban magyarok és albánok érintkeztek egymással (vö Ész és bűbáj, 127);

*tempestat* < ősl ua, mintegy *tempöstat* > fu *\*szepöszte* > ug *\*szepöszt* > m ua > *\*szepösz*, elhasonulással *Szepös*, *-i* képzővel *Szepsi*, összetételekben *Szepsi-szék*, *Szepsi-szentgyörgy* > *Sepsi-szék*, *Sepsi-szentgyörgy*; a *Szepes* nevű helyek szeles, viharos helyek; vö *tempestat* > fr *tempête* 'vihar'; *temporis* < ősl *\*temporos* > nyj *\*timporos* > fu *\*sziporu* > ug *\*szipor* > m ua, kicsinyítő képzővel *sziporka*, továbbá *\*szopor* > *\*szapor* > *zápor*, birtokos személyraggal *szapora*, mint a *kor* mellett *kora*; a régi magyar *\*szopor* átvétele a rom *spor* 'a munka szaporája, eredményessége', cu *spor* 'szaporán, eredményesen', származéka *sporesc* 'szaporít, szaporodik'; *temperī*

< ősl ua > nyj \**tempri* > \**timpri* > proto-fu \**szipri* > fu \**szipi* > ug \**szipi* > m *szip* > *szép*, középfoka *szebb* < \**szipbi*, elhomályosult helynévi összetételben *Cibles* < régi *Szip les* 'szép les', eredetileg határozó, mint *grātē* ~ *kész* stb.

### 9. A latin *-tis* képző

A latinban nagyon sok a *-tis* képzővel alkotott szavak száma, de maga a képző már a klasszikus latinban sem produktív. A magyar is csak nyomait őrzi:

*vītis* < ólat *veitis* < ősl \**veitis* > fu \**wejeszi* > ug \**wejesz*, \**wejisz* > m ua > *vejsz* > *vész*, birtokos személyraggal *vejsze*, *vésze*, tkp 'vesszőfonadék'; származéka *vītea* ~ *vessző*, vö rom *viṭā* 'szőlő'; 'élő vesszőfonadék' volt *szeder* szavunknak is az eredeti jelentése;

*dōtis* ~ proto-fu \**tōsi* > fu \**tūszi* > ug \**tusz* > m *tusz*; a m szó jelentésváltozása: 'adomány' → 'vkinek birtoka, fennhatósága alá adott személyek' → 'egy ilyen személy'; hasonló jelentésváltozásra példák: ófn *lehan* > m \**lehán* > *leány*, tkp 'zálog, hűbéri adomány', valamint *manus* 'kéz' ~ *meny*, tkp 'manus sponsa', azaz 'elígért kéz', vö *kézfogó*, *kézfogás*, *kezes*, *kezeskedik* stb.;

*martis* mellett *martius* 'hadi' ~ fu \**mortju* > ug \**morty* > m ua, -s képzővel \**mortyus* > *morcos*, mint *fikartyot* > *fikarcot*, \**kortya* > (*gatya*-)*korca* stb.; a ragtalan alak hangfejlődése: \**morty* > \**morgy* > *mord*; *martiānē* ~ *marcona*, mint *liberē* ~ *gyatra* stb.;

*partis* ~ fu \**perti* > ug \**pert*, \**pirt* > m *firt* > *fürt*; *particula* ~ *fillenk*, *fillink* (Szf) 'szőlőfürt fürtöcskéje';

*montis* ~ fu \**moti* (veláris *i*), nyj \**moli*, \**molu* > ug \**mol* > m \**mal* > *mál* 'hegy; szőlőhegy'; *mál* szavunkat a NySz kérdőjellel 'berglehne' jelentéssel ruházza fel; a MTSz szerint *mál* 'délnek fekvő (meleg) hegyoldal'; ennek alapján aztán azonosítani szokták az 'állat hasi része' jelentésű *mál*, *már* szóval, és a SzSz szerint *mál* 'hegyoldal, hegy' „a fgr eredetű *mell* alakv-a“; mindez tévedés: a *mál* jelentése 'hegy; szőlőhegy' s innen 'hegynek szőlővel beültetett része'; másik jelentése 'meredek part', vö *part málja* (NySz 673); a magyarból való átvétel az albán *mal* 'hegy', helynévként *Máli i Zi* 'Montenegró',

azaz 'Fekete-mál', az albánból román *mal* 'hegy (nyj); part; mart; szakadék';

*mentis*, ablativusza *mente* ~ fu *\*wente* > ug *\*-ent* > m *-ént, -int*; vö lat *mente* > fr *-ment* '-ént, -int', pl. *alkalmas, alkalmasint*.

#### 10. A lat *-ies* képző

Az *-ies* képző már a latinban sem produktív; a fu alapszóval sem volt az.

Az eredetibb hangsúlyviszonyokat a genitivuszi-dativuszi alakok őrzik: *spiciēi*. A nominativuszi *spēcies* őslatin előzménye *\*speciēs*. Az őslatinban véghangsúlyosak voltak a határozói alakok is; *līberē* < ősl *\*leutherē*. Mint láttuk, az ilyen véghangsúlyos határozói alakok magyar folytatása más a magashangú és más a mélyhangú szavakban:

*grātē* < ősl *\*grātē* > proto-fu *\*krēsžē* > fu *\*kēsžē* > ug *\*kēsžē, \*kēszi* > m *kész* 'készségesen', majd 'készséges';

*līberē* < ősl *\*leutherē* > proto-fu *\*liothrē* > fu *\*ljothrē* > ug *\*jōtrē, \*jōtrá* > *gyatra* 'szabadjára engedve', majd 'szabadjára engedett, gyatra'.

Ugyanígy különböznek az *-ies* képzős szavak magashangú és mélyhangú magyar megfelelői. Előbb a magashangúakat vesszük szemügyre:

*ācies* < ősl *\*aciēs* > proto-fu *\*ekiē* > fu *\*ekjē* > ug *\*ekjē, \*ekji* > m *\*eki* > *ék*, származéka *ékes*, tkp 'ékezetes, cifrás' (vö NyI 63);

*glācies* < ősl *\*glaciēs* > proto-fu *\*kljekiē*, nyj *\*lljekjē* > fu *\*jēkkē, \*jenkē* > ug *\*jenki* > m *jég*, ősrokon a fr *glace* 'ua', rom *gheață* 'ua';

*spēcies* < ősl *\*speciēs* > proto-fu *\*szwekiē* > fu *\*szwekjē* > ug *\*szwekjē, \*szwekji* > m *\*szeki* > *szék*, pl. *tojás-széke*, alakváltozata egyrészt *szik* 'szikso', tkp 'fűszer' (a régiek az ételízesítő füveket szikes füveknek nevezték), másrészt *-ség, -ság, -szág*; lat *speciem* > vulg lat *\*spiciam* > fr *épice* 'fűszer', vö rom *spîță* 'küllő; fajfok';

*fàcies* < ősl *\*thaciés* > proto-fu *\*thekié* > fu *\*thekjé* > ug *\*thekjé*, *\*thekji* vagy *\*tekjé*, *\*tekji* > m birtokos személyragos *\*tetye*, *\*titye* > *tügye*, innen elvonva *tügy* 'arc', ősrokon a fr *face* 'ua', rom *față* 'ua'; olasz származékok: *fazzuol(o)* > magyar *fátyol*, *fazzolett(o)* > *\*fatyolet* > *patyolat*, a magyarban nem szokatlan *f* > *p* hanghelyettesítéssel, mint *Lucifer* > *Lucifer* vagy *facetia* (olvasd *fakjetja*, elhasonulással *fakjetja*) > *\*fakotya*, *\*fakocsa* > *pakocsa* (r) 'tréfákozás', valamint a népetimológiás *fakutya*, vö még *facetus* (olvasd *fakjetus*) > *\*fatyetos* > *\*facsitos* > *facsintos*, ebből *facsintoskodik* (Szabéd) 'komolytalanokodik, másról beszél'.

Mélyhangú szavakban a szóvégi szótag hosszú *ē* hangja a magyarban sem tűnik el:

*tēmperies* < ősl *\*tompriés* > fu *\*szomprjé* > fu *\*szombrjé*, nyj illeszkedéses *\*szomprjá* > m *\*szobrja* > *\*szabrja* > *szablya*, tkp 'kimérő, szeletelő'; a magyarból ném *Sábel* 'szablya', fr *sabre* 'ua', rom *sabie* 'ua'; az alapszó *tempero* < ősl *\*tompro* > fu *\*szompru*, *\*szompu* > ug *\*szomp* > m *\*szob-uk* > *szabok*, *szab*, -ás képzővel *szabás*, korábbi *\*szabács*, talán azonos vele a helynévi *Szabács*, vö *faragás*, *\*tolomás* és *forgács*, *tolmács*;

*sēries* < ősl *\*soriés* > fu *\*sorjé* > ug *\*sorjé*, *\*sorjá* > m *\*sorja*, birtokos személyragos alakban *\*sorjája*, *\*sorjájá-beln*, egyszerezéssel *sorja*, *sorjában* stb., ezekből elvonva *sor*, mint olasz *piazza* > m *piacca*, *piarca*, ebből elvonva *piac*; a magyar *sor* átvétele rom *șir* 'sor', a kikövetkeztethető régi többes számi *\*sorják* 'sorok' átvétele a román *șireag* 'sor; füzér'; a *sorja* -z képzős származéka *sorjáz*, -l képzős származéka *\*sorjál* > *surgyál*, *el-surgyál* 'csen'; a *sor* nem azonos a *szer* ~ *ter* főnevünkkel, melynek jelentésfejlődése: 'harmadolás, háromfelé osztás' → 'osztás, legelőosztás' → 'beosztás, elrendezés, szer'; talán a *sorja* ragos alakokból elvont alakváltozata a *cserje*: *sorját* > *\*serját* > *\*serjét* > *cserjét*, innen *cserje*, mintegy 'series plantarum, series arborum'.

Véghangsúlyosak voltak az őslatinban az ötödik deklinációhoz tartozó -es végződésű szavak is:

*mērces* < ősl *\*morcés* > fu *\*morkhé* > ug *\*morkhé*, *\*morkhá* > m *morha* > *marha*; az ugor *\*morkhá* közger-

mán kori átvétele német *Mähre* 'gebe', angol *mare* 'kanca'; de az sem lehetetlen, hogy a germán szavak kölcsönzés útján terjedtek egyik germán nyelvből a másikba, és ez esetben az átadó már a magyar is lehet; mindenesetre a magyar *marha* átvétele a román *marfă* 'áru'; ősrokon a fr *merci* 'kegyelem, hála, köszönet' < lat *mercēdem*, valamint olasz *mercede* 'fizetség' és *mercè* 'kegy, hála'; az alapszó *merx*, *mercis* < ősl *\*morcos* > fu *\*worku* > ug *\*workh*, *\*orkh* > m *\*arh* > *\*aruh* > *áru*, birtokos személyraggal *\*arha* > *árra* > *ára*, innen *ár*; ősl *m-* > fu *w-* > m  $\emptyset$ , mint *maris* < ősl *\*maros* > fu *\*woru* > ug *\*wor*, *\*or* > m *\*ar* > *ár*, *vízár*, *árvíz*, származéka *árad*, *áraszt* stb.

### 11. A lat *-icus* képző

A latinban sok az *-icus*, *-īcus*, *-ācus*, *-ūcus* képzővel alkotott szavak száma, s ezek egy részét a neolatin nyelvek őrzik is, bár maga a képző már nem produktív: *amīcus*, *amīcum* > fr *ami* 'barát', *in tenebricum* > rom *întuneric* 'sötétség', *pedica*, *pedicam* > fr *piège* 'kelepce', rom *pie-dică* 'nyűg', *umbilicus* > rom *buric* 'köldök' stb. A latinban az *-ātus* végződésű igenevekhez toldva az *-āticus* képzőt hozta létre, például *silva* mellett *silvāticus* > rom *sălbatec* 'vad', vö fr *sauvage*, *ombrage* stb. A latin *-āticum* folytatása a francia *-age* névszóképző, vö *tirer* 'húz, von', *tirage* 'húzás, levonat'; ennek magyar megfelelője az *-edék*, *-dék* névszóképző. A példák:

*pedica* ~ fu *\*peteke* > *\*petke* > ug *\*petk* > m ua > *\*peck* > *pecek*, ragos-képzős alakokban, mint *pecket*, *peckes*, *peckel*; *-tk-* > *-ck-*, mint *kalitka* > *kalicka*, *\*lapatka* 'lapátka' > *lapocka*, *Matkó* > *mackó*, *vadkertfa* (ejtsd: *vatkerfa*) > *\*vatkorfa* > *vackorfa*, innen elvonva *vackor* stb.;

*cantica* (tsz) ~ fu *\*kenneke* > ug *\*khennek* > m *\*hennék*, *\*hének* > *ének*, a *h-* eltűnésével, vö *caveo* ~ *óvok*; az alapszó *cantus* ~ fu *\*kontu* > ug *\*khont*, nyj *\*khonty* > m *\*hongy* > *hang*; ősrokon a fr *chant* 'ének', rom *cîntec* 'ének' < *canticum* < ősl ua > nyj *\*cantucom* > fu *\*kontuku*, *\*kontiku* (veláris *i*) > ug *\*khotikh*, nyj *\*khotekh* > m *\*hoteh* > *\*hoteu* > *hatiu* > *hattyú*; 'ének' és 'hattyú' rokon fogalmak, vö ném *Schwan* 'hattyú' ~ lat

*sonus* 'zengés, hang, szó'; a magyar *hang* átvétele a román *hang* 'énekkíséret';

*sēricum* < ösl *ua* > nyj *\*sērcōm*, *\*sārcom* > fu *\*sārku* > ug *\*sark* > m *\*sārg*, birtokos személyraggal *tojás-sárga*, tkp 'tojás-sárgája', innen elvonva *sárga*, máskülönben *sárig*, összetételekben *\*sārg-haj* > *sárhaj* 'sárga haj', *\*sārg-harany* > *\*sārharany* > *sárarany* 'sárga arany', *\*sārg-merl* 'sárga rigó' > *\*sārmárl* > *sármány*; *sárig* szavunk eredeti jelentése eszerint 'selyemszín, nyersselyemszín'; a selymet a finnugor alapnyelvet beszélő nép jól ismerte: *sētam* ~ *selyem*;

*soniticus* < ösl *ua* > nyj *\*sonitucos* > proto-fu *\*sonszuku* > fu *\*soszuku* > ug *\*soszuk* > m *\*hoszuk* > *hozug* > *hazug*, mint *\*heu-szok* > *hézag*; az alapszó *sons* 'bűnös személy'; vö ném *sündig* 'bűnös'; *hazug* szavunk eredetileg a törvénykezés mesterségnyelvének volt a tartozéka, mint a román *rău* 'rossz' < lat *reus* 'vádlott', vö *res* < ösl *rēs* > nyj *rās* > fu *\*rās* > ug *\*rasz* > m *rosz* > *rossz*, tkp 'rossz dolog', még korábban 'peres ügy'; a *hazug* családjába tartozik *hazud*, *hazudik*;

*\*hospitālicus* < ösl *\*chospotālicos* > fu *\*khoszptēlku* > ug *\*khoszptelk*, *\*khoszptēk* > m *\*kozbdak* > *kazdag* > *gazdag*; az alapszó *hospitālis* < ösl *\*chospotālis* > fu *\*khoszptēl* > ug *ua* > m *\*kozbdé*, hasonulással *\*kozbdá* > *kazda* > *gazda*, ősrokon a francia *hôtel*; magától értetődik, hogy *gazdag* nem őslatin kori származékszó, hanem éppen olyan különnyelvi képzés, mint amilyen például a francia *hôtelier*, amely szintén nem a latin *\*hospitālārius* folytatása, bár alkatelemei ezzel a soha nem létezett latin szóval jól kifejezhetőek;

*\*juncticum* < ösl *ua* > nyj *\*junticom*, *\*juntucom* > fu *\*juntuku*, nyj *\*juntiku* (veláris *i!*) > ug *\*juntukh*, *\*juntikh*, nyj *\*juntekh* > m *\*jidekh* > *ideg*, vö osztják *jontekh* 'ij-ideg';

*\*dēmensurāticum* ~ fu *\*tēmensirēteku* > ug *\*temensiretek* > m *\*temenhiretek* > *\*temehiredek* > *\*temeirdek* > *temérdek*, *tömérdek*; vö *dēmensa* (*sīdera*) ~ *tömény*, *mensūrat* ~ *mér*; vö fr *mesurer* 'mér', *démesuré* 'szertelen';

*\*petiolocus* < ösl *\*potiolicos*, *\*ptiolicos* > nyj *\*ptiolucos*



> fu *\*ptjoluku* > ug *\*dzsoluku* > *gyalog*; a m szó természetesen különnyelvi alkotás, mint a *balog*, *lovag* stb. is.

## 12. A lat *-ētum* képző

A latin *-ētum* képző segítségével növénynevek alapján alkotnak helyneveket, pl *fāgus* 'bükk' és *fāgētum* 'bükkös', vö román *fag* 'bükk', *fāget* 'bükkös', ebből a magyar *Facset* helynév. A latin *-ētum* magyar megfelelője *-ágy*, például *szil* mellett *Szilágy*, *nyár* mellett *Nyárágy*, ma *Nyárád*. Ugor kori szóvégi *-t* magyar folytatása gyakran *-gy*: *unda* < ösl *\*vunda*, nyj *\*vuda* > fu *\*wite* > ug *\*wit*, nyj *\*wüt* > m *ügy*, pl *Feketeügy*; *orbita* 'kerékvágás' ~ fu *\*örwete* > ug *\*örwit*, nyj *\*örwüt* > m *ürügy*; *sēmita* ~ fu *\*sēmete* > ug *\*semet*, hangátvetéssel *\*esmet* > m *\*esvegy* > *ösveny*, *ösvény*. Hasonlóképpen az *-ētum* képző esetében:

*\*papūrētum* < ösl *\*papūrētom* > fu *\*popurētu*, *\*popurātu* > ug *\*popret*, *\*poprat* > m *\*poprágy* > *Poprágy* és *\*pafrágy* > *páfrány*, nyj-i alakváltozatok *paprád*, *páprágy*; a bulgár *páprat* a 9—10. századi magyar *\*poprát*, *\*poprét* átvétele.

A *Szilágy*, *Nyárád* természetesen magyar különnyelvi képzések.

Egy esetben a magyar szó megőrizte a képző *t* hangját:

*exculētum* < ösl *ua* > nyj *\*sculētom* > fu *skjulētu* > ug *\*scsulet* > m *\*csolét*, *-s* képzővel *'csolétus* > *csalitos*, innen *csalit*; lat *sc* ~ *m cs*, vö *scarabeus* ~ *cserebó* (r), *scālae* ~ *csille*, *\*scōpa* (vö *scōpae*) ~ *csép*, *excurrens* ~ *csurran*, *\*excambio* ~ *csap* stb.

## 13. A lat *in-* fosztóképző

A latin *in-* fosztóképzőnek a neolatin nyelvek csak nyomait őrzik: *inamīcum* (akk) > fr *ennemi* 'ellenség', *infantem* > fr *enfant* 'gyermek', olasz *fante* 'Bursche; Infanterist', képzős alakban *fanciullo* 'Kind', *fanciulla* '(junges) Mädchen' stb. Ilyen nyomokkal a magyarban is találkozunk:

*infantīlis* < ösl *\*unphanteilis* > fu *\*mbontēl*, *\*mbōtēl* > ug *\*mbotél* > m *\*bocél* > *\*bocil* > *boci*, mint *kiszil* > *kiszi* (Szf), valamint *\*bacél* > *\*becé* > *bece*, tkp 'nem-beszélő korú';

*infāmātor* ~ *bámész*, l. ott; *ignōtus* (*dies*) ~ *nyolc*, l. ott.